

みんなのポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХЗУУНЫ МОНГОЛЧУУД

メタデータ	言語: eng 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001890

МОНГОЛ УЛСЫН ХӨДӨЛМӨРИЙН БААТАР РЕНЧИНГИЙН МИНЖҮҮР

1 Социалист ёсоор хоршоолохоос өмнөх үеийн амьдрал	эмнэлэгийн асуудал
1.1 Өссөн, төрсөн нутаг	3.13 Цагаан идээний үйлдвэр
1.2 Хятад худалдаачид	3.14 Цахилгаан станци
1.3 Мал маллах арга, ухаан	3.15 Хөдөлмөрийн баатар нэгдлийн дарга
1.4 Малын наймаа	3.16 Суурьшуулах бодлого
1.5 Нутгийн дархан, мужаанууд	4 Манай амьдралд гарсан өөрчлөлтүүд
1.6 Миний бичсэн ном	4.1 Малчны соёлын ордон
1.7 Миний одон медалууд	4.2 Ногоо тарих ажил
2 Социалист ёсоор хоршооллох үйл явц	4.3 Талх
2.1 Цэргийн амьдрал	4.4 Орос цай
2.2 Шуудангийн төлөөлөгч	4.5 Цагаан идээ
2.3 Гэр бүлтэй болов	4.6 Хуучин хот
2.4 40-өөд оны Улаанбаатар	4.7 Зайсан толгойд
2.5 Нэгдэл байгуулах хөдөлгөөн	4.8 Морин өртөө
2.6 Мөрөнгийн нэгдлийн дарга	5 Гачууртын САА байсан газарт
2.7 Дотоод яамны ажилтан	5.1 Саалийн механикжсан фермүүд
3 Хөдөө аж ахуйн нэгдэл	5.2 Саалийн механикжсан фермүүдийн төгсгөл
3.1 Малыг нийгэмчлэв	5.3 Нэгдлийн боломж
3.2 Нэгдэлд элсүүлэх журам	5.4 Байгалийн эвдрэл
3.3 Нэгдлийн захиргаа	5.5 Нэгдлийн худалдаа, зах зээлийн байдал
3.4 Нэгдлийн даргыг томилох журам	5.6 Ардчилсан хувьсгал
3.5 Нэгдлийн дарга	5.7 Нэгдлийн норм, төлөвлөгөө
3.6 Сургуулийн дотоор байр	5.8 Жингийн нэгдэл
3.7 Нэгдлийн зочид буудал	5.9 Боловсон хүчний бэлтгэл
3.8 Нэгдлийн ногооны ургац	5.10 Их тамирын хурдан хүлгүүд
3.9 Нэгдлийн гар үйлдвэрлэл	5.11 Минийн хүүхдүүд
3.10 Их тамир сумын “Гэрэлт зам” нэгдэл	5.12 Саалийн фермүүдийн ирээдүй
3.11 Малын чанар	
3.12 Нэгдлийн гишүүдийн эрүүл мэнд,	

1 Социалист ёсоор хоршоолохоос өмнөх үеийн амьдрал

1.1 Өссөн, төрсөн нутаг

И.Лхагвасүрэн: Манай улсын шинэ үеийн түүхэнд онцгой чухал байр суурь эзэлдэг нэгдэлжих хөдөлгөөнд анхнаас нь гар, бие оролцож, гавьяа байгуулж явсан хөдөлмөрийн баатар Р.Минжүүр гуайтай бид уулзаж байна. Ингээд нэгдэлжих хөдөлгөөний тухай яриагаа эхлэхийн өмнө,

түүний хүүхэд, залуу насны дурсамжаас сонсоё.

Ренчингийн Минжүүр: Би хуучнаар Сайн Ноён хан аймгийн Далай Чойнхор вангийн хошуу, одоогийн Архангай аймгийн, Тариат сумын Мөрөн багийн нутагт Тооройт гэдэг газар төрсөн. Тооройт гэдэг нэр их сонин. Тоорой гэдэг мод байдаг. Энэ бол их ховор мод. Манай нутагт цөөхөн хэд байдаг. Тэр мод ургасан газар байсан учир “Тооройт” гэж нэрлэсэн юм. Тийм л нутагт би 1914 онд, ардын хувьсгалаас 7 жилийн өмнө төрсөн. Намайг төрөхөд тэр үеийн Монгол хүн хувийн аж ахуйтай, хаад ноёдууд, лам хуврага, хүрээ хийдийн эрхшээлд амьдарч байсан. Тийм үе. Залуучуудын нилээд хэсэг нь лам, цөөнх хэсэг нь хувийн мал аж ахуй эрхлээд амьдардаг, ердөө ийм л амьдралтай, ийм орон байсан. Манж нар Монголд сургууль байгуулаагүй, орчин үеийн техник, шинжлэх ухааны талаар юу ч хийгээгүй. Зөвхөн л хүрээ хийд, бурхан шашны сургаалиар л амьдруулдаг байж. Энэ яваа насандаа их зүдэрвэл, их буян үйлдвэл, хойд насандаа сайхан болно гээд залбируулчихдаг. Ийм л юмыг үнэмшүүлчихдэг. Ийм л үед би төрсөн. Тэр үеийн феодалын нийгэм гэдэг бол цөөхөн хэсэг нь баян чинээлэг амьдралтай, олонхи хэсэг нь ядуу хоосон, боол зарцын амьдралтай байсан.

Би бол туйлын ядуу, баячуудад зарцлагдаж байсан Норжмаа гэдэг ганц бие хүнээс төрсөн хүүхэд байсан. Би эцэгээ мэдэхгүй. Эцэггүй хүнийг “бутагч” гэж нэрлэдэг. Миний аав ямар хүн байсныг би одоо болтол тогтоож чадаагүй. Мэдэхгүй. Ээж намайг 6 настай байхад нас барсан. Ээжтэйгээ хоёулаа айлын цагаа ууж амьдарч байсан. Ээж маань намайг бага балчир байхад, хүнд өвчний учраас нэг өвөл нас барчихсан. Би 6 настай үлдсэн. Тэгэхээр тэр үеэс миний ээжийн дүү Ренчингийн ам бүлд би нийлж амьдраад, одоо түүний нэрээр овоглож явдаг. Ренчингийн Минжүүр гэдэг болсны учир тэр юм. Тэр Ренчин гэдэг хүн маш ядуу амьдралтай, мал хөрөнгө гэхээр юмгүй, ангаар амьдардаг, гэр бүлийн талаар тохь муутай хүн байсан. Тэгээд л цахиур буу үүрээд л ан гөрөөс, тарвага, зурам эргүүлээд явдаг, түүгээрээ амьдардаг хүн байсан. Ах маань тиймэрхүү тохь муутай амьдралтай, хээр гадуур голдуу, ан гөрөөнд явж байдаг хүн байсан учраас ээж өнгөрсөн тэр үеэс эхлээд би ээжийн зарцлагдаж байсан баячуудаар очиж ажил хийгээд цагаа уудаг, нэг ёсондоо тэнэмэл хүн гарсан даа. Наашаа харсан улсуудын хургыг нь хариулаад л, малыг нь маллаад гэдсээ тэжээгээд амьдарч байсан. Тийм хүүхэд ганцхан би биш. Ер нь хөдөө нутагт их олон байсан. Түүний нэг нь би байгаа юм. Онцлог нь би багаасаа өнчирсэн нь бэрхшээлтэй байж л дээ. Би 21 нас хүртлээ тийм л амьдралтай байсан. Сургуульд сууя гэхээр сургууль байгаагүй. Хүрээ хийдэд лам больё гэхээр тиймэрхүү шиг тэнэж явсан хүүхдийг лам болгоод авчихъя, гэдэг сонирхол байхгүй. Ренчин ах

маань өөрийгээ тэжээхийн тулд л явж байдаг. Гэр бүлийн талаар тохитой биш. Ийм л амьдралтай хүн байсан.

Коногая Юүки: Та өөрөө ан гөрөөнд явж байсан уу?

Р.М.: Би ахыг дагаж ан гөрөөс үргээх, уул ус үргээх, тэр уулнаас янз бүрийн үнэг, чононоос өгсүүлээд ан, амьтан гаргаж буудуулах зэрэг юманд оролцож байлаа даа. Тэгээд ер нь тэр үеийн нөхцөл, амьдрал тийм байсан. Монгол хүн бол мал аж ахуйн талын л юмыг эрхэлдэг, тархай, бутархай хувийн мал аж ахуйтай, түүнийхээ сааль, сүү, цагаан идээ, махыг идэж ууж, түүнийхээ арьс, шир, нэхийг элдэж өөрийнхээ хэрэгцээг хангах юманд дадсан, мэргэжсэн гэдэг юмуу даа, ийм л амьдралтай байсан. Ер нь одоо дадсан сурсан ажил маань тэр шүү дээ. Монгол хүн ерөөсөө түүнээс цаашаа эрдэм, ном сурах гэх мэтийн асуудал байгаагүй. Энэ асуудал бол феодал, ноёдуудын л үр, хүүхдийн дотор байсан асуудал байх. Түүнээс биш, монголын бүх үр, хүүхэд, хүн амыг хамарсан ажил байгаагүй. Тийм л нөхцөлд би амьдарсан. Тийм учраас надад тэр бага нас юу сургаа вэ? гэвэл, малын дэргэд байж, мал маллаж, малыг яаж таргалуулдаг юм бэ? яаж өвлийн хүйтэнг авдаг юм бэ? яаж өвчин зовлонгоос хамгаалдаг юм бэ? гэдгийг л сургасан. Бид ийм л юм мэдэхээс биш, үүнээс цааш юм мэдэхгүй. Тэр үеийн малчин хүн малаа өвдөж зовбол дандаа байгалийн ургамал түүгээд эдгээчихдэг байсан. Жишээ нь малын “хамуу” гээд өвчин гардаг байсан. Хангай газар янз бүрийн сонин ургамал их ургана л даа. Тэр ургамлыг түүгээд л, түүнийг усанд чанаад л давс, хужир хийгээд л, түүгээрээ хамуутай, арьсны өвчтэй малыг чинь шавшаад, угаагаад, эдгээчихнэ. Голшуу тийм байсан.

Хүн бол Түвд ном үзсэн эмч нараас эм авч ууна. Тэд нарын өгсөн эм танг ууж өвчнийг дардаг. Хүнд өвчтэй хүн эм тан уугаад эдгэрнэ гэж байхгүй. Тэгээд аврал, гүрэм их хийлгэнэ. Ном их уншуулна.

Ном их уншуулна гэдэг чинь хэдэн мал, хогшил хөрөнгөө барьцаанд өгнө гэсэн үг л дээ. Өвчин, зовлон туссан хүн бол ядуурдаг л даа. Ном уншуулж, барьцаанд юмаа өгсөөр байгаад ядуурчихдаг. Тийм л амьдралын дунд миний бага нас өнгөрлөө.

И.Л: Та баян айлын мал малладаг байжээ. Танд сүрэг тасдаж өгөөд маллуулах уу?

Р.М.: Үгүй, тийм юм байхгүй. Хөлс, цалин гэж юм байхгүй шүү дээ. Тэр үеийн баян айл гэдэг дунджаар 3-4 зуугаад хонь, ямаатай, 20-30 адуутай, тэгээд нутгийн байдлаас болоод, тухайлбал говьд бол ахиухан тэмээтэй, хангайд бол ахиухан үхэртэй байсан. 40-50 үхэртэй ч байж магадгүй. Иймэрхүү хэмжээний малтай айл баян айл гэж тооцогдож байсан. Ийм л айлд бид нар зарагдана. Айлд зарагдана гэдэг чинь бид тэр айлын хонийг нь, үхрийг нь хариулна, эмэгтэй хүн бол өнөө саалийг нь саана, идээгийг

нь хийнэ гэсэн үг шүү дээ. Тэр айлын бүх л ажлыг хийнэ гэсэн үг. Тэгэхдээ хөлс, цалин гэж байхгүй. Хоол, унд тэднийхээс үнэгүй иднэ. Тэгээд тэднийх өвлийн цагт ганц хоёр хонь, ямаа ажлын хөлсөнд өгч байсан. Ядуу хүн чинь цаанаа нэг муу гэр оронтой байна. Түүндээ үдийн хоол, цайгаа ууна. Бод мал, үхэр гэх мэтийн том юм өгөхгүй. Тэгээд хуучин муу хувцсаа өгч өмсүүлнэ. Голдуу л муу хувцас өмсгөнө. Зуны цагт бол бороо хуранд өмсөх юм бага даа. Зарц хүн чинь нэг нэхийтэй шүү дээ. Дандаа хонины нэхий нөмөрч явдаг. Түүнийгээ бороо хуранд бас нөмөрдөг, хүйтэн, нойтон шуурга шуурвал түүнийгээ нөмөрнө. Хадны ёроолд тэр нэхийгээ нөмрөөд сууна. Тийм л ихээхэн дорой амьдралтай байлаа даа.

К.Ю.: Тэр үед хадлан тариа авдаг байсан уу?

Р.М.: Байхгүй. Одоо бодоход сонин юм. Тэр үеийн цаг агаар Монголд их сайхан байсан. Одоогийнх шиг их ган болоод л, их зуд болоод л байсныг нь мэдэгдэхгүй юм. Их хур бороо элбэгтэй, газар ногоо их сайн ургадаг байлаа шүү дээ. Тэгээд малаа тэжээж онд оруулна гэж юм байдаггүй байсан. Өвөл отор нүүдэл хийгээд сайн нутгаар явчихдаг. Тэр үед чинь хүн цөөхөн, айлууд цөөхөн, нутаг элбэг, мал олон биш байсан. Тийм том сайхан дэлгэр нутаг дээр цөөхөн буурай хэдэн хувийн өмчтөнгүүд, зарц нараа зарчихаад л амьдарч байсан байх. Тэд нар шар хар феодалууддаа барьдаг, өгдөг юмаа өгчихөөд л, дээрээсээ тэд нарын ивээлээр, доороосоо ядуучууддаа зарчихаад амьдарч байсан даа. Миний саяны хэлдэг дунд хэмжээтэй баячууд архиа уугаад, айргиа уугаад, махаа идээд л суугаад байсан байх л даа. Тийм үе шүү.

И.Л.: Та түрүүн яриандаа отор нүүдэл хийгээд явдаг байсан гэж ярилаа. Энэ бол малаа таргалуулахын төлөө малчдаас авч байсан арга хэмжээ юү?

Р.М.: Тэр үе маань их уудам сайхан нутагт, хүн цөөхөн, мал цөөхөн, айл цөөхөн тааваараа амьдарч байсан гэж би дээр хэлсэн. Тийм учраас хүн, мал нь их чөлөөтэй байсан даа. Ойрхон, ойрхон өвөлжөөтэй, хаваржаатай, зуслантай, намаржаатай байсан. Хангай газар шүү дээ. Намаржаа гэдэг нь малаа таргалуулах газар байна. Бас аятайхан газар зусчихна. Тэгээд өвөл болохоор өвөлжөөндөө буучихна. Жаахан цас ороод, тэнгэр хатуураад ирвэл өвөлжөөнөөсөө малаа туугаад ойролцоохон шиг, одоогийхтой адил хол явна гэж ярихгүй шүү дээ, тэрүүхэн тэр нутаг дотроо, жалга дотроо, хэдэн малтайгаа зайдуу буугаад отор хийгээд, хэдэн малаа онд оруулчихна. Тийм сүртэй юм болж байгаагүй. Тэр үед өвс хадна, малын үс ноос авна гэж юм байгаагүй юм.

1.2 Хятад худалдаачид

Манай нутагт Хятадын хэдэн худалдаачин байсан. Худалдаа наймаа, хоршоо гэж юм ерөөсөө байгаагүй. Тэгээд Хятад наймаачид тарвага,

хэрэм, үнэг, чоно, мөөг гэх мэтийн жаахан юм авдаг байсан. Малчдаас ноолуур ноос ерөөсөө авахгүй шүү дээ. Тийм учраас малын ноосыг авах, ямаа самнахыг ерөөсөө мэдэхгүй, сарлагийн хөөвөр, хялгасыг авна гэж мэддэггүй байсан. Мал хөөвөр, хялгас, үс, ноосоо чирээд л явдаг, тэр нь бэлчээрт явдал дунд нь ойчоод л явж байна. Жаахан тоймтойгий нь аваад өөрсдөө эсгий хийдэг байсан. Малчин ардууд эсгийгээр гэрээ бүрдэг байлаа. Эсгийг үргэлж хийхгүй. Энэ жил эсгий нилээдийг хийгээд гэрээ бүрчихвэл, хэдэн жилдээ дахиад эсгийний хэрэггүй л болно. Тэгээд бас яахав дээ, “дээс” гэдэг юм томно. Дээсээрээ гэрийн оосор бүч, ойр зуурынхаа юмыг хийнэ. Харин үхрийн ширийг элдэнэ. Элдээд, одооны хулдаас, хивс, дорожканы оронд дэвсэнэ. Үхрийн ширийг нарийхан зүсээд сур, аргамж хийчихнэ. Түүгээрээ хазаар, ногт, чагт, татлага зэргийг хийнэ. Тэр үед дандаа нуруу ачина, бас тэргэнд ачина, түүнийгээ үхрийн ширээр хийсэн сураар баглаж бооно. Тийм хэдэн юм хийдэг байсан. Арьс ширээр сур, аргамж, дэвсгэр хийчихнэ. Бас юм боодог “хөөм” гэж нэрлэдэг нэг юм байсан юм. Үс, ноосоор эсгий хийчихнэ. Ингээд илүүдлийг нь байгальд өргөж байгаа юм даа.

Тийм учраас малын үс, ноосыг үргэлж авдаггүй байсан. Ямааг самнадаггүй байсан. Ноолуур нь өөрөө л явж байгаад алга болдог байсан байх. Үхрийн хөөвөр, хялгасыг авна гэж байхгүй. Тэр өөрөө бэлчээрт хаяхыг нь хаяад л, дахиж нэмж ургаад л явж байна. Адууны дэлийг ч бас авахгүй. Ердөө тийм юм авахгүй шүү дээ. Адууны дэл чинь учиргүй урт ургачихна. Үс, ноосонд нь гар хүрэхгүй болохоор малын тарга хүчинд сайн байх л даа. Мал ерөөсөө эмнэг, догшин голдуу байна. Нэг л их сургаж, унаж эдлэж хэрэглэхгүй. Нүүдэл, суудалд сарлаг үхрийг нуруу ачиж хэрэглэнэ. Тэргэнд хөллөнө. Зөвхөн ойр, зуурт унах морио сургаж унана.

Хангай газар, их уулархаг учраас морь бага унана шүү дээ. Ер нь голдуу л явган явна. Манай хангай нутагт явган л явдаг байсан. Ууланд морь унаад хонь хариулна гэж байхгүй. Бид нар явган л явдаг байсан. Би чинь 21-тэй цэрэгт явахдаа морь унаж сураагүй байсан. Цэрэгт очиж байж морь унаж сурсан хүн шүү дээ. Тэр үед цэргийн алба морин сургууль их хийдэг байсан. 21-тэй цэрэгт очиж морь унаж сурлаа. 21-тэй цэрэгт очиж бичиг, үсэг заалгаж уншиж бичиж сурлаа. Тэр үед чинь Монголын ард түмэн их томоотой, номхон, хүлцэнгүй байсан юм. Архи дарс ууж, найр наадам хийнэ гэж байхгүй. “Даншиг наадам” хийж байсан гэж одоо яриад байгаа юм. Манай тэр алс, хангай нутагт байгаа ард түмэн даншиг наадамд хийнэ, морь уяна, наадна, цэнгэнэ гэж мэдэхгүй. Харин Майдар эргэх үеэр том хүрээнүүдээр хурал номын ажил болдог байсан. Харин түүнд явган нь явганаараа хичээж очдог байсан. Майдар бурханд мөргөж,

адис авдаг байсан. Их л том хүчтэй, олон хүн цугладаг юм нь тэр дээ. Гэрээр ном хуруулах, уншуулах явдал бол байсан.

И.Л.: Хүүхэд болон том хүмүүсийн иддэг хоол, ундны талаар ярьж өгнө үү?

Р.М.: Хүүхдүүд бол тараг, цагаа л идэж, ууна даа. Тогоо нэрж архи гаргана гэдэг бол хэзээний л байсан. Юу чиг болсон миний төрсөн, өссөн үед л байсан. Би 80-аад жилийг нь мэдэж байна. 87 жилээс өмнө байсан уу, үгүй уу мэдэхгүй. Тогоо нэрсний дараа “цагаа” гэдэг заримдаа “аарц” гэж бас хэлдэг юм гарна. Тэр цагааг уудаг байсан. Түүнийг шүүгээд ааруул хийнэ. Бас ээзгий гэж нэг юм хийнэ ээ. Ээзгий гэдэг бол малын сүүг буцалгаад хийдэг юм. Цагаан идээг гадагшаа худалдах зах, зээл байхгүй. Ерөөсөө хийгээд өөрсдөө л иднэ. Хажууд нь махаа чанаж иднэ. Гурил, будаа гэж бараг байхгүй. Миний бага байсан үед юмыг зарж борлуулдаг зах зээл гэж байгаагүй. Өөрийнхөө хэрэгцээнд л идэж ууна. Хятадын наймаачид ерөөсөө тийм цагаан идээ авахгүй шүү дээ.

К.Ю.: Хятадын наймаачид өдөр болгон ирдэг байсан уу?

Р.М.: Хятадын наймаачид хүрээ, хийд бараадаад цөөхөн байсан.

Монгол улсад 700-аад хүрээ байсан юм гэдэг. Жалга бүгдэд хүрээтэй байсан байх. Манай Мөрөн 2 хүрээтэй байсан. “Баянжаргалангийн хүрээ”, “Дашлангийн дугана” гэдэг 2 хүрээ байсан. Манай тэр Мөрөнгийн хоёрхон жалганд шүү дээ. Түүний дэргэд Хятадын нэг наймаачин байсан юм. Түүнийг Чулуун наймаа гэж Монголоор нэрлэдэг байлаа. Чулуун наймаагийн манай Ренчин ах үнэг, чоно, тарваганы арьс бусад ангийн арьс аваачиж өгнө. Чулуун наймаагаас жаахан цагаан будаа, гурил авдаг байсан. Тэр наймаачин Богдын хүрээнээс юмуу, хаанаас ч юм бэ мэдэхгүй, бараагаа 5-10 үхэр тэргээр авч ирнэ. Дамжуулсаар яваад л ирдэг байсан байх. Хаагуур, хаагуур дамжуулдаг байсан юм бэ, бүү мэд. Нэг айл тэр үед дээд хэмжээ нь 10 жин гурил л авна. Баян айл, жилдээ шүү дээ. Тэгээд л бусад нь 1 жин, 2 жин гээд л жаахан, жаахан авна. Бид нар, ядуучууд бол Хятадын наймаачдаас гурил, будаа авна гэж байхгүй шүү дээ. Ядуу айлын хүүхдүүд тэр гурил будааг ерөөсөө идэж үзээгүй. Майдар эргэж юм уу, баян айл гэртээ ном уншуулах үед гурилтай хоол хийнэ. Тэр үед жаахан хоол алган дээр тавьж өгдөг байсан. Их л амттай санагддаг байлаа. Томчууд лам нар аягаар иддэг байсан байх. Тэгээд л цагаан идээ, мах иднэ шүү дээ. Хайлмаг тос зэргийг ядуучууд, зарц нар идэхгүй. Голдуу тогоо нэрсний дараах цагааг ууна. Тэр үед “Цагаа ууна” гэж ярьдаг байсан. Энэ чинь айлд зарагдаж амьдрахыг хэлж байгаа юм. Тогоо нэрсний дараа гарсан цагааг ядуучууд л ууна. Иддэг хоолоор нь нэрлэсэн байхгүй юу. Одоо “Цагаач” гэж гадаадад гарч амьдарч байгаа хүнийг нэрлээд байна. Тогоо нэрсний дараа гардаг цагаа бол их хүчтэй байдаг. Түүнд жаахан

“Шар сүү” холимог байдаг. Түүнийг уухдаа, жаахан болсон сүү хийж хутгаад уудаг юм. Цагаачин гэдэг чинь тийм хүнийг хэлдэг юм. Хоол унд бол ер нь тийм хэмжээний л байсан.

Ядуу хүүхдүүд хонь хариулж явахдаа мөөг их түүдэг байсан. Манай нутагт мөөг их ургана. Тэр мөөгийг түүгээд жижиг, жижиг хэрчээд, утсаар хэлхээд, эрх шиг болгоод хатаачихна. Тэр үед хонины ноосыг ээрээд утас хийдэг байсан. Манай тэр үеийн эмэгтэйчүүд юм оёдог утсаа дандаа малаас авна. Одоогийнх шиг утас байхгүй. Тийм учраас хонь, тэмээний ноосоор юм оёдог утас хийдэг байсан. Үхрийн шөрмөс гэж байдаг. Үхэр идэх үед шөрмөсийг бүгдийг нь авна. Тэр шөрмөсөөр утас хийгээд гутлаа, үстэй дээлээ оёно. Үхрийн шөрмөсөөр утас өөрсдөө хийгээд, өөрсдөө нэхийгээ элдээд дээл хийнэ. Дээлээ шөрмөсөөр оёно. Тэгэхээр утсаа өөрсдөө хийнэ, нэхийгээ өөрсдөө элдэнэ, арьс ширээ өөрсдөө элдэнэ. Ингэж бүх юмаа өөрсдөө хийж байж, өөрсдийгөө хувцасладаг байлаа.

Бид нар нэхий өмд өмсөнө, нэхий дээл өмсөнө. Баян улсууд даавуу, торгон дээл өмсдөг байсан. Лам нар нь шар, улаан торгон дээл өмсдөг байлаа. Ядуу хүүхдүүд үсийг нь авсан хонины арьсаар дээл хийж өмсөдөг байсан. Түүнийг “сармай дээл” гэж нэрлэдэг байлаа. Дандаа тийм сармай дээл, сармай өмд өмсөнө. Үхрийн ширийг элдээд “хөм” гэдэг юм хийдэг байсан. Тэр хөмөөр гутал хийж өмсөнө. Тийм хөмөн гутлын улыг эсгийгээр хийнэ. Бидэнд даавуу, торго дурдан бол байдаггүй зүйл. Бид тийм зүйлээр хийсэн хувцас өмсдөггүй байсан. Би 21 нас хүртлээ тийм юм өмсөж үзээгүй явсан. Дулаан цагт гутал бараг өмсөхгүй, хөл нүцгэн явна. Өвлийн цагт тэр хөмөн гутлаа, нэхий дээлээ өмсчихнө. Тэгж л амьдарч байсан.

К.Ю.: Чулуун наймаачин Монголоор ярьдаг байсан уу?

Р.М.: Тэр Хятад хэлтэй байсан. Монголоор ярина. Одоо бодоход өвөр Монгол хүн ч байсан юмуу, бүү мэд. Монголоор ярьж, наймаа хийнэ. Одоо бодоход тэр бас 2-3 зарцтай байсан шиг байгаа юм. Тэр Чулууны дэргэд 2-3 залуу Хятад байсан. Тэднийг “шушмай” гэдэг. Тэр шушмайнууд айлуудаар явж ангийн үс болон бусад юмыг авна. Бид нар мөөг түүгээд, мөөгөө Чулуун наймаагийн авачиж өгнө. Чулуун наймаа бидэнд “танзуур” гэдэг гурилан боов өгнө. Тэгээд хар, улаан чавга, бурам өгнө. Бас ёотон өгнө. Хятад ёотонгууд жижиг, дөрвөлжин боодолтой байна. Тийм юм л өгдөг байсан. Бас Хятад цай, Хятад дүнсэн тамхи өгнө. Энэ хоёр бол Хятадаас авч ирж байсан зүйл байх л даа. Мөн “жуушаан утас” гэдэг утас авч ирнэ. Жаахан эрэг шиг суурьтай, будагтай, торгомсог утас байсан шиг санагдаж байна. Их жаахан хэмжээтэй. Мөөг өгвөл тэр утсыг өгдөг байсан. Бидний мөөгийг аваад л алган дээр тиймэрхүү юмнууд тавьж өгнө. Зарим боов нь хоёр алга дүүрнэ. Ахиухан мөөгтэй

бол хормойлоод явна. Өвөртлөөд явна. Бид нар дандаа суран бүстэй явдаг байсан. Бүс хийх даавуу ховор байсан учир дандаа суран бүс бүслэдэг байсан байх.

1.3 Мал маллах арга, ухаан

Мал юугаараа бидний тархи, толгойд шингэсэн юм бэ? гэхээр идэж, уудаг юмаа түүнээс авдаг, өмсөж зүүдэг юмаа түүнээс л авдаг байсан болохоор тэгж бат бэх шингэсэн байх. Одоогийнхоор бол би энэ малын мэргэжлийн хүн юм даа. Яаж үхрийн ширийг элдэх вэ, аргамж сурыг яаж элдэх вэ, идээ, цагааг яаж хийх вэ, малыг яаж хариулах вэ гэдгийг л мэднэ. Тэр үед мал хариулна гэдэг их нарийн байсан. Би үхрээ туугаад явна. Тэгээд үхрээ бэлчээрт гаргаад, хэзээ бэлчээрээс авч ирэх вэ? гэдэг асуудлаар нарийн даалгавартай явдаг байсан. Шөнө харанхуй бүрий болгоод тэнгэрт 100 од гараагүй байхад гэрлүүгээ туух ёсгүй байсан. Бид нар үхрээ хоргоогоод л гэдэргээ хараад хэвтээд байна. Од гарахаар 1, 2, 3гээд л тоолоод байна. Яг 100 од гараад гүйцэхээр босоод л үхрээ туугаад харина. Тэр зуу од гарахаас өмнө үхрээ тууж ирвэл загнана шүү дээ. Энэ бол өвөл шүү дээ. Тэр үед цаг гэж юм байгаагүй. Өглөө бол эрт гарна. Гэхдээ заавал нар тусгаж байж малаа бэлчээрт гаргадаг. Гэрт нар тусаад ирэхээр малаа гаргана. Зуун од түгсний дараа тууж ирнэ. Хонь бол арай эрт ирнэ. Бүрий болоогүй байхад ирнэ. Үхэр, адуу хоёр тийм орой ирдэг байсан.

Тэр үед худаг ус гэж ерөөсөө байгаагүй юм шүү дээ. Хангай газар жалга бүр л устай байсан. Одоо миний багадаа малаа услаж байсан, манайх нутаглаж байсан газарт ус ердөө байхгүй болсон байна билээ. Хаачсан бүү мэд. Өвөл, зунгүй л айл нутагладаг, устай байсан. Одоо байхгүй болсон. Одоо байгаль хүртэл өөрчлөгджээ. Бидний багаас өөр болсон. Энэ 80 жилийн дотор юм, юм л их өөр болжээ. Байгалийн тогтоц ч их өөрчлөгдөж, өвөл, зун болох улирал нь ч өөрчлөгдөж, бороо хур ордог, ордоггүй нь ч өөрчлөгдөж, идэж, ууж, өмсөж зүүдэг юм нь ч өөрчлөгдөж иржээ. Миний бага нас иймэрхүү л байсан даа.

И.Л.: Баян айлууд хонио их саадаг байсан уу?

Р.М.: Хонь их саана. Тэр үед малаа саах их шуналтай байсан. Үнээг өглөө, орой 2 удаа саана, хонийг зарим үед 3 саана. Өглөө гарахаас нь өмнө нэг саана, өдөр дундын алдад нэг саана. Орой саагаад, хургаа нийлүүлчихнэ. Хурга, хонь хоёрыг ангид нь маллана шүү дээ. Зуны цагт л даа. Зөвхөн орой саасны дараа хургатай нь нийлүүлж хөхүүлээд буцаагаад хургаа ялгаад хашчихна. Хургаа малладаг аргатай. Саахалт саахалтаар буугаад, саахалтынхаа айлын хонинд хургаа нийлүүлчихнэ. Тэднийх манай хонинд хургаа нийлүүлчихнэ. Тэгж хариулна. Тэгж саахалт айлаар их бууна.

Хонийг их богино хугацаанд саана. Зуны 3 сар л саана. Илүү саахгүй.

И.Л.: Хонийг өдөрт нь их хол хариулах уу?

Р.М.: Гайгүй дээ. Нэг их холгүй. Диаметр дотор яривал хааш, хаашаагаа 7-8 км дотор л хариулж байсан байх. Хааш хаашаагаа 10 км – ын диаметр дотор нэг баяных байна. Өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаа хоорондоо холгүй байна. Үхэр тэргэндээ ачаад л өдөртөө багтаад, нүүгээд өвөлжөөндөө буучихдаг байсан. Өвөлжөөнөөсөө хаваржаандаа өдөртөө багтаад гарчихна. Ер нь одоо 7, 8, 9, 10, 20 км дотор л эргэлдээд байсан байх л даа.

И.Л.: Өвөлжөөгөө олон солих уу? Энэ жил энд өвөлжсөн, хойтон тэнд өвөлжинө гэх маягаар олон солих уу?

Р.М.: Ер нь тэр үед засаг захиргаа хувааж өгсөн өвөлжөө, хаваржаа гэж байгаагүй юм шүү дээ. Уламжлалт ёсоор бол айл бүр өөрийн өвөлжөөтэй байсан. Айл бүр өөрийн өвөлждөг нутагтай байна. Манайх миний мэдхийн л Тооройтын өвөлжөөнд нутагладаг байлаа. Түүнийг засаг, төр танайх мөн, биш гэсэн яриа гаргаад байхгүй. Нутгийн айлууд л хоорондоо зохицоно. Торойтын өвөлжөө, Арцатынхны өвөлжөө, Дунд давааны өвөлжөө гээд л өвөлжөөнүүд байсан. Ойрхон ийм гурван өвөлжөө байсан юм. Тэр гуравт өвөлждөг айлууд бие, биенийхээ өвөлжөөг малаараа идүүлдэггүй журамтай байсан. Тэр гурван өвөлжөө дундаа саахалт айл, ах дүүгийн журамтай.

Ер нь тэр үед нэг сайхан юм байсан. Янз бүрийн хэрүүл шуугиан, хов жив, яриа, яншаан байгаагүй юм. Их ахтай, захтай, залуучууд, хүүхдүүд том, настай хүмүүсийг их хүндэтгэнэ. Тэдний барааг харж чадахгүй. Тийм л. Том хүн ирэхэд бид чинь гэртээ орохгүй шүү дээ. Гадуур л малынхаа дэргэд, малынхаа хашаа хавьд л байна. Тэр хүнийг яваад өгсний дараа л гэртээ орно. Тэр хүнийг шаваад л ороод байхгүй. Тэгээд айлд ороод дээшээ явахгүй. Зуух, тулганаас доогуур л сууна. Суухдаа бас учиртай. Одоо бол ор дэвсгэр, хамаг юман дээр нь сууж байна. Бид нар бол дандаа сөхөрч суудаг байсан. Японд сөхөрч суудаг юм байна. Бид тиймэрхүү маягаар сууж байсан.

Тэр үед хүүхдүүдэд томчууд их юм өгдөг байсан. Тэр үед шаазан аяга байдаггүй байлаа. Бид Хятадын модон аяга хэрэглэдэг байлаа. Хятадын жижиг, жижиг модон аяга наймаачид авч ирдэг байсан. Халбага сэрээ байхгүй. Түүнийг модоор хийчихнэ. Бургасаар модон халбага хийнэ. Бидэнд аяга дүүрэн, дүүрэн юм хийж өгөхгүй. Алган дээр жаахан юм тавьж өгнө. Айл тогооныхоо хусамыг хусаад :

-Алив, алгаа тос! гэнэ. Тэгээд алган дээр тавиад өгнө. Түүнийг үмхчихнэ.

Ийм л амьдралтай байсан. Аяга, аягаар нь их өгнө гэж байхгүй.

Архи, айргийг бол хүүхэд амсаж чиг болохгүй. Тэр бол хүндтэй идээ

шүү дээ. Түүнийг хүүхэд идэж үзэх ёс байхгүй. За тэгээд одоо мах чанаж идэхэд, хүүхдэд толгой, шийр, гэдэс цувдай, хатуу шаант чөмөг, хүзүү зэрэг юм л ноогдоно шүү дээ. Дал, сүүж, дунд чөмөг, томоохон мөчүүдийг хүүхэд барьж идэхгүй, өгөхгүй. Түүнийг идвэл амны хишигт муу, сахилгагүй хүний тоонд орно. Зун мах бараг л идэхгүй. Баячууд ч гэсэн зун мал гаргаж иднэ гэж байхгүй. Голдуу л цагаан идээ иднэ.

К.Ю.: Тарваганы мах идэх үү?

Р.М.: Тарваганы мах иднэ. Ядуу хүмүүс тарваганы махыг их иддэг байсан. Тарвага, хэрэм, буга, согоо иднэ. Хэрэм их элбэг байсан байх. Хэрэм их агнана. Хятад намайчин хэрэмний арьс их үнэтэй авдаг байсан юм. Хэрэмний махыг хүүхдүүд иднэ. Давирхай амтагдсан мах байна. Одоо бол идэхэд хэцүү байх аа. Яаж идэж байсан юм бэ, мэдэхгүй. Тарваганы мах хэзээний их иднэ. Хүүхдэд толгой, молгойхон л оногдоно шүү дээ. Том өөхтэй сайхан мах олдохгүй. Гэдсээр нь “ялбиг” гэдэг юм хийж иднэ. Бидний алган дээр хийж өгнө. Бага юм идэж байсан юм болов уу, хүүхдийн гэдэс өвчин тусахгүй их сайн байсан байх.

Хүүхдэд цай уулгадаггүй, цайны оронд хярам уулгана. Буцалсан усанд жаахан сүү хийгээд, их сүү хийхгүй, “цэхэр хярам” л болгоод өгнө. Сүү багатай хярмыг цэхэр гэж нэрлэдэг юм. Цайг эр хүн гэрлэж авгай авснаасаа хойш, эмэгтэй хүн хүнтэй сууснаасаа хойш ууна. Хүнтэй суугаагүй эмэгтэй хүн, авгай аваагүй харчууд цай ууна гэж байхгүй. Ялангуяа ядуучуудын хүүхдүүд бол бүр үгүй. Баячууд бол өөр л байх л даа. Том, том баяны хүүхдүүдийн тухай кино гарч л байх юм. Хятадын хаад, ноёдын хүүхдүүдийн тухай кино саяхан гарлаа. Дураараа хүүхдүүд байсан байх юм. Эрдэм ном байхгүй, сургууль байхгүй. Харанхуй бүдүүлэг тийм байсан байх юм.

Миний багад ган, зуд гэж санаанд үлдэхээр юм байгаагүй шиг санагдаж байна. Ган, зуд болдоггүй байсан юм уу. Дандаа хур, бороо орсон л зун болно. Өвөл болохоор цас орно. Одоо үе, үе их тоймгүй цас орох болжээ. Тийм байгаагүй шиг санагдаж байна. Харин тэр үед үе, үе айхтар үер бууж байсныг мэдэх юм. Нэг айл тэр чигээрээ үерийн усанд юмаа урсгачихсан байсныг санаж байна. Бас “Тэнгэр ниргэлээ” гээд мал, идээнд аюул учирсан явдал байдаг. Тиймэрхүү шиг ганц нэг явдал болж байсан. Бас “Луу унжина” гэж ярьдаг байсан. Их дуу, цахилгаантай ширүүн бороо орохыг луу унжлаа гэдэг байсан. Луу унжина гэдэг домог яриа л даа. Тэр үед бас их хуй салхи болно.

Хэзээний уламжлалт ёс бол “Овоо тахих ёс” юм. Нутаг болгонд өөрийн тахидаг овоо байсан. Одоо толгой бүр дээр чулуу овоолоод л тахиад байна шүү дээ. Манай нутаг “Жинстийн овоо” гээд ганцхан овоотой байсан. Олон овоо байхгүй. Тэр овоог жилд нэг удаа тахина.

Олон лам нар очиж тахина. Тэр овоо тахихад бидний үеийн жаахан хүүхдүүд явган уралдаанд гүйнэ, бас барилдана. Түүнд түрүүлсэн хүүхдүүдэд их том бяслаг, өрөм өгнө. Тийм шагнал авна. Овоогоо намар л тахина даа. Хэзээний нэг ийм овоо тахих ёс байсан.

Уул усаа их хүндэтгэнэ. Булаг шандныхаа усыг их хүндэтгэнэ. Тэнд хувингаар очиж ус авна. Усаа авахдаа уснаас хол хувингаа цэвэрлэнэ. “Лус савдаг догширно” гэж үздэг учраас усанд гар, хөл, сав суулга бусад юм угаах нь цээртэй байсан. Тийм юм ердөө хийхгүй. Юм угаах болбол өөр саваар усаа зөөж, хол авч очоод угаана. Усны дэргэд угааж, ус руу юм оруулахгүй. Ус руу сүү дусаахгүй. Бурхны шашин шүтэхийн хажуугаар байгалиа их шүтдэг, хамгаалдаг байлаа. Байгаль даа их залбирдаг байлаа. Хэзээний :

-Төрийн минь, сүлд өршөө! Баян хантай минь, өршөө! Орон дэлхий минь аварч өршөө! гэж хэлээд сүү, цайныхаа дээжийг өргөдөг байсан.

И.Л.: Ахмад хүмүүс бага, залуу та нарт малын идэх дуртай ургамлын тухай, хэзээ хаана ургадаг, ямар мал идэх дуртай байдаг талаар зааж өгч байсан уу?

Р.М.: Их ярьдаг байлаа шүү дээ. Ер нь мал хариулахад хонийг хааш нь хариулах вэ? Үхэр, адууг хааш нь гаргах вэ? гэдэг бэлчээрийг их зааж өгнө. Бог малыг таргалуулдаг бэлчээрийн ургамал, цэцэг навч, агь таана, тарваган шийр гэх мэтийн нарийн ургамал байна. Хонь таргалуулдаг өвс бол агь, таана, хөмүүл юм. Хонийг тийм ургамал сайтай газар хариулна. Үхэр, адуу хариулдаг газар хонио хариулахгүй шүү. Голын зах дээр хонийг удаан хэвтүүлэх дургүй. Үхэр, адууг холын, уулын өнөө бүдүүн борог өвстэй газар маллуулна. Бас хонины бэлчээрээ хамгаалж, хонь бэлчээдэг газар луугаа үхэр адууг бэлчээхгүй.

-Хүүе! Яваарай үхэр, хонины бэлчээр лүү гарлаа шүү! гээд хүүхэд залуучуудыг явуулна.

Мал хариулж байгаа хүн тохитой суух цаг байхгүй шүү дээ. Тэгээд л, тийм л ажлууд гараад байна. Саалийн цагаар бол үхэр, тугалууд чинь хоорондоо нийлчих гээд, тугал руу нэг явна, үхэр лүүгээ нэг явна. Хурга руу нэг явна. Хонио нэг эргүүлнэ. Хонь сааж дуусахаар, хонио аваад гарна. Босоо, суугаа цагаагаа ууж аваад л мал руугаа явна. Суудал байхгүй. Бага балчир байхад эцнэ гэж байхгүй. Шөнө л амарч унтана. Унтахаараа бярууны адсага, шир дэвсээд унтана. Бярууны шириг дандаа элдчихсэн байна. Хонины нэхий, ямааны арьсыг зөөлөлчихсөн байдаг. Тэднийг өдөр нь хөрсөөр нь тавиад, хөрсөн дээр нь суугаад байна. Шөнө болохоор эргүүлээд, үсийг нь дээш нь харуулж тавиад, дээр нь дээлээ нөмрөөд атираад хэвтчихнэ. Хөлөө жийж хэвтэх зай байхгүй. Тэгээд л атираад л байна. Дэвсэж байгаа адсага, нөмөрч байгаа дээлэндээ

захрагдаад л атираад байна. Өшөө хучилга байх биш, хөл ил гарчихаар даараад, дандаа л атирч хэвтэнэ. Атирч бас сууна. Энэ бас өвдөг хөлийг өвчин болгохгүй сайн талтай байсан байж болох юм.

Одоо чинь дандаа зөөлөн юман дээр суусан хирнээ хөл өвдөөд л гэж ярих юм байна шүү дээ. Яагаад тэгж амархан хөл нь өвддөг юм бэ? Бүү мэд. Бодвол зөөлөн сандал, диван сайхан юман дээр суудаг, гараад зөөлхөн машин дээр суудаг, ийм учраас хөл нь түргэн өвддөг болдог юмуу? Бид бол атирч суудаг, атирч унтдаг. Тийм л байсан. Хучлага, дэвсгэрэндээ захирагддаг байсан байх.

И.Л.: Тэр үед малын төллөх хугацааг яаж зохицуулж байсан бэ?

Р.М.: Малчид өөрсдөө зохицуулна шүү дээ. Манайх чинь тэгээд говь, хангай, тал хээр 3 бүсэд хуваагдаад, түүндээ тохирсон нутаг, нутагтаа тохирсон бэлчээрийн хуваарьтай. Ер нь тэгээд хоёр нарны хооронд л хамаг амьдрал явагдаж байж л дээ. Нар тусахаар малаа ч гаргадаг, идээгээ ч хийдэг, саалиа ч саадаг, арьс, шир нэхийгээ ч элддэг, бүх л юмыг хийгээд байдаг. Нар жаргахаар бүгдийг цааш нь тавьчихаад, малаа хашчихаад унтаад өгдөг байж. Тэр үед ядуу хүмүүст өөрт ноогдох мал гэж байхгүй шүү дээ. Бид нар миний гэх малгүй 21 нас хүрсэн. Одоо ч мал байхгүй. Мал маллах арга учрыг мэднэ. Хүний малыг малласаар байгаад ийм болсон. Өөрийн малыг маллаад сурсан биш. Ер нь малгүй хүн чиг гэсэн малын дэргэд байж л гэдсээ тэжээнэ. Өөрөөр гэдсээ тэжээх арга байхгүй. Өөр орлого байхгүй.

К.Ю.: Хүний малыг маллахад малын төрлөөр хувааж өгч байсан уу? Яаж хувааж өгдөг байсан бэ?

Р.М.: Бидний хүүхдүүдэд бол голдуу хонь оногдоно. Үхэр, адууг баян хүмүүс өөрсдөө маллана. Бас морь унаж чаддаг, чадалтай хүнд өгнө. Дорой буурай мань мэтэд нь голдуу л хонь оногдоно. Тэгэхдээ ойр зуурын бүх юманд л оролцоно шүү дээ.

К.Ю.: Малыг нь хариулж байгаа айлтайгаа хамт нүүнэ биз дээ.

Р.М.: Тэгнэ шүү. Нүүхдээ зарцаа цуг л нүүлгэнэ. Цуг л авч явна. Тэр айлын ам бүлээс хамаараад нэг хот айлд багтах айлын тоо өөр байна. Хүргэн олонтой бол нэг хот айл 10-аад өрхөөс бүтэх явдал бас байдаг. Хүүхэд цөөнтэй бол 4-5 айл л нэг хот болчихно. Урд бол суурь гэж байгаагүй. “Хот айл” гэж байсан. Зуны дэлгэр цагт хот айл, саахалтаараа буучихна. Өвөл бол олон айл нийлээд нэг өвөлжөөнд буучихна. Өвөлжөөнд бол олон айл байна даа. Хоол ундаа хийчихээд л өвөл чинь их наадаж тоглоно. Урдын улс их тоглодог байсан. Шөнө болохоор тоглоно. Нэг настай айлдаа юмуу, сайхан зантай нэг айлдаа цуглаж байгаад тоглоно. Бид нар, хүүхдүүд сонирхоод тэрүүхэн тулгын ёроолд суучихна. Нэгдүгээрт томчууд шагай атгаж их тоглоно. Хоёрдугаарт хүүхдүүд морь

их уралдуулж тоглоно.

Үлгэр их ярина. Урдын нэг сонин юм бол үлгэр их ярина. Үлгэр ярьдаг хүн гээд бүр шалгарсан хүн байна. Үлгэр ярьдаг хүнээ айлууд ээлжилж уриад, үлгэр яриулаад, гэртээ хонуулаад байна. Үлгэр ярьж, тоглож, хуучилж бас их удаан сууна. Орой бас тос хагалаад бөөн бөөнөөр иднэ. Урд чинь хүүхэдүүд хүнээс юм (бэлэг) их горьдоно. Айлын хоол иднэ. Гэртээ хоолоо идчихнэ. Орой айлд ороод, айлын хоолноос иднэ. Айл бүр адилхан шахуу хоол хийнэ. Махаа л иднэ шүү дээ. Хөшиглөсөн хоол бараг хийхгүй. Хярамцаг, цустайгаа холиод жаахан хөшиглөсөн хоол иднэ. Айлын хоол идээд, дараагийн айлын хоол иднэ. Би бага насандаа тийм амьдралыг туулж өнгөрлөө дөө. Тэр үед эрдэм ном сурсангүй.

К.Ю.: Хавар мал төллөх талаар жаахан ярьж өгнө үү?

Р.М.: Мал гол нь хавар төллөнө. Нутаг усныхаа байдлаас их хамаарна. Хугацааг нь албан ёсоор тогтоосон юм байхгүй. Өөрсдөө тогтооно. Зарим айлууд оройхон төллөнө. Зарим нь эртхэн. Тэгэхдээ л бүгд л хавар л төллөнө шүү дээ. Төллөх хугацаа жаахан хожуу, дулаарахаар төллөнө. Хангай газар айл бүр хашаатай байсан. Саравчтай хашаа байсан. “Өвөлжөөний саравчтай хашаа” гэдэг байсан. Айл бүр нэг тийм юмтай байсан. Айлууд хоорондоо малаа ердөө нийлүүлж хашихгүй. Хувийн өмч учраас тэр. Айл бүр өөрийнхөө хашаанд малаа хашина. Өглөө тэр чигээр нь тал, тал тийш нь туугаад явна. Цөөхөн малтайгууд нь нийлүүлээд, ээлж тогтоогоод, өнөөдөр тэдний ээлж, маргааш тэдний ээлж гээд хариулна, 2 өнжөөд юмуу, 3 өнжөөд нэг айл хариулах жишээтэй байна. Орой тус бүрийнхээ хашаанд хонио хашиж хононо. Тэр үед сайхан юм нь хулгайч байхгүй. Манай нутагт ердөө байгаагүй. Байдаггүй юм. Манай хониноос нэг хонь өөр айлын хонинд очсон байвал учиргүй их зар тарна.

-Манай нэг хонь алга болчихжээ! гээд л зар тараачихна.

-Сураг байна уу? гээд л асуугаад байна.

-Өө, манай хашаанд бор халзан хонь явж байна билээ. Тэр байх л даа! гээд хоорондоо ярина. Тэр айлын хонинд очсон өөр айлын хонийг ашиглах гэж ердөө байхгүй. Айлын мал цуг нийлээд ирсэн бол бас тэр тухай зар тараагаад байна.

-Манайхны үхэр дотор нэг хар бяруу нийлээд явж байна! гээд хүн амьтанд хэлээд байна.

-Бяруугаа алдсан хүн байна уу? гээд яриад яваад байна. Хулгайч байхгүй, хүний малыг шингээгээд авах бодлого огтхон ч байхгүй. Тэр талаар үнэнч шударга сайхан байлаа.

И.Л.: Мал төллөх хугацаагаа хавар орой тааруулж байсан болохоор төл малын хорогдол бага гарч байсан байх л даа?

Р.М.: Төл ч хорогдож байсан байлгүй дээ. Хурган дотортой дээл их л

хийж өмсдөг байсан юм. Хурга үхээд л, арьсаар нь дээл хийж өмсдөг байсан байх. Тэр үед одоотой адил хичнээн мал хорогдов?, хэдэн төл бойжив? гэж тоо авдаг газар байгаагүй юм. Түүнийг сурагладаг хүн байхгүй. Эх мал үхлээ ч гэж тооцохгүй. Их олон төл хорогдлоо, бойжлоо гэж тоож ярих юм ерөөсөө байхгүй. Дор, дороороо айл бүр жалгын мухарт байсан юм л даа. Тэр тоог заримдаа авч байсан байх л даа. Одоо энэ улсын архивыг хүмүүс ухаад л, тэдэн оны тоогоор тэдэн малтай байж л дээ гээд ярьж байна. Ялангуяа, хэлмэгдсэн улсын хэргийг цагаатгахдаа улсын архиваас үзээд хэдэн малтай байсныг нь тогтоож байх шиг байна. 37-38 оны үед олон хүнийг хилс хэргээр цаазалсан юм. Тэр үеийн архивыг үзээд, хэд, хичнээн малтай байсныг нь тогтоож байна шүү дээ. Тэгэхээр тэр малын тоог авдаг газар байсан юм шиг байна л даа. Миний багад малыг тоолж байсныг би санахгүй байна.

1.4 Малын наймаа

И.Л.: Малчин ардууд хоорондоо малаа зарах явдал их байсан уу?

Р.М.: Малчид малын наймаа их хийдэг байсан. Малыг малаар нь солино. Бас тэр үеийн мөнгөөр наймаална шүү дээ. Мал их хямдхан байсан. Хонь бол дунджаар 7 янчааны үнэтэй байсан байх. Үхэр, том бод бол 20-оод янчааны л үнэтэй байсан байх. Мөнгө их бага байж. Урд баян чинээлэг хүмүүс жороо морь, сайвар морь гэсэн 2 морийг бас их худалдаж авна. Баян хүний хүүхэд жороо морь унаж гоёдог байсан. Хурдан морины уралдаан их хойно хөгжсөн юм. Тэр үед манай хангай газар бол морь уралдуулж наадам хийнэ гэж юм байгаагүй. Тэр чинь нилээн хойно гарч ирсэн асуудал байх. Манай нутаг чинь буйд, Богдын хүрээнээс хол, төвөөс хол учир цаатангуудтай нилээд төстэй шүү дээ. Тийм мөсөнд хурдан морь уралдуулна гэж сүйд болж байсан юм байхгүй. Хурдан морийг бие, биенээсээ авч байсан ч юм байхгүй. Харин жороо морины наймааг бол хийдэг байсан. Хонины наймаа, үхэр адууны наймааг хийнэ. Бага хийнэ.

-За, би танайхаас ганц эр хонь авъя! гэх жишээтэй.

6-7 янчаанаар авна. Одоогийнхтой адил зуу, зуугаар нь наймаа хийнэ гэж юу ч байхгүй. Идэшний үед :

-2-3 хонь авч идлээ! гэх мэтээр л ярина. Хот хүрээрүү малын наймаа хийж байна гээд тууж явсангүй. Туувар бол хойно гарч ирсэн юм шүү дээ.

К.Ю.: Чулуун наймаа мал авах уу?

Р.М.: Чулуун наймаа мал авахгүй. Харин идэх хоолоо авдаг байсан байж болно.

К.Ю.: Монгол хүн өвөл идэх цагаан идээгээ саалийн хугацаанд авдаг байсан шүү дээ. Танай нутагт нэг айл ер нь цагаан идээ их бэлтгэж авах уу?

Р.М.: Их авна шүү. Их иддэг байсан юм. Гурил будаа байхгүй учраас цагаан идээ их иддэг байсан юм. Өрөм, зөөхий хийдэг сав, суулгыг ч адил, дандаа малын арьсаар хийдэг байсан. Тосоо хийдэг саваа “хонгио” гэж нэрлэнэ. Түүнийг үхрийн ширээр хийдэг. Тийм юманд бас тосоо хураана. Тэр чинь одоо гараад байгаа 100-гийн, 50-ийн каниструуд байна шүү дээ, тиймэрхүү хэмжээний л сав юм. Энэ ааруул, эзэгий, хатаасан идээгээ “тулам” гэдэг саванд хийнэ. Тулам гэдэг чинь хонь, ямааны арьсыг элдээд, тэгээд түүгээрээ хийсэн уут юм. Тэгээд “туламтай эзэгий ааруул”, “хонгиотой тос” гэж ярина.

1.5 Нутгийн дархан, мужаанууд

Харин дээр үеэс Монголд мужаан, дархан хоёр нилээд хөгжжээ. Тэр их хөгжсөн байна. Ер нь төмөр мөнгөөр юм хийдэг дархчуул нилээд байсан, модоор авдар сав, суулга хийдэг мужаанууд нилээд их байсан. Байгалийнхаа модыг ашиглаад янз бүрийн модон хувингууд их хийнэ. Айраг хийдэг, тос хийдэг, гэрт тавьдаг авдар савыг тэр мужаан нар хийнэ. Тэд нар голдуу ядуувтар амьдралтай байдаг. Дархчуул чинь хутга, хайч, цоож хийнэ. Цүү, цуурга хийнэ. Дархчуул хүрээнд суухгүй, малчидтай хамт нүүгээд л амьдардаг. Манай ах Ренчин ангаар амьдарч байсан шиг ганц дархан хийгээд амьдардаг хүн байсан. Мужаанаар амьдардаг хүн байсан. Манай нутагт нэрд гарсан сайн мужаанууд бий. Далай Чойнхор вангийн хошуу гэдэг чинь уран дархчуулаараа алдартай нутаг юм. Төмрийг хаанаас олдог байсныг мэдэхгүй. Төмрөөр хутга, цоож хийдэг байсан. Мөнгөний дархан гэж бас байсан. Эхнэр хүний толгойн боолт, гоёл чимэглэл зэргийг дандаа Монгол дархан өөрсдөө хийнэ. Өөр гадаадаас авахгүй. Мөнгө нь зарим нь гадаадаас ирж байсан байж магадгүй. Одоогийнхоор нэг сум гэж авч үзвэл 3-4 дархан байсан байж магадгүй. Дархан хүний тоо цөөвтөр л дөө. 4-5 мужаан байсан байх. Тэр нь өөрсдийнхээ авьяас, удам угсаанаасаа залгамжилж авсан зүйл юм.

Тэр үед дархан, мужаан болгох сургууль байсангүй. Өөрийнхээ авьяасаар л сурна шүү дээ. Анчин болоход ч өөрийн авьяасаар, амьдрахын эрхэнд ан хийж сурна. Монгол дархны хийсэн “цахиур буу” гэдэг буу байсан. Одоогийнх шиг ийм том, том буунууд бас байхгүй.

К.Ю.: Тэр анчин, мужаан хүний гэр орон амьдралын хэв маяг нь жирийн малчин хүнээс ялгаатай байх уу? Гаднаас нь хараад мужаан хүн, анчин хүн, дархан хүн гэж ялгах боломжтой юу?

Р.М.: Тийм хүмүүс чинь нутаг усандаа нэрд гарсан байна. Сайн мужаан, сайн дархан, сайн анчин чинь бүр нэрд гарсан байна. Ухаандаа одоо Ванжил дархан, Ишдагва мужаан, Адай мужаан, тэд нарыг мэдэхгүй хүн гэж байхгүй шүү дээ. Тэд нар мужаанаа хийгээд, бас сүм дугана

барина. Сүм дуганы дэргэдэх байшин савыг барина. Манай нутагт нэрд гарсан 10 гаруй л мужаан байсан байх аа. Олон малтай хүн бол тийм юм хийхгүй л дээ. Баячуудад зарагдаж мал маллахын оронд мужаан, дархан хийгээд л амьдарч байсан юм. Баячуудад юм хийж өгөөд ажлын хөлсөнд мал авна. Баячууд мөнгөөр их юм хийлгээд, ямар нэгэн байдлаар мал хорогдсон тохиолдолд түүнийгээ зарж борлуулаад, түүгээрээ эргүүлэн мал авах тохиолдол байна. Өөрөө өөрийнхээ юмыг зарах худалдах бүрэн эрхтэй шүү дээ. Хориглосон юм ерөөсөө байхгүй. Юугаа ч зарна, юугаа ч худалдаж авна хамаа байхгүй. Наймаа чинь хориотой биш байсан. Юу л бол юугаар наймаа хийж болдог байсан. Угаасаа улс нь буурай жаахан болохоор амжилт багатай байсан байх. Жишээлбэл, Ишдагва гуайг :

-Та модон хувин хийж өгөөч! гээд л хүн очоод гуйна.

-За тэгье дээ! Би чамд 2 хувин хийж өгье! Чи надад нэг төлөг өгчихөөрэй! гэж байх шиг жишээтэй. Тэр мужаан бүх зүйлээ гараараа хийнэ. Нэг хувин хийхэд олон хононо шүү дээ. Ууланд гарна, модоо авна. Тэр модоо хатаана, их налиглаж байж нэг хувин хийнэ. Тэгж байж нэг хувин хийгээд, нэг хонь авна. Өнөө мужаан авсан хонио гаргаж идээд амьдарна. Өөрт нь өмчилсөн мал байхгүй шүү дээ. Хөдөлмөрийн хэд, хэдэн ялгаа гарч ирж байгаа юм. Ихэнх нь зарцлагдаад амьдарч байж. Цөөн хэсэг нь өөрийн авьяасаараа ан агнаад, мужаан, дархан хийгээд амьдраад байж. Тэгээд лам болоод нэг хэсэг нь амьдардаг байж. Лам нар чинь хувалз шиг амьдарч байсан. Лам нарт мал маллаад амьдрах боломж байхгүй. Тэд хүрээ хийддээ суугаад, номоо бясалгаад зай зав байхгүй. Тэрүүнд юм аваачиж өгөөд, тэд нар тэр өгсөн юмаар амьдардаг байж. Одоогийн лам нар чинь нэг уут зүүгээд байна шүү дээ. Тэр чинь нэг юм хэлээд байгаа юм даа.

К.Ю.: Та 21 нас хүртлээ л энэ Мөрөн сумандаа сууж байсан уу?

Р.М.: Тэгсэн. Тийм амьдралтай хүн хол ойр явах ухаан байхгүй. Тариатын хүрээ, Зая гэгээн, Ширээт гэгээн гэж байдаг юм гэнээ л гэж үлгэр шиг л яриа сонссон. Түүнээс тэрүүнд хүрэх, уулзаж учрах тийм бодол, ухаан бидэнд байгаагүй. Тэд нар чинь хаа ч байдаг юм бүү мэд.

1.6 Миний бичсэн ном

К.Ю.: 21 нас хүрээд таны амьдралд ямар өөрчлөлт гарав?

Р.М.: За ингээд л хүн болох замдаа орно доо. Миний бичсэн нэг ном байгаа. Энэ номыг 1983 онд бичсэн. Өөрийн намтрыг бичсэн. “Амьдралын намтраас” гэж нэрлэсэн. Манай нэг хамаатангийн жаахан юм бичдэг хүн байсан. Түүнтэйгээ нийлээд л бичсэн. Хүмүүс өмнөх үг гээд л номон дээрээ их юм бичсэн байдаг юм. Би бол жаахан бичсэн. Харин олон гарчиг тавьсан. Зураг нилээд бага орсон.

И. Л.: Номын гарчигнаас жаахан уншъя.

- Зүрхний бичээс
- Амьдралын анхны гараа
- Ноос бэлтгэлт
- Айл гэр болсон минь
- Хутганы ирэн дээр
- Өгье гэвэл ганцаасаа
- Намын уриалга, бидний зорилго
- Хөлгийн жолоо залсан зүг
- Эх газар буянаа хайрлав
- Газрын дээжийг тэнгэрт өргөв
- Сүргийн манлай Бор халзан
- Хүүхдийн заяа эхэд

Р.М.: Энэ бол миний амьдралын тухай бичсэн гарчгууд юм.

Би 1935 онд 21 настай цэрэгт татагдсан. Цэргийн албыг их сонин газар хаасан. Дорнод аймагт хаалаа. Чойбалсан хотын ойролцоо Баянтүмний 5-р дивизи гэж байсан. Энэ бол Монголын нутаг дэвсгэрийг япон-хятадын цэргийн довтолгооноос хамгаалахын тулд байгуулсан цэргийн том бааз юм. Энэ Баянтүмэн тэр чигээрээ цэргийн анги байсан. Тэнд л цэргийн алба хааж 3 жил болсон доо.

Би багадаа 6 настай байхдаа араган дээрээ гарч зогсоод:

-Ээж ээ, үүнээс цааш газар байдаг юмуу? гэж ээжээсээ асуухад,

ээж:

-Байлгүй яахав. Цаашаа их газар бий! гэж хариулж өгч байсан юм.

Үнэхээр сайн ярьсныг би санаж байна. Тэр үед чинь Тооройтын өвөлжөө гэдэг тэр жалгаанаас цаашаа явах, тийм ухаан чиг байгаагүй, шалтгаан чиг байгаагүй. Явган л яваад байна уу гэхээс, зам харилцаа байгаагүй, Монгол орон гэдэг чинь хачин орон байсан юм шүү дээ. Сонин дээр сүүлийн үед миний тухай их юм бий. Энэ сонин дээр гарсан юмыг нэг уншчихад, бичиж байгаа юманд хэрэг болж магадгүй. “Алтан соёмбо гардахад өрийн данс нээгдэнэ” гэсэн гарчигтай зүйл гарсан юм. Энэ Д.Аварзэд, Т.Намжиг бид 3 байгаа юм. Гурвуулаа хөдөө аж ахуйн баатрууд юм шүү дээ. Бид 3 тэр баатар болж байх даа, баатар болсноос хойш болсон явдлууд, хийсэн ажлынхаа талаар янз бүрийн юм дор, дороо ярьсан юм. Түүнийг уншаад хэрэг болохыг нь аваарай.

Энд бас миний ярилцсан нэг ярилцлага байгаа юм. “Амарч үзээгүй хүний нэг” гэсэн гарчигтай гарсан. Бага насаа тийм амьдралд өнгөрөөсөн миний хувьд бол түүнээс хойшхи амьдрал бол дандаа амралт юм л даа. Амраад жаргаад байсан. Яагаад гэвэл конторт суугаад, хүнтэй яриад юм бичээд л байна. Яриад л байна. Шийдвэр гаргаад л байна. Тэр зуд, гантай

тэмцээд л айлуудыг оторт нүүлгэх шийдвэр гаргаад л байна. Амарч яваа юм шиг л санагдана. Одоо хүмүүс энэ жил амраагүй ядарч байна гээд л ярьдаг. Би бол 21 нас хүртлээ тийм хэцүү амьдрал туулчихсан болохоор бусад нь цөм амралт л байсан. Би одоо 89 настай. Амрах завгүй 60 гаруй жил улсад ажил хийлээ л дээ. 66 жил хийсэн. Өдөр шөнөгүй хийсэн дээ. Бие муугүй. Бие эрүүл явдаг. Эрүүл явдаг хэдэн учир бий. Наргиад л, наадаад л, цэнгээд л, архи уугаад л, алиалаад л, завхайраад л явах зав болоогүй. Ердөө тэр социализм гэдэг юмны төлөө л зүтгэсэн. Минжүүр юмтай болохсон, малтай болохсон, одоо тийм байшин, хашаатай, ийм гэр, гоё ганган явахсан гэж бодогдоогүй. Ердөө энэ Монгол эх орныг хөгжүүлэхийн төлөө тэмцсэн. Энэ ард түмэн бүгдээрээ нэг боловсон шиг сайхан амьдралтай болохын төлөө “Чи одоо хүчээ гарга!” гэж намаас үүрэг авсан. Түүнийг биелүүлэхийн төлөө явсаар байгаад л өдий хүрсэн. Тийм учраас бие эрүүл, янз бүрийн өвчин зовлон байхгүй. Манай Монголд чинь тэр ялангуяа арьс өнгөний өвчин их дэлгэрсэн газар шүү дээ. Тийм өвчин туссан хүн бол даралт, цусны хангамжаас эхлээд дандаа архаг өвчтэй болдог. Янз бүрийн юм идэж, уугаад шарлах зэрэг янз бүрийн өвчин бий. Тийм юм үзээгүй. Ерөөсөө тамхи татаж үзээгүй. Архи ууж үзээгүй. Угаасаа ядуу амьдралтай байсан болохоор тэгж явах гарын бэл бэнчин байхгүй. Тэгж яваад эдий хүргэсэн.

Одоо жаахан ядруу байна. Жаахан ядруу шиг амьдарч явна. Олон хүүхэдтэй. Хоёр биений 9 хүүхэд бий. Хотод 4 айл байна. 4 айл 4-үүлээ орох орон муутай. Хотын хорооллуудаар хэцүүхэн шиг амьдарцгааж байна. Надаас их юм горьддог. Би тэгээд хонь албал 4-5 хуваадаг. Би ганцхан ийм 3 өрөө байртай. Байр чинь гарз гаргахаас орлого оруулдаггүй эд юм байна. Тэтгэврийн хэдийг маань тоноод байна. Тэгээд нэг жаахан ховор шиг байна. Ядуу олон хүүхэдтэй хүн чинь зүдэрч магадгүй байгаа. Яах юм бол доо. Тэр талаар сэтгэл зовиуртай явдаг. Нам засгийнхаа удирдлагад хэлнэ дээ. Манай нэгдлийн олон хүн, одоо машин унасан, дэлгүүртэй, гуанзтай, янз бүрийн наймаа худалдаа хийсэн улсууд байх юм. Надад бол тийм чадал алга. Угийн ядуу хүн чинь тэр чигээрээ байдаг юм байна. Тэр хэвээрээ явдаг юм байна даа. Хэдэн жил амьд явбал Монголд хэрэгтэй санаа, оноо хэлээд байх бололтой юм. Тийм бололцоо муудаад байна. Дараагийн юм ярихад хэрэг болж магадгүй гээд үүнийг ярилаа.

К.Ю.: Өнөөдөр үдийн өмнө маш сайхан яриа ярьж өглөө. Танаас өөр хүнээс ийм сонирхолтой яриа сонсохгүй байх. Настай хүн олон боловч тан шиг тодорхой ярьж чадахгүй шүү дээ. Танд их баярлалаа.

1.7 Миний одон медалууд

Р.М.: 80 жилийн ойгоор надад урилга өгсөн. Би одон медалиа зүүгээд очтол гадаадынхан зураг авах гэж шаваад явуулдаггүй шүү. Их хэцүү юм болсон.

К.Ю.: Та одон медалиа тайлбарлаж өгнө үү?

Р.М.: Энэ бол Хөдөлмөрийн баатрын “Алтан соёмбо” гэдэг одон, түүний дараах нь “Сүхбаатарын одон”, Сүхбаатарын зурагтай байгаа биз дээ. Түүний дараагийнх нь “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон”, дараа нь “Алтан гадас” гэдэг одон гурав байна. Дараа нь “Байлдааны медаль” 2 байгаа юм. 45 оны чөлөөлөх дайнд би оролцсон хүн шүү дээ. Тэгэхэд шагнагдсан. Монгол бичгээр бичсэн нь “Хөдөлмөрийн хүндэт медаль”, түүний дараагийнх нь өнөө олон жилийн ойнууд байна. 25 жилийн ой, 30 жил, 50 жил, 70 жил, 80 жилийн ойн медалиуд юм. “Залуу үеийг халамжлан хүмүүжүүлэгч” гээд үйлдвэрчний байгууллага медаль өгдөг байсан. Залуучуудын байгууллага бас өгнө. Бусад нь бас цэргийн, Халх голын ойгоор өгдөг медалууд юм. “Соёлын тэргүүний ажилтан” гэж том шагнал байдаг юм. Нэгдлийн дарга 21 жил хийхдээ малчин залуучуудыг соёлжуулах их ажил хийсэн гэж өгсөн юм. 45 оны дайны өмнө Дотоод Яаманд 10 хэдэн жил ажилласан. Ажил сайн хийсэн гээд Дотоод Яамны “Хүндэт чекист” гэдэг тэмдэг байна. Энэ “Намын ахмад зүтгэлтэн” гэдэг тэмдэг. Ийм олон одон медалууд, тусгай тэмдэгнүүд байна даа. 1969 онд Монголд нэгдэлжих хөдөлгөөн ялсны 10 жилийн ойн том баяр болсон. Тэр үед Монголд ер нь 3 том ой болсон :

-Атар эзэмшсэний 10 жилийн ой

-Нэгдэлжих хөдөлгөөн ялсны 10 жилийн ой

-Монголд аж үйлдвэр байгуулсны 10 жилийн ой

Ардын хувьсгалаас хойш хийсэн 3 том хувьсгал бол энэ 3 юм шүү дээ. Нэгдэлжих хөдөлгөөн ялсны 10 жилийн ойгоор хоёрхон хүн хөдөлмөрийн баатар болсон. Өвөрхангай аймгийн Богд сумын тэмээчин Ц.Маань бид хоёр хөдөлмөрийн баатар болсон юм. Би нэгдлийн дарга, тэр тэмээчин, бид хоёр л шалгарсан юм байх. Бид хоёрт хөдөлмөрийн баатар цол олгосон.

2 Социалист ёсоор хоршооллох үйл явц

Р.М.: Үдийн өмнө би та нарт өөрийн бага, хүүхэд насны тухай ярилаа. Хөдөө нутагт та нарт ярьсан шиг амьдралаар амьдарч байж байгаад цэрэгт явсан. 21 нас хүрнэ гэдэг чинь хүн жаахан ухаан орж байгаа юм шүү дээ.

-За би ер нь алийн болгон ингэж амьдрах вэ? гэж бодсон. Намайг түшээд, тулаад, өөд нь татаад, жолоодоод сургууль, соёлд явуулдаг ч юмуу, ажил

төрөлд оруулж өгдөг ч юмуу, одоо чи тэг, ингэ гэж анхаарах хүн багатай учраас өөрөө өөрийгээ бодох хэрэгтэй болсон. Тэгээд би :

-21 нас хүрлээ, ямар ч байсан цэргийн албанд явъя! гэж бодож байлаа. Тэр үед цэрэгт 21 настай хүнийг татдаг байсан. Тэгээд татагдсан. Би эрүүл, саруул биетэй учир цэрэгт тэнцсэн. Цэрэгт явж байгаа он бол 1935 он шүү дээ. 1935 онд цэргийн албанд татагдаад, нутгаас гараад Баянтүмэний 7-р дивизи хүртэл мориор явсан юм шүү дээ. Архангайгаас Дорнод аймаг хүртэл морин өртөөгөөр явсан. Би морь унахдаа муу байсан. Тэгээд өртөөгөөр явна. Их л бэрхшээл даван туулж Дорнод аймаг орсон, нутгаас 40 гаруй хүн явсан. Баянтүмэнд очлоо. Улаанбаатараар дайраад, Өндөрхаанаар дайраад очсон доо. Хангай газраас тал нутагт ирсэн. Гэрээс хамгийн анх удаа, хамгийн хол явж байгаа нь тэр. Бас хамгийн их юм үзэж байгаа нь тэр.

2.1 Цэргийн амьдрал

Анх удаа Улаанбаатар хот буюу хуучны Богдын хүрээг үзлээ. Дандаа модгүй, уулгүй газраар явж үзлээ. Нийтдээ 10 гаруй хоног явж байсан. Дандаа морин өртөөгөөр явсан. Заримдаа морь байхгүй. Явган чиг л явж байлаа. Янз бүр л байлаа. Тэгээд тэнд очиход, олон цэргүүдийг дарга нар хүлээж аваад усанд оруулаад, хувцсыг нь тайлж аваад, цэрэг хувцас өмсгөөд, тэгээд цэрэг хувцас өмсөөд, олон мянган цэрэг дотор орсон. Тэнд маш олон цэрэг байсан. Шинэ цэргүүдийг жагсааж байгаад л дарга нар нь ирээд аваад байна. Удалгүй нэг өдөр бага даргын сургуулийн цэргийг авахаар болов. Дарга нар ирээд жагсаасан цэргүүдээс сонгоод, хөтлөөд л гараад байна. 300-аад цэрэг бага даргын сургуульд сонгож авлаа. Түүн дотор би ордог юм байна. Тэр сургуульд бие эрүүл, идэвхтэй, аятайхан хүмүүсийг л сонгож авсан байх. Тэгээд л нөгөө 300-аад хүнийг командлаад явсан. Хэрлэнгийн зах дээр ширэнгэ ховхолж сандлууд хийгээд, төмөр самбар зоогоод, “номын багш” гэдэг хүн “1” тоо тавиад, “А” үсэг тавиад:

-За үүнийг хэн унших вэ? гэж асууж байна.

Би “1” - ийн тоогий нь “А” гээд “А” -г нь “1” гэж уншиж байлаа. Тэгэхэд 300-гаад хүний дотор 7-8 хүн бичиг мэдэж байсан. Тэр үед Монголын бүх хүн амын 90-ээд хувь нь бичиг мэдэхгүй байсан юм. Цэрэгт очсон залуучуудын хэмжээ түүнээс илүү гарах ёсгүй байсан юм. Бидэнд 5 төрлийн хичээл заадаг байлаа. “Монгол орны 5 дэвтэр” гэж нэрлэдэг 5 төрлийн дэвтэртэй байсан. Монгол орны тухай л заалгаад байсан. Хичнээн хэмжээний газар нутагтай, хаагуур, хаагуур ямар нуур, устай юм бэ? гээд л заалгаад байна даа. Хэдэн аймаг сумтай вэ? хичнээн малтай вэ? гээд л заагаад байна. Улс төрийн хичээл дээр ийм л юм заагаад байна. Цаана нь морин сургууль, буудлагын сургууль, байлдааны тактикийн

сургууль байсан. 3 сар болсны дараа би Монгол бичиг уншаад, захиа бичих шахуу болоод, бичиг үсэг тайлагдаад ирсэн. Хуучин Монгол бичиг шүү дээ. Тэр цэрэгт заалгасан эрдэм одоо энэ л байна. Энүүгээрээ өдий хүртэл амьдарч яваа юм. Цэрэгт хэдэн юмыг сурч байсан.

-Буу буудаж сурна

-Морь сайн унадаг болно. Мориор давхиад саад харайлгаж сурна.

-Сэлмээр бургас цавчиж сурна

-Морийг яаж эмээлэх вэ?, яаж услах вэ?, яаж угааж, арчиж цэвэрлэх вэ? гэдэг чинь их нарийн хичээл байна.

Бас буу задлана, эвлүүлнэ, түүгээрээ гүйж буудна, сууж буудна, янз бүрээр буудна. Би бол улс төрийн хичээлд дандаа онц авна. Уншсаар байгаад тэр тоонуудыг бүгдийг цээжилсэн байсан. 6-7 сар болоод, бага дарга болсон. Нэг бага дарга 30-аад цэрэг командлана. 30-аад цэргээ сургууль хийлгэнэ, өөрт зааж өгсөн юмнуудаа, тэдэнд зааж өгнө. Тэнд хүнтэй ажиллаж, хүнийг удирдаж сурсан. Ингээд 3 жил болсон. 3 жилийн хугацаанд их магтууллаа. Сайн дарга гэж их нэр хүндтэй болсон. Миний салааны цэргүүд юманд идэвхтэй сайн байсан. Ариун цэвэр, бусад шалгалтанд их сайн дүн авна. Тэнд айхтар 2 ялгаа гарсан. Над шиг амьдрал туулсан цэргүүд чинь улам гялалзаад л, өнгө ороод л, сайн сайхан болоод л, юм бүхэнд идэвхтэй оролцоод л, магтагдаад л, нөгөө баячуулын хүүхдүүд бол гутарч гүйцнэ, идсэн уусан юм зохихгүй, өмссөн хувцсандаа дасахгүй байсан. Ингээд тэд нар өвчин зовлон их тусна, нилээд хорогдлоо, тэд их хүнд байдалд байсан. Бид нар гялалзаад байдаг.

Цэргүүд цагаан даавуун цамц, хөх ногоон даавуун цэргийн өмд, гадуур цамц өмсөнө, өвөл бол эсгий гутал, зун бакал өмсөнө. Зун шинель өмсөнө. Өвөл үстэй дээл, үстэй малгай өмсөнө. Тийм юм өмсөж үзээгүй бидэнд, биенд их сайхан байдаг. Ядуу амьдралтай байсан хүмүүс чинь тэнд тодорч байгаа юм. Эрдэм ном их сурна, дарга болно. Дэвшээд жинхэнэ офицер болно. Сургууль соёлд зарим нь явна. Тэр үеийн цэргийн амьдрал одоо бодоход яаж амьд гарсан юм бол доо гэж бодмоор хэцүү байсан. Яагаад гэвэл орон сууц байхгүй. Зун дулаан цагт дандаа платак-майханд сууна. Өвөл болохоор газар ухаад хийсэн землянкад суудаг байсан. Өөр юу ч байхгүй. Цагаан тал дээр землянка хийсэн байсан. Суман, хороо цэргүүд газар дор байна. Тэнд л амьдарна. Өвөл бол хүйтэн хэцүү, зун бол дандаа платак майханд сууна. Хэрлэн ус муутай. Ус тохироогүйгээс болоод цэргийн гэдэс өвдөх явдал гарна. Цэргүүд их хорогдож байсан. Түүнийг дайсан этгээд ундны усанд нь хор хийж аллаа гэж ном сонинд бичдэг байсан. Чухам тэгж байсан уу, үгүй юу бүү мэд. Бид нутгаасаа 40-өөд хүн явсан, 10 гаруй хүн эргэж ирээгүй. Тэндээ нас барсан. Цэрэг бол их хэцүү амьдралтай байсан юм шүү дээ. Хоол муутай

байсан. Над шиг амьтад бол идэж үзээгүй хоол иднэ, өмсөж үзээгүй хувцас өмсөнө, тэгээд л ном заалгаад байсан. Одоо эргээд түүнийг амьд, мэнд давж чадсан гэж бодхоор бас л их хатуужилтай байж дээ гэж бодогдохоор байгаа юм. Одоо бол тийм юманд амьдарч яавч чадахгүй. Цэрэг бэхжиж тохижоогүй хэцүү байж. Юм бүгд шинэ, айхтар байж.

Тэгээд цэргээс халагдсан. Халагдахдаа өөрийн хүсэлтээр халагдсан. Намайг салаан дарга болгож дэвшүүлэх гэж дарга нар их ятгасан. Би бодсон байхгүй юу. Юу бодож байсан бэ? гэхээр миний ээж нас бараад, би ганцаараа байхад намайг хараад байсан тэр Ренчин гэдэг хүнээ бодоод байсан. Надтай адилхан өнчин ядуу хүн шүү дээ. Тэр маань ямаршуухан амьдарч байдаг бол гээд бодож байсан. “Хань, бүл болъё!” гээд бодож байсан. Хоёрдугаарт хэзээний өвөрт нэг бодол байдаг байхгүй юу. Миний ээж нас барав аа, нэг өвөл. Тэр нутагт сайн лам байсан. Миний ээжийн хойдох, урдахыг уншиж өгөх лам олдоогүй юм. Ээж маань одоо бодоход хатгаа өвчнөөр л нас барсан юм. Тэгээд тэр лам нараас тан олж ууж чадаагүй юм. Ядуу хүнд тэр лам нар тан ч өгдөггүй байсан. Ном гүрмээ ч уншиж өгдөггүй байсан. Тэр байдал бодогдоод байсан. Баячууд, лам нар ядуу хүнийг өрөвдөггүй дээ гэж бодоод байсан. Юманд ээлж байх болов уу гэж боддог байсан. Тэгээд л одоо халагдаад хүрээд ирсэн чинь Архангай аймгийн намын хороо намын гишүүдийг бүртгээд л, тэгээд л би чинь их том хүн болов оо. Бичиг үсэг мэддэг хүний тоонд орлоо. Би цэрэгт байхдаа намд гишүүнээр элссэн юм. Тэгээд өндрөөр үнэлэгдлээ. Би бол албан ажил хийнэ л гэж бодож явсан. Хөдөө гарч, малчин болж, авгай хүүхэд авна гэж бодож байгаагүй. Аймгийн намын хороо намайг аймгийн харилцаа холбоонд шуудан зөөгчийн ажилд оруулав. Тэр надад их зөв ажил байсан. Би чинь хэдэн хэцүү ажил амьдралдаа хийсэн юм л даа. Түүний нэг нь энэ байсан.

2.2 Шуудангийн төлөөлөгч

Архангай аймаг 49 сумтай түүний дотор Тариат зүгийн 13 сум гэж байсан. Архангайн хамгийн хойд сум нь Тосонцэнгэл сум гэж одоогийн Завхан аймгийн Тосонцэнгэл сум. Тэр хоёрын хооронд 13 сум байсан. Тэр 13 суманд шуудан зөөдөг “Төлөөлөгч” гэдэг ажилтай боллоо. Нэг явахдаа 13 морины ачаатай, 6 улаачтай, тэгээд л морин өртөөгөөр явна шүү дээ. Нэг суманд нэг морин ачаатай явна. Тэр үед “Ардын эрх”, “Намын үнэн” сонин, “Намын амьдрал” сэтгүүл, “Намын ухуулагчдын өврийн дэвтэр” гэсэн хэдэн сонин, сэтгүүл гардаг байлаа. Нэг суманд өгөх албан бичгүүдээ, сонин сэтгүүлийнхээ хамт богцонд хийж, моринд ачаад хүргэж өгнө. Тэгээд тэр сумын буцах бичгүүдийг хамж авна. Нэг явахад 15 хоног явна. Тэр 13 сумаар чинь тойрч шуудангийн нь өгөөд, буцах шууданг аваад

ирнэ. Сард 2 удаа явна. Шөнө их оролцуулж явна даа. Дунджаар хоногт 6 цаг л унтана. Тэгээд л бусад цагт нь мориор л давхиад байна. Ялангуяа өвлийн цагт бол их хэцүү. Жил гаруй ийм ажил хийлээ.

Жил гаруй хийгээд байж байтал аймгийн намын хороо дуудлаа. Намайг их сайн хүн гэж магтаж байна. Чухал албыг жил шахуу сайн хийсэн учир тушаал дэвшүүлээд дарга болгоно гэж байна. Бүрд суманд намын үүрийн дарга болголоо. Одоогийн Өвөрхангайн Бүрд сум л даа. Хуучин Архангайд багтаж байсан юм. Тэгээд тэнд намын үүрийн даргаар очлоо. 1938 онд дарга болсон. Миний амьдралын гараа ингэж эхэлсэн юм. Өвөрхангайн Бүрд, Архангайн Өндөр-Улаан, өөрийн төрсөн Мөрөн ийм суманд 7 жил намын үүрийн дарга хийлээ. Тэгээд 1945 оны дайны жил Дотоод Яаманд татагдаж, гадаад тагнуулын албанд үүрэг гүйцэтгэлээ. Өвөр Монголыг Японоос чөлөөлөх дайнд оролцож, Дотоод Яаманд 11 жил болсон. Тэрний дараа 1955 онд намаас нэгдэлжүүлэх хөдөлгөөн ялуулах зорилгоор удирдах ажилтныг намын уриалгаар хөдөө гаргасан юм. 130 хэдэн хүн гаргалаа. Түүнд би багтаж орлоо. Ингээд нэгдлийн даргыг 21 жил хийлээ.

70-аад оны сүүлчээр нэгдлүүдийг “Нэгдлийн холбооны дээд зөвлөл” гэдэгт хамааруулсан юм. Говь-Алтай аймгийн нэгдлийн дарга Г. Лодойхүү гэдэг хүн байсан. Над шиг их сайн дарга гэж их магтуулдаг. Их сайн ажилтай дарга байсан. Бид хоёрыг нэгдлийн холбооны дээд зөвлөлд зөвлөх болголоо. Бид хоёр чинь улсын хэмжээний нэгдлүүдийн асуудлыг хариуцсан зөвлөх гэдэг ажлыг 7 жил хийлээ. Тэгээд байж байсан чинь нэгдлүүдийг хооронд нь хоршиж гахай, тахиа, туулай зэрэг махны чиглэлийн туслах аж ахуйг эрхлүүлэхээр болов. Үүний тулд хоршоо байгуулах чиглэл гарч, би “Тунгалаг тамир” гэдэг хоршоог Архангайд байгуулсан. Тэнд 6 жил ажиллалаа. Иймэрхүү юм хийж 60 гаруй жил улсад ажил хийжээ.

И.Л.: Таныг цэргийн албанд Баянтүмэн д байхад хилийн янз бүрийн будилаан гардаг байсан уу?

Р.М.: Хилийн будилаан гарч байсан байх. Үүнийг хилийн цэрэг л мэдэж байсан. Би хилийн цэрэгт албан хаагаагүй болохоор мэдэхгүй байна.

И.Л.: Цэргийн алба хааж байсан Баянтүмэн, Архангай аймаг хоёр байгаль орчны хувьд нилээд ялгаатай шүү дээ. Малчин хүний амьдрал, мал маллах байдал бас ямар нэгэн ялгаа байсан уу?

Р.М.: Малчин хүний амьдрал бол хаа ч ялгаагүй шүү дээ. Гэхдээ мал маллахад орон нутгийн байдлаас хамаараад ялгаатай юм их бий. Хангай газар бол өдөрт нь явган малаа дагаад малладаг. Говь газар бол дандаа мориор дагаж малаа малладаг. Мал нь тал, хээр газар ихээхэн чөлөөтэй хол явж бэлчдэг. Хашаа хүрээ, хэвтэр бууцыг нэг их анхаардаггүй. Ер нь

мал бэлчээртээ хонож өнжөөд л, хааяа худаг усан дээрээ цуглана. Говь газрын мал чинь жаахан зэлүүд онгон маягтай шүү дээ. Хангай газрын мал чинь гэрээс гараад л нэг хамар даваад алга болчих учраас байнга дэргэд нь явган нэг хүүхэд дагаж явдаг юм. Говьд бол тийм юм байхгүй. Говийн мал бол хоорондоо нийлэх явдал бараг байхгүй. Хангайд бол ийм юм байна. Баянтүмэн д байхад Хэрлэнгийн савыг дагаад л малчид айлууд байсан байх. Одоотой адил олон айл байхгүй шүү дээ. Баянтүмэн д явган цэрэг, морин цэрэг байсан. Тэр үед манайхаас, Өвөр Монголоос мал хил давж орж ирэх, хил даваад гарах явдлууд гарч байсан гэнэ билээ. Бас амьдралын ядуугийн эрхээр Өвөр Монголоос хил давж хүмүүс ирдэг байсан гэнэ билээ. Гэхдээ энэ бүхэн бол миний алба хааж байсан дотоодын цэрэгт хамаагүй. Харин хилийн цэрэг шууд хариуцаж байсан.

2.3 Гэр бүлтэй болов

К.Ю.: Та хэзээ гэр бүл болсон бэ?

Р.М.: 1938 онд дарга болоод, 1940 оны үед тэр Бүрд суманд намын үүрийн дарга байхдаа авгай авсан. Бүрд сумын хүн л дээ.

К.Ю.: Эхнэртэйгээ яаж танилцсан бэ?

Р.М.: Яахав дээ, тэр үе чинь бүдүүлэг үе байсан. Тэр үед нэг ийм явдал байсан юм. Хүн бүгдийг бичиг үсэгт сургана гэсэн том компани ажил явж байсан. Тийм учраас бичиг мэддэггүй, насанд хүрсэн хүмүүсийг сумын төв дээр цуглуулаад 20-30-аар нь бичиг үсэгт сургаад үнэмлэх өгдөг байсан. “Насанд хүрэгчдийн бүлгэм” гэдэг нэртэй байлаа. Тэр насанд хүрэгчдийн бүлгэмээс нэг хүүхэнтэй танилцсан. Би тэрэнд хичээл заадаггүй байсан. Харин юм ярина л даа. Эх орныхоо тухай, ер нь одоо нам засгаас явуулж байгаа бодлогын талаар байнга очиж яриа хийдэг байлаа. Тэр үе чинь хувийн өмчийн үе шүү дээ. Нэгдэл байхгүй үе шүү дээ. Нилээн юмтай айлын хүүхэнтэй танилцсан. Тэгээд түүнтэйгээ сууна гэж тохирч байсан юм. Тэр үед ах дүү, төрөл садан нь маш их дургүй байсан. Хаанахын ч юм бүү мэд, хүний нутгийн, тэнэмэл хүн дагаж явах гэлээ гээд дургүйцэж байсан.

-Танай хүүхэд намын үүрийн дарга Р.Минжүүр гэдэгтэй ханилаад, түүнтэйгээ сууна гэж далдуур битүү яриад байна! гэж ээж, аавд нь хов хүрээд, тэд нар хүүхнээ суулгахгүй гэж их ажил зохиож байлаа.

Намын үүрийн тэргүүлэгч гишүүн Н. Чилхаажав гэдэг дарга байсан юм. Хоршооны дарга байсан хүн. Тэр хүн надад туслаж ээж, аавтай нь ярьж өгч суулгаж байлаа. Тэр хүн дээгүүр, доогуур дарга нарт хүртэл энэ асуудлыг зөв талаас нь танилцуулж өгч байлаа. Тэгээд суусныхаа дараа 41 онд хүүхэд гарсан. Тэр үед өөрийн гэр оронгүй байлаа. Сумын захиргаа нэг том гэртэй байсан. Тэр гэртээ би амьдардаг байсан. Өглөө

босоод гар, нүүрээ угаагаад ажилдаа орно. Сумын захиргааны зарлага галч гээд нэг өвгөн байсан. Тэр хүн бас тэнд унтдаг байсан. Тэр гэрт нэг шүүгээ, нэг ширээ, нэг сандалтай. Тэр нь тийм олигтой юм биш. Хүрээний ширээ, сандлыг ашиглаад хийсэн зүйл байсан. Өглөө цайгаа уучихаад, тэр ширээн дээрээ суугаад ажлаа хийнэ. Тэр гэртээ авгайтайгаа амьдран суух болсон. Гадуур явахаараа өртөөнөөс морь унаад багуудаар явна.

Тэр үед нөгөө Ренчин ахтайгаа байнга холбоотой байсан. Ах надад жижиг гэр төхөөрчээ. Тэгээд түүнийгээ “Ирж ав!” гэж хэл явуулсан байна. Би гэрээ авахаар морин өртөөгөөр гэртээ харив аа. Тэгээд манай ах 3 үхэр тэргэнд миний гэрийг ачаад, Цагаан нуурын наад талаас, Мөрөн сумаас явсаар аймгийн төв дээр ирлээ. Намын үүрийн дарга нүүж яваа юм шүү дээ. Аймгийн төв дээр иртэл, аймгийн төвийн артелээс юм авахаар Бүрднээс 20-оод үхэр тэрэгтэй хүмүүс ирчихсэн байж байна. Тэрний 3 тэргэнд гэрээ ачуулсан. Тэд Бүрдэнд хүргэж өглөө. Тэр миний анхны гэр 4 ханатай жаахан гэр байсан. Түүндээ авгайтайгаа орж суулаа. Тэр жил хүү гарсан. Тэр айл орон гэртэй, хүүхэдтэй боллоо. Үүний дараа ах дүү нар, ээж, аав нь охиноо надтай суухыг зөвшөөрсөн юм. Тэгээд нэг өдөр хүүхдийнхээ юмыг авч ирж өглөө. Хоёр авдартай юм, хувцас хунар байсан. Тэгж гэр бүл болж байлаа.

К.Ю.: Тэр үед хурим хийдэг байсан уу?

Р.М.: Хурим хийдэг байсан. Би хурим хийнэ гэж юу байхав дээ. Ах дүү гэж байхгүй, ганцаараа, гуйж гувшиж явж байж арай хийж гэрлэсэн. Хурим найр хийгээгүй. Ах дүү нар нь зөвшөөрөхгүй байсан болохоор захиргааныхаа гэрт л хоёулаа байдаг байсан. Манай сумын түүхий эдийн эрхлэгч О. Галсанцэрэн гэдэг хүн байсан. Бид хоёр тэднийхээр их очдог байлаа. Тэгж байж байгаад гэрлэсэн. Тэнд 3 жил болоод авгайтай, хүүхэдтэй болоод тэндээсээ Архангайн Өндөр-Улаан сумын намын үүрийн дарга болсон. Тэр үед намын үүрийн дарга нарыг нэг жил болгоод ажиллах сумыг нь сольдог байсан. Би л солигдоогүй нэг суманд 3 жил болсон. Тэнд намын үүрийн дарга хийсэн 3 жилд малын ноосыг авдаг болж эхэлсэн. “Ноос бол алт” гэдэг хөдөлгөөн өрнөсөн.

Сарлагийн хөөвөр, хялгас, ямааны хялгас, ноолуурыг авдаг болсон. Адууны дэл сүүлийг авдаг болсон. Малын үс, ноосыг авна гэдэг чинь бөөн хэцүү ажил байлаа. Ийм юм хийж үзээгүй ардууд чинь эсэргүүцээд хийдэггүй байсан. Ингэж ноос, үсийг нь авбал мал хээл хаядаг, турж үхдэг гээд зөвшөөрөхгүй. Хажуугаар нь шар, хар феодалууд цуурхал тараагаад болдоггүй. Оросод малын үс, ноос өгөх гээд Монгол улс гэрээ хийгээд, ноос үс цуглуул гээд бидэнд төлөвлөгөө өгчихсөн байлаа. Гэтэл малчид малынхаа үс, ноосыг авч өгдөггүй. Бид нарт ялангуяа, ямаа самнуулах гэдэг чинь их зовлонтой ажил байлаа. Ноолуурын үнэ нь ч хямдхан

байлаа. Түүнийг хэн ч тоодоггүй байлаа. Хөдөөний баячууд чинь ноос ноолуурыг хоршоонд өгөөд хэдэн мөнгө авахыг тоохгүй. Улсын хоршоо түүнийг хямдхан хэдэн мөнгөөр л авна. Төгрөгний үнэтэй юм байхгүй. 50, 60, 70 мөнгө шүү дээ. Үүнийг чинь хүмүүс олзуурхахгүй. Тэгээд л “Ноос бол алт” гээд л их ажил болно. Бид нар чинь намын гишүүдээ дагуулаад л өөрсдөө очиж ямаагийг нь самнана, малыг нь хяргана. Тэр үед намын гишүүд их ажил хийдэг байсан. Нам эвлэлийн гишүүдийн бригадууд гаргаад л, баячуудын малыг хашиж байгаад л тулалдаад байна даа. Тэгж байж ноос ноолуурын төлөвлөгөөг биелүүлдэг байлаа.

1942 онд миний ажиллаж байсан Өндөр-Улаан сум улсад 3-р байранд орж, би “Хөдөлмөрийн хүндэт медалиар” шагнуулсан. Тэгээд хүмүүс намайг “Одон Минжүүр” гэж нэрлэдэг болсоон. Одонтой хүн гэдэг чинь их ховор байсан.

К.Ю.: Намын үүрийн дарга чинь ноос ноолуур авах ажил хийдэг байсан уу?

Р.М.: Тийм шүү. Би намын үүрийнхээ гишүүдийг дагуулаад л өөрөө л хяргана шүү дээ. Өөрөө явж байж л ноос, ноолуурын төлөвлөгөөг биелүүлдэг байлаа. Ингээд анхныхаа шагналыг авсан. Тэгээд тэр шагналынхаа медалийг зүүгээд л яваад байна. Маш их зүүдэг байсан.

К.Ю.: Танай нутагт ийм одонтой хүн байсан уу?

Р.М.: Байгаагүй юм шүү.

И.Л.: Сайн малчдын улсын анхдугаар зөвлөлгөөн гэж 40-өөд оны эхээр хийсэн гэдэг. Та тэр зөвлөлгөөнд орсон уу?

Р.М.: Оролцсон л байх учиртай.

2.4 40-өөд оны Улаанбаатар

К.Ю.: Мянгат малчин хөдөлгөөн хэзээ буй болсон бэ?

Р.М.: Ардчилалын үед гарсан хөдөлгөөн, сангийн сайд П.Цагаан л санаачилсан байх. Дээр үед бол “Улсын сайн малчин” цол олгож байсан. Малын тоог харгалзахгүй. Феодалын нийгмийн үед ч сайн малчныг бас урамшуулж “Ган тулга” зэргээр шагнаж байсан гэдэг. Намайг айлын мал хариулаад зарагдаж байхад ийм ган тулгаар шагнадаг байсан гэнэ билээ. Баян хүн авдаг шагнал шүү дээ. 1945 он хүртэл ийм ажил хийж байгаад Дотоод яаманд татагдсан.

Тэр үеийн Дотоод Яам гэдэг бол Монгол улсын маш чухал газар байсан, бүх ажил маш нууц байсан. Тэр үеийн Дотоод Яаманд их сайн хүмүүсийг авч байсан. Би одонгоор шагнуулаад сайн ажиллаж байсан байх. Сайн хүний тоонд шалгаруулж авсан юм. Улаанбаатарт гэр бүлээрээ нүүж ирсэн. 3 хүүхэдтэй байсан. Тэр үед Улаанбаатар хот гэдэг хэцүү байсан. Ийм байшин орон сууц гэж байхгүй шүү дээ. Ийм олон машин

автобус байхгүй. Их явган явна. Хаашаа ч явсан явган явна. Ямар ч барилга байшин байгаагүй. Одоогийн халдвартын больниц байгаа тэр хавьд нэг хашаанд манай гэр буусан. Дотоод Яамнаас надад 5 ханатай гэр өгсөн. Өөрийн гэр байхгүй. Дотоод Яамны энэ гэрт суугаад л ажлаа явуулж байсан. Эхнэр маань тэр үеийн цэргийн гар үйлдвэрт ажилд ороод, цэргийн хувцас оёдог болсон. Машинаар оёдог байсан. Тэр үед амьдрал маш хэцүү байсан даа.

Дайн дундуур Монгол орон хэцүүдсэн шүү дээ. Юмны үнэ тэнгэрт хадаж байлаа. 1 кг мах 70 төгрөг хүрч байлаа. Хивэг шиг бүдүүн гурил олдоно. Түүнийгээ маарль дээр шүүгээд байхаар бүдүүн хар гурил болдог. Түүгээр хоол хийж иднэ. Их туранхай эцэнхий, адууны мах голдуу хоол олдоно. Үхрийн мах болоод ирэхээр үнэ ихтэй болчихно. Би дэслэгч цолтой байсан. Их хэцүү үеийг өнгөрөөсөн. Дайны үед Монголын ард түмэн их ядарсан. Морио фронтод их бэлэглэдэг байсан. Мөнгө, хөрөнгө хуримтлуулаад бас үстэй дээл, хувцас зэргийг малчдаас дайны фронтод бэлэглэдэг байсан. Албан хаагчид цалингаа хурмтлуулаад өгдөг байлаа. Тийм л айхтар үеийг даван тууллаа. Бидний амьдрал бол зүгээр нэг сайхан явсан үе гэж байхгүй юм шүү дээ. Тэр үеийн хүмүүс зоригтой, үнэнч шударга, эх орондоо хайртай, итгэлтэй байснаас эх орноо хамгаалаад үлдлээ. Иймгүй нэг нь замд нь их үрэгдлээ. Эсэргүү болсон явдал ч бий. Болоогүй нь ч бий. Ер нь бол ардын засгийг унагах гэж оролдсон олон бослогууд бий л дээ. Лам нар, хар феодалууд оролцоод ардын төрийг устгах гэж оролдож байсан. Тэр үед ардын төрд баригдаад хууль ёсоор арга хэмжээ авагдсан хүмүүс одоо үед бүгдээрээ хэлмэгдсэн хүмүүс болж байх шив дээ. Хэлмэгдсэн хүн ч бий, эсэргүү байсан хүн ч бий. Ялгах юм бол ялгаа гарч ирнэ. Аль нь эсэргүү юм бэ, аль нь хэлмэгдсэн юм бэ? гэдгийг гаргаж болно. Одоо ялгааг нь олж гаргадаг юмуу, мэдэхгүй. Ардын засагтай тэмцсэн лам нарын, феодалын бослогууд их гарч байсан.

1932 оны Тариатын хүрээний бослого чинь зүгээр л орон нутгийн лам нар, орон нутгийн ардуудтай бөөгнөж байгаад л ардын засгийг устгах гээд боссон бослого шүү дээ. Тэр үед ардын засаг идэвхтэй ажил хийж байсан, намын гишүүд, ухуулагч хувьсгалчид, багш нар ажиллаж байсан. Эднийг эсэргүүнүүд улаантангууд гээд алаад л, хядаад л, их олон хүн үрэгдлээ. Хоршоо худалдаа, сумын захиргааг устгаад шатаагаад хаядаг байсан. Тэр үед Оросын бараа, гурил будаа, цай тамхийг овоолж байгаад шатаачихна. Оросын юмыг хэрэглэж болохгүй гэж ухуулна. Би өөрийнхээ номонд энэ талаар нилээд бичсэн. 1932 оны эсэргүү бослого гарч байхад би 17-18 настай байсан. Би эсэргүүнийг сайн мэднэ, түүний зовлонг үзсэн. Тэгэхдээ бидний насны хүүхдийг тоогоогүй юм.

30-аад оны үед Монгол оронд хамтрал, коммун байгуулах их

хөдөлгөөн өрнөжээ. Би сайн мэдэхгүй. 32 оны эсэргүүний үед түүнийг харж байсан. Тэр үед баахан улсууд хөрөнгө, мөнгөө нийлүүлээд л хамтрал коммун гэдгийг байгуулсан юм. Тэнд хөдөлмөр ерөөсөө өрнөөгүй. Хөрөнгө, мөнгөө өгсөн улсууд нөгөө хөрөнгө, мөнгөө идээд л, уугаад л, архидаад л, наргиад л, наадаад л байсан тийм үе юм. Тийм учраас “Нугалаа боллоо!” гэж үзээд манай нам, засгаас тараасан юм. Н.Жагварал гуайн нэг номонд бичсэнээр хувийн аж ахуй бол мянга гаруй жилийн түүхтэй юм. Тэгээд ер нь дангаараа хувийн аж ахуйтай явж ирсэн асуудлаа хэзээний нэг жаахан дургүйцэж шүүмжилдэг, ер нь хамтарч бөөгнөрч амьдрах гэсэн л сонирхол яваад байсан байгаа юм. Энэ бодол, яриа ч тэр хамтрал коммуны дараа үргэлжлээд л гараад байсан байдаг юм. Тэгээд хамтруулъя, бөөгнүүлъя, нэгдэл байгуулъя, нэгдэлжүүлъя! гэдэг асуудал тавигдаад ирэхийн хамтаар урьдах муу туршлага босож ирээд болохгүй байж. Нөгөө л хамтрал, коммун шиг баахан хөрөнгө, мөнгө үрэгдэх байх. Энэ хамтарч нэгдээд, амьдрал сайн, сайхан болж, бидний хөдөлмөр хөнгөвчлөгдөж, шинжлэх ухааны ололт амжилтуудыг нэвтрүүлээд сайн сайхан болно гэдэг нь бүтэхгүй байж магадгүй гээд үнэмшихгүй болсон байхгүй юү.

2.5 Нэгдэл байгуулах хөдөлгөөн

Нэгдэл 1945 оноос эхлээд л үргэлжилсэн. Газар сайгүй байгуулагдсан. Нэгдэл байгуулахыг хүссэн хүн л байвал нам, засаг :

-Тэг ээ тэг! гээд л нэг хүүхдийг нь нэгдлийн дарга болгоод л, 4-5 айл нэг нэгдэл болж байлаа. Нэг жалгаараа нийлээд нэг нэгдэл байгуулах жишээтэй, ингэсээр байгаад, 730-аад нэгдэлтэй болсон. Намайг Дотоод яаманд ирснээс хойш хөдөө нутагт тийм ажил өрнөөд байсан. Яагаад тийм олон нэгдэлтэй болсон юм бэ? гэхээр хүний өөрийнх нь дураар, байгуулъя гэсэн газар нь л байгууллаад байсан юм. Тэгж байсаар байгаад олон нэгдэл олон гишүүдтэй болоод ирсэн, тэгэхийн хамтаар улсын хэмжээгээр 255 сумтай болсон шүү дээ. Сумын захиргаатай байсан. Нам, засгаас арга хэмжээ аваад, өнөө 700 гаруй нэгдлийг чинь бөөгнүүлээд, сум, суманд нь нэг нэгдэл болгож байгууллаа. Сумын захиргааны тоогоор 255 нэгдэлтэй боллоо. Тийм л том болж өргөжлөө.

Бид нар 1955 онд хөдөө, нэгдэлд очиж ажиллах уриалга гаргасан шүү дээ. Шинээр байгуулагдаж байгаа нэгдлийн дарга нарыг дээрээс нам, засгаас томилон тавьсан юм. Тэгээд өнөө нэгдлүүдийг бэхжүүлэх ажилд орсон юм даа. Би нэгдэл байгуулах хөдөлгөөн эхлэж байхад нэгдлийн дарга болсон. Нам, засаг яг хэрэгтэй үед нь нэгдлийн дарга нарыг гаргаж тавьсан. 1955 онд гарсан уриалгаар намын гишүүд нэгдлийн дарга болоод хөдөө явцгаасан. Тэр нэгдлийн дарга болсон хүмүүсийг их нөхцлөөр

хангаж өгсөн юм.

Нэгдүгээрт орон, гэр төхөөрч өгсөн. Хотоос л гарч байгаа юм чинь хөдөө гэр орон байхгүй л дээ. Мориных нь эмээл хазаарыг төхөөрч өгсөн. Бид Дотоод Яамнаас 9 хүн гарсан. Бид нарт 9 гэр, 9 эмээл хазаар өглөө. Бид нарын 2-3 сарын цалинг өглөө. Биднийг томилогдсон нэгдэлд нь машинаар хүргэж өглөө. Намын сургууль дээр бид нар чинь 1 жилийн курс хийлээ. 7-8 сар хичээл заагаад Казахстан, Буриадад аваачаад 2 сар практик хийлгэлээ. Тэгж их бэлтгэж байж, биднийг гаргаж явуулсан юм. Эхний нэг жилийн цалинг сарын 1000 төгрөгөөр тогтоож, улс өгдөг байлаа. Нэгдлээс цалин авахгүй. Уриалгаар очсон дарга нар улсаас цалин авна. 2-дахь жил нь сард 800 төгрөгийн цалин авна. 3 дахь жилд нь сард 600 төгрөгийн цалин авна. Ингэж 3 жилийнх нь цалинг улс дааж байлаа. Тэгээд нэгдэл нь баян чинээлэг болсон тохиолдолд өөрөө өөрийгээ цалинжуулдаг болсон.

Сард 1000-гыгаа авна уу, хоосон сууна уу, өөрөө л шийдэх асуудал байсан. Тэгэхээр чинь энэ үед л нөгөө нэгдлийн дарга нар чинь шалгарч эхэлжээ. Зарим нь буруу ажил хийгээд, намаасаа хөөгдөөд арга хэмжээ авахуулсан явдал чиг гарсан. Зарим нь сайн ажиллаад шагнуулж байлаа. “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон”-гоор би хамгийн түрүүнд шагнуулсан юм. Ингээд цаашаа, цаашаагаа шалгарч эхэллээ шүү дээ. Архангайд өнөө Мөрөн сумандаа л очъё гэж их бодлоо.

Яагаад гэвэл эр хүний бодол бас байлаа. Тэр үед хувийн өмчтэй, баян нь баян чигээрээ, ядуу нэг хэсэг нь ядуугаараа байлаа. Би “Энэ баячуудыг нэгдлийн гишүүн болгож, нэгдлийн малыг хариулгана даа” гэж бодож явлаа. Минжүүр багадаа тэдний малыг хариулж байсныхаа хариуг л авах гэж эр хүн бодоод байсан юм.

-Нутагтаа л очъё! Дандаа баян нь баянаараа, ядуу нь ядуугаараа байх нь юу байх вэ? Намын бодлого ч тийм байна. Тийм учраас баячуудыг эрх мэдлээрээ дарлаж, нэгдэлд оруулаад, нэгдлийн малыг хариулуулдаг болгоё, ядуучуудаа өөд нь татаж, аятайхан сайхан амьдралтай болгоё! гэсэн юмыг эр хүн дотроо бодож явлаа.

-Чи миний ээжийг нас барахад эм авч өгөөгүй, намайг зарагдаж явахад харж үзээгүй, цэрэгт явж байхад 10 бор төгрөг өгөөгүй явуулсан. 21 хүртэл зарж, зарж, эдэлж байсан хирнээ, намайг цэрэгт мордоход “Сайн яваад ирээрэй!” гэж хойноос сүү ч өргөөгүй шүү дээ гэх мэтээр бодогдох юм их байлаа. Би тэр бүгдийг л бодоод байлаа.

Ер нь баян хүн хүнийг өрөвддөггүй юм шүү дээ. Одоо ч манай Монгол улсын хэдэн баячуул лут байна шүү дээ. Тэр бодогдоод байсан л даа. Эр хүн чинь түүнийг давхар бодож байна.

2.6 Мөрөнгийн нэгдлийн дарга

Ингээд нутагтаа очлоо. Тэнд бол би нэгдэлд 100 хувь элсүүлсэн. Нэгдлийн гишүүд дүрэм ёсоороо хангай газар 50 толгой малтай үлдсэн. Сүүлдээ 75 толгой болгож нэмэгдүүлсэн. Бусад бүх малыг нь нэгдлийн мал болгосон. Түүнийг би өөрийнхээ нутагт, өөрийнхээ гараар хийсэн юм. Тийм учраас 1969 онд би нэгдэлжих хөдөлгөөний 10 жилээр нэгдэл байгуулахад их амжилт гаргасан хүн гэж “Хөдөлмөрийн баатар” болсон юм. Мөрөн суманд 4 жил дарга хийсэн. Тэгээд дараа нь нэгдлүүдийг томсгоод, нэгтгэж эхэлсэн. Мөрөн сум чинь жижиг сум юм. Их тамир, Тайхар, Бугат гэдэг 3 сум нийлээд нэг сум боллоо. Тэгээд би тэнд даргаар очлоо. Их тамирт 3 сум нийлж нэг нэгдэл болсон юм.

И.Л.: Мөрөн суманд та нэгдэлжүүлэх ажлыг 100 хувь хийсэн гэж ярилаа. Малаа нийгэмчилж нэгдэлд гишүүн болох шийдвэрийг малчид яаж хүлээж авч байсан бэ?

Р.М.: Ер нь бол нэгдэлд малчдыг албан журмаар биш сайн дураар оруулж байсан. Мал нийгэмчлэх асуудлыг хийхдээ “Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрэм”-ийн ёсоор л хийх ёстой байсан. Нэгдлийн гишүүн хүн дүрмээ биелүүлэхийн тулд аминдаа хэдэн малтай үлдэх вэ? гэдгийг баримтлана. Нэгдэлд оруулах асуудлыг өөрийнх нь сайн дураар шийдвэрлэнэ. Ийм 2 нөхцөлийг хатуу баримтлаж байсан. Яавал өөрийн сайн дураараар нэгдэлд орох вэ? гэвэл хамтын хөдөлмөр гэдэг юугаараа илүү, ард түмний амьдралд юугаараа давуутай юм бэ? гэдгийг л харуулж өгсөн цагт л хүмүүс сайн дураараа нэгдэлд орно. Энэ чинь намын бодлого байсан.

Бид чинь ногоо тарилаа. Төмс тарилаа. Малын тэжээл бэлтгэдэг боллоо. Нэгдэл машинтай боллоо. Машинаараа сургуулийн хүүхдүүдийн дотуур байрны түлээ модыг бэлтгэдэг боллоо. Дотуур байранд сургуулийн хүүхдийг үнэгүй авдаг боллоо. Эхчүүдийг нэгдлийн дэргэд амруулдаг боллоо. Ясли, цэцэрлэг байгуулаад хоол, ундыг нь нэгдлээс өгч байлаа. Түүнд нэгдлийн гишүүдийн хүүхдүүдийг авч байсан. Сургуулийн хүүхдүүдийг сургуулиас ердөө ч завсардуулахгүй болголоо. Сургуулийн хүүхдийг 100 хувь сургуульд явдаг болголоо. Энэ бүгдийг нэгдэл хийж байсан. Нэгдэл өөрийн малчиндаа цалин өгч байлаа. Сар бүр тогтмол өгнө. Тэтгэвэр өгнө. Хөдөлмөр хамгааллын хувцас өгнө. Ингээд ирэхийн хамт нөгөө баячууд аяндаа нэгдэлд татагдаад ирнэ. Нэгдлийн гишүүн болсон хүмүүсийн малаас янз бүрийн татвар авахаа зогсоосон. Хувийн аж ахуйтнаас нилээд татвар авдаг болсон. Татвараар шахдаг байсан. Хувийн аж ахуйтангуудаас мах, ноос, сүү авдаг байсан. Үүгээрээ цаанаас нь хавчиж өгнө.

Нэгдэлжүүлэх ажлыг чинь улсын хэмжээгээр зэрэг хийсэн юм.

Зэрэг хийж тэр малыг нь зохицуулсан юм шүү дээ. Тийм учраас хаана ч адилхан хийгдсэн. Дотроо муу хийсэн, сайн хийсэн ялгаа бас байсан л даа. Далимдуулж мал үрэх явдал их гарч байсан. Малаа нуух, тоог нь дарагдуулах зэрэг үзэгдлүүд малчдын дотор байсан. Олон түмний нүдэн дээр байсан болохоор түүнтэй хөөцөлдөж илрүүлэн гаргаж байсан. Түүнийг нэгдлийн хурлаар хэлэлцэж шүүмжлэж байсан. Малынх нь тоо 50 хүрэхгүй ядуу айлууд маш олон байсан. Тэдэнд нэгдлийн малыг өгч хариулуулж байлаа. Ядуучууд олон учраас нийгэмчилж авсан малыг хариулах хүн ихтэй байсан. Ядуу гишүүдээ малаа өгөхдөө хувьд нь мал өгнө.

-За чамд нэгдлийн 250 хонь өглөө. Сайн хариулаарай! Чамд өөрт чинь нэмээд 5 хонь өгнө. Энэ 5 хонио чи үржүүлээд олон малтай болоорой! гээд өгдөг байлаа. Унах морь өгнө. Мал маллах нутаг зааж өгнө. Мал маллах хашаагийг нь барьж өгнө. Худаг усыг нь гаргаж өгнө. Тэжээл бэлтгэж өгнө.

Нэгдлийн малын тэжээлийг бэлтгэж, нэгдлийн хашааг барьж, материаллаг баазыг буй болгохдоо амины малаас юу ч авахгүй. Нэгдлийн гишүүд өөрсдийнхээ амины малыг нэгдлийн малтай хамт, нэгдлийн хашаа саравчинд хийж, тэжээлээр нь тэжээнэ. Үүний үнэ өртөг гэж малчдаас авахгүй. Тийм учраас ядуу хүмүүсийн амьдрал сэргээд ирсэн.

И.Л.: Малаа нийгэмчлүүлээд, мал нь бага болохоор хөдөө нутагт амьдарч чадахаа болиод, хот суурин газар руу хүмүүс их явсан уу?

Р.М.: Тийм хүмүүс олон байсан. Нилээд их хүн хот, суурин газарт шилжиж суусан. Ер нь малаа нийгэмчилчихээд, нэгдлийн малыг маллахгүй гээд нүүсэн айлууд их бий. Аймгийн төв, сумын төв, Улаанбаатар хот, Дархан, Эрдэнэтэд их очсон. Дархан, Эрдэнэтээр том, том үйлдвэрүүд гараад ирлээ шүү дээ. Тэнд очсон хүмүүс тэр үйлдвэрт ажилд орж байсан байх. Тийм, тийм газруудаар ах дүүгээ бараадаад юмуу, үр хүүхдээ бараадаад их явдаг байлаа.

И.Л.: Нийгэмчилж авсан малыг нэгдлийн гишүүнд хариулгахаар өгч байсан. Тэд нар малыг сайн харж байсан уу? Малын хорогдол их гарч байсан уу?

Р.М.: Нэгдэл анх байгуулагдаж байхад улсын хэмжээгээр мал хорогдсон явдал бий л дээ. Яагаад гэвэл нийгэмчлүүлэхгүйн тулд олон, олноор нь идэх, зах зээл рүү худалдах явдал нилээд гарсан. Тийм бэрхшээлүүд гарсны улмаас мал нилээд хорогдлоо.

И.Л.: Их тамир сумын “Гэрэлт зам” нэгдлийг хөл дээр нь босгож социалист том аж ахуй болгосон туршлагаасаа ярьж өгнө үү?

Р.М.: Нэгдлийн гол үйлдвэрлэл нь мал аж ахуй юм л даа. Тийм учраас малын тэжээл, усжуулалт, малын хашаа, малчдын цалин, амьдралын

асуудлуудад зориуд анхаарлаа хандуулж, их арга хэмжээ авлаа. Нэгдэл малын ашиг шим цагаан идээ, сүү, саалийг ашиглаж их орлого оруулдаг, бас жаал, жуул наймаа, худалдаа хийж, зах зээлийн журманд нилээд орлоо шүү дээ. Нэгдлийг бэхжүүлэхийн тулд ойр зуурын худалдаа их хийлээ шүү дээ. Жишээлэх юм бол манай нэгдэл маш их модтой, тэр үед ойн хууль, газрын хууль жаахан бүдүүлэг шиг байсан. Тийм учраас мод банз, хар модон шургааг их бэлтгэж, түүнийгээ Баянхонгор, Говь-Алтайд аваачиж зарж борлуулаад, хужир, давс авч малдаа өгдөг байлаа. Ийм маягаар наймаа худалдааны ажил их хийлээ шүү дээ.

Нэгдлийн гишүүдийн амины мал өсөөд олон болж байсан. Мал нь өссөн айл, өрх салж малаа тоолуулдаг байлаа. Нэг айл салаад 2 - 3 айл болоход 150 орчим толгой малтай болох бололцоо гарч ирнэ. Хүргэн, хүүхнийхээ нэр дээр малаа тоолуулдаг байлаа. Бас мал цөөтэй ах дүүгийнхээ нэр дээр тоолуулна. Тэгж бутаргаж тооллуулснаар айлын мал өсч байсан. Үүнийг бид хориглож нэг их шүтэж хөөцөлдөхгүй. Бүүр хэтэрхий олон болоод ирэхээр, нэгдлийн малыг мууд үзнэ, нэгдлийн малыг муу анхаарна, нэгдлийн малыг ад үзнэ. Амины мал их болно гэдэг чинь нэгдлийн малын тэжээлээс учиргүй их иднэ, хорооно. Тийм учраас мал их өсөөд ирвэл дүрмийн ёсоор нийгэмчилнэ. Сүүлдээ хангай газар 50 дээрээ нэмээд, нийт 75 толгой малтай байхыг зөвшөөрдөг болсон. Эцэст нь 100 болгосон. Түүнээс илүү гарсныг нь нийгэмчилж авна. Тийм зохицуулалттай байсан. Бүх гишүүдийн хурлаар батласан тийм дүрэм байдаг. Дүрмийн ёсоор хийнэ. Их тамир сумын “Тэрэлт зам” нэгдэлд ийм нийгэмчилгээ хийж л байсан. Би бага шиг хийж байсан даа. Их хийгээгүй. Их тамирын нэгдлийн гишүүд нь өөрсдөө Зохицуулчихаад нэг их илүү гаргадаггүй байсан.

2.7 Дотоод Яамны ажилтан

Би Их тэнгэрийн аманд маршал Чойбалсангийн хүнсний зүйлийг бэлтгэх үүрэгтэй байсан. Маршал Чойбалсангийн хүнсний зүйл гэдэг нэртэй боловч цаанаа бол гадаад, дотоодын хүндэт зочдууд ирэх үеэр хэрэглэх хүнсний зүйлийг бэлтгэдэг байсан. Улс төрийн товчооны гишүүдэд хоол, хүнснийх нь зүйлүүдийг лабораторийн шинжилгээтэй хийж өгдөг, тийм аж ахуйд ажиллаж байсан. Тэнд би мах, ноос, сүү, цагаан идээний аж ахуй эрхэлдэг байсан. Тэр аж ахуй Богд ууланд, Их тэнгэрийн аманд байсан. Их тэнгэрийн амны аж ахуй одоо яг тэндээ байгаа.

Тэр үед 1-р арван жилийн орчмоор ямар ч барилга байгаагүй юм. Хувийн гэр хороолол байсан. Манай гэр 1-р арван жилийн ар талд л байсан. Тэр үед байшин сав байгаагүй дандаа гэр байсан. Намайг ирэхэд

Сүхбаатарын талбай ийм байгаагүй. Сүхбаатарын талбай битүү шороо, намаг, оройд явах арга байхгүй газар байсан. Сүхбаатарын талбайг ийм болгосон. Эргэн тойронд нь театр, Засгийн газрын ордон, Гадаад Яам, Улаанбаатар хотын захиргааны байр зэрэг барилгууд 45 оны дайны дараа боссон. Тэр үед олон тооны Японы цэргүүд олзолж ирсэн. Тэд нараар дайны төлбөр маягаар бариулсан байх. Япон улс манай өмнө их юм хариуцсан байх. Тэр төлбөрийн хөрөнгө, мөнгө, тэр ажилчдын хүчээр эднийг барьж байгуулсан юм. Би тэр үед яг хотод байсан. Тэр үеийн олзны цэргүүдийг хамгаалах группэд ажиллаж байсан. Бид морьтой байсан. Их олон салаа цэрэг олзлогдогсодыг хамгаалдаг байсан. Тэнд би бас аж ахуй нь юмыг хариуцдаг байсан. Японы олзны цэргүүдтэй уулзаж, учирч байраар нь ордог, гардаг, бас өвдсөн, зовсонд нь эмнэлгийн тусламж үзүүлдэг байсан. Ажил төрөлд нь оролцдог байсан. Алдаж, алга болбол эрж хайдаг байсан. Тийм ажлууд их хийдэг байлаа. Алдаж, осолдох явдал их гарч байсан. Түүнийг эрж хайж олох ажил их хийж байсан. Алдахгүйн тулд их хамгаалдаг байсан. Олзны цэргүүдийн бие муудах явдал байнга гардаг байсан. Тэд нар өөрийн эмнэлэгтэй, өөрсдийнх нь дарга нар даргалдаг байсан. Тэдний гадна талаар дотоодын цэргийн хамгаалалт байна. Тэр үед хүнсний зах, барааны зах, хамаг юм нийлсэн зах одоогийн вокзалын орчимд байсан. Энэ вокзал гэдэг юм чинь байгаагүй юм шүү дээ. Орон сууцны энэ барилгууд байгаагүй. Энэ бүхэн чинь төмөр зам орж ирснээс хойш л бий болсон юм даа.

И.Л.: Тэр үед идэх, уух юмаа хаанаас авдаг байсан бэ?

Р.М.: Тэр үед “Өндөр хоршоо” гэж байсан. Одоо тэр байшинд Дүрслэх урлагийн музей байна. Манай хамгийн том дэлгүүр тэр байлаа. Тэгээд Хятадуудын дэлгүүр их байсан. Хятадын 9 гудамж гэж байсан. Одооны Лениний музейн орчим юм шүү дээ. Энэ хавьд чинь тэр чигээрээ Хятадууд байсан. Хүнсний их дэлгүүр байна шүү дээ. Тэнд чинь Хятадын “шянз” гэж кино гардаг клуб нь байсан. Шавар байшингууд их байсан. Монголд Хятадууд маш их байсан. Тэр үед Монгол хүн ногоо, тариа тарьдаггүй байсан. Тийм учраас Хятадууд л хувиараа ногоо тарина. Түүнийг Хятадаас худалдаж авна.

Албан газрууд өөрсдийн малтай байсан. Дандаа хувийн малын мах хэрэглэдэг байлаа. Цагаан идээ бараг байхгүй. Би 1955 оноос хойш хөдөө гараад явчихсан. Ган зам ирлээ, Оросын олон барилгын трестууд хүрч ирээд л барилга бариад байлаа. Хөдөө байж байгаад л нэг ирэхэд том, том өндөр барилга боссон байдаг байлаа. Сүүлийн үед Оросуудын гараар олон барилга, байшин бүтсэн дээ. Хятадуудтай сайн болж баахан барилга барьсан. Энэ том их дэлгүүрийг чинь хятад барьсан юм шүү дээ. Тэр хавийн орон сууцыг Хятад барьсан. Тэгээд хятадтайгаа муудалдцаад,

сүүлдээ бүр Хятадуудыг цөмийг нь хөөж явууллаа. Зовлон их үзсэн шүү. Оростой их сайн байлаа. Оросууд манайд их юм хийсэн. Ардчилал үүсээд Оросуудаа хөөж явууллаа. Энэ хооронд хамгийн муу нь маш их хөрөнгө, мөнгө үрэгдэж байгаа юм. Хятадууд явахаараа баахан юмаа устгаад явна. Оросууд явахаараа баахан юмаа устгаад явна. Одоо дэлхий дахинаараа Монгол улсыг их анхаарч байна. Япон бол манайхыг их үзэж харж байна. Тусламж их үзүүлж байна. Яг хуучин Оросын байр суурийг авсан байна. Бүх юманд Японы дэмжлэг тусламж харагдаж байна.

Урагшаа чөлөөлөх дайнд явахдаа эхнэр хүүхдээ Архангайд орхиод явсан. Би Хөх хот хүртэл явсан. Манайх Сүлэнхээрийн отряд гэдэг нэртэй их том отряд байсан. Би тэр отрядтай цуг явсан. Улаанцавын чуулган, Шилийн голын чуулган гээд чуулгануудаар орсон. Тэнд дандаа Японы цэрэг байсан. Тэднийг Орос, Монголын цэрэг нийлж хамтарч хөөгөөд, нутаг руу нь явуулаад, тэгээд Өвөр Монголыг чөлөөлсөн юм. Чөлөөлсөн Өвөр Монголоо Хятадтай нийлүүлээд, тийм л том дайн болсон юм даа. Тэр үед Өвөрмонгол маш хэцүү байсан. Ер нь гадаадын оронд дарлагдана гэдэг бол тэр улс тэр чигээрээ сүйрчихдэг юм байна. Манайх Манжийн эрхшээлд байсан үе шиг Өвөр Монгол Японы дарлагдалд байхдаа тийм байдалд орсон байсан. Эрх мэдэл байхгүй. Юм бүгд японы гарт. Малчдын малаа маллаж байгаа байдал нь манай хувийн өмчтэй байсан үетэй их адилхан. Нэг айлын малын тоо нь манай Монголтой ерөнхийдээ ижил байсан байх. Өвөр Монгол айлуудаар ороход идээ цагаа муутай. Тэгээд л мах голдуу идэж хэрэглэдэг. Их аймхай. Хүнээс их айна. Японы тагнуул гээд Хятадад нэг хардагдана. Японд бас Хятадын тагнуул гээд хардагдана. Наанаас Монголчууд, чи Японы тагнуул гээд хардана. Оросууд дээрээс нь аягүй бол устгана. Олон айхтар юмнуудын дунд их нэрвэгдэж, их хохирч, олон хүн хэлмэгдэж, баригдаж, алагдаж алга болж байсан байх. Их хэцүү нөхцөлд амьдарч байсан. Хэл ярианы хувьд бэрхшээл байхгүй. Настай хүмүүс бол сайн ярина. Жаахан залуу хүмүүс бол өөр байсан байх.

Хөх хот бас л ядуу дорой байсан. Богдын хүрээтэй адилхан новширсон хот байсан. Том капиталын орчин үеийн барилга байхгүй. Өвөр Монголд хүрээ хийд их байсан. Лам нар ихтэй байсан. Хятадууд хүрээ хийдийг нь их хавчина. Хятадууд үнэн хэрэг дээрээ шарын шашинд их муу шүү дээ. Одоо чиг гэсэн тэр хэвээрээ байх. Би бурхан шүтдэггүй. Худлаа шүү дээ. Хуурамч юм. Сайнгүй.

3 Хөдөө аж ахуйн нэгдэл

3.1 Малыг нийгэмчлэв

И.Л.: Ард иргэдээс нийгэмчилсэн малыг нэгдлийн мал болгож, нэгдлийн гишүүдээр хариулахаар болсон. Мал нийгэмчлэх үйл явцыг та жаахан тодруулж өгөхгүй юү?

Р.М.: Монгол оронд хувийн аж ахуй ноёрхож байсан. Хамтын аж ахуй гэж хүчээ авсан, хүнд итгэгдэхээр аж ахуй байгаагүй. Монголын эдийн засгийн гол үндэс бол мал юм. Малаар л гол үйлдвэрлэлээ явуулдаг байлаа. Тэр малын ашиг, шимийг бүрэн ашиглаж улсынхаа хөгжлийг дээшлүүлэхэд, сургуулиа, эмнэлгээ, худалдаагаа, тэр өргөн хэрэгцээний бараа, товараа малын ашиг шимийг ашигласны үндсэн дээр санхүүжүүлж хөгжүүлж ирсэн дээ. Шинжлэх ухааны ололтуудыг, ялангуяа зоотехникийн шинжлэх ухаан, мал эмнэлгийн шинжлэх ухааныг мал аж ахуйд нэвтрүүлэх чухал шаардлага байсан. Монголын хөдөө аж ахуйд газар тариалангийн шинэ салбарыг буй болгох шаардлага байсан. Монголчууд тариа огт тарьдаггүй байлаа. Тариа тарина гэдэг чинь хэцүү ажил. Түүнийг нэг хоёр жалгын мухарт, хувь хувиа бодож байгаа хүн хийнэ гэж ерөөсөө байхгүй. Хөдөлмөрөөрөө нэгдэж байж тэр газар тариалангийн ажлыг хийнэ үү гэхээс биш, хувийн аж ахуйтан, хувийн ардуудыг цуглуулж аваачаад газар тариалан эрхлүүлж, ногоо тарина гэж ерөөсөө байхгүй. Энэ бүгдийг Монгол улсад хөгжүүлэх шаардлагатай байсан. Монгол улс энэ бүгдийг хөгжүүлж байж, монголын ард түмнийг бүгдийг нь бичиг мэддэг болгоно. Бүгдийг тэр феодалын нийгэмд газар авч байсан архаг өвчингүүдээс салгаж өгнө. Тэгсний ачаар залуу эхчүүд олон хүүхэд төрүүлнэ. Тэр төрсөн хүүхдүүд эрүүл мэнд бойжино. Үүнийг чинь юугаар хийх юм бэ? гэвэл хамтын хөдөлмөрийг хөгжүүлж байж, эдийн засгаа хөгжүүлж байж хийнэ. Тэгж байж Монгол улсыг хөгжүүлэх шаардлагатай байсан юм.

Тэр хувийн аж ахуйтны олон мал байна. Тэр олон малын арьс, ширийг авна. Түүний үс, ноосыг авна. Түүний сүүгий нь сааж масло тос хийнэ. Үүнийг бас л одоо хамтын хүчээр, хамтарч байж л, хамтын хөдөлмөрөөр хийхгүй бол дан дангаараа тэр жалга, жалгын мухарт байгаа айлууд, нэг айл 20 литр сүү, нэг айл 10 литр сүү, нэг айл 5 литр сүү саагаад, мориор ганзагалаж аваачаад сүү тосны заводад өгнө гэж байхгүй. Заавал хамтарсан аж ахуй байгуулж байж, хамтын аж ахуй байгуулна гэдэг чинь тухайлбал, 10-аас доошгүй саальчинтай, 150 үнээтэй, нэг ферм байгуулахыг хэлж байгаа юм. Тэр 150 үнээний сүүг бол заводод авна. Сумын хэмжээн дээр 1000 айлаас сүү авах уу, 150-аар нь суурилчихсан 10 фермээс сүү авах уу, алинийг нь авч байж масло хийх вэ? гэдэг

асуудал чинь онцгой чухал асуудал байсан. Энэ бүгдийг бодоод байхаар нэгдэлжүүлэх гарцаагүй шаардлагатай байсан. Нэгдэлжүүлж байж л энэ Монгол улсыг хөгжүүлнэ. Дэлхийн улсуудын дунд байр сууриа эзлэх шаардлагатай байсан. Тийм учраас манай нам нэгдэлжүүлэх асуудлыг дээрээс нь маш тодорхой зохион байгуулсан. Хоёрдугаарт ардууд ганц ганцаараа амьдрахад их дургүй болж уйдаж ирсэн. Олон жил ганц, ганцаараа амьдарчихсан. Жалгын мухарт ганц ганцаараа байдаг. Зуд гачиг болохоор тийм айлууд чинь малаа барчихна. Малгүй болсон айлд мал өгдөг газар байхгүй. Харж үзэх юм байхгүй. Ийм учраас хамтарч амьдаръя, сүү тосны завод байгуулж, масло хийх нь ч зөв юм, хоршоо худалдаанд ноолуур, ноосоо ихээхэн хэмжээгээр цуглуулж өгөх нь ч зөв юм байна гэж ойлгож эхэлсэн. Ерөөсөө малаа малын эмчид үзүүлж, зоотехникийн аргаар хээлтүүлгийнх нь ажлыг хийлгэж, хугацаатай, нарийн төлөвлөгөөтэй төл бойжуулсан нь дээр юм байна. Ингэснээр ноос, ноолуур их авах юм байна, мах их гарах юм байна гэж боддог болсон.

Хувийн аж ахуйтай байхад 100 хониноос 50-60 төл л бойждог байсан. Хамтын аж ахуйтай болсноор 90 хурга, сайн малчин хүн 100 хувь төлөө бойжуулдаг болсон. Нэгдлийн гишүүд хамтарч ажиллана, бас малын тэжээл, хашаа саравчийг багтаасан баазаар хангагддаг. Тэгэхээр 100 хонь хариулаад 40-50 төл авч байх уу, 100 хонь хариулаад 100 төл аваад 200 хоньтой болох уу? гэдгийг шийдэх болж ирсэн. Хамтын аж ахуй нэгдэл гэдгийг байгуулсны дүнд мал чиг их өсөх юм байна, малаас гарах ашиг шим ч их нэмэгдэх юм байна, тэр малын халдварт ба архаг өвчингүүд арилах юм байна. Хүний халдварт ба архаг өвчингүүд арилах юм байна. Бүх хүүхдүүд сургуульд орох юм байна. Сургууль төгссөн, 10-р анги төгссөн нь, 8-р анги төгссөн нь техникум, ТМС, их сургуулиудад явж сурч болох юм байна. Манай хүүхдүүд чинь эрдэмтэй номтой болох юм байна гээд нэгдэл гэдгийг чинь байгуулах нь зүйтэй юм байна гэж ардууд ойлгож эхэлсэн. Үүнийг их сонирхдог болсон.

Хувийн өмчтэй байхад бүх ард иргэдийн 60-70 хувь нь ядуучууд, 30-аад хувь нь дунд ба түүнээс дээш амьдралтай байсан. Тэр баян чинээлэг амьдралтай цөөн хүмүүс улсаас тавигдаж байгаа дээрхи шаардлагыг биелүүлж чадахгүй. Ядуу байгаа 70-аад хувийг хөдөлмөрөөр нь хамтруулж байж, тэднийг малтай хөрөнгөтэй болгож байж, улсын бодлогыг биелүүлнэ шүү дээ. Тийм учраас ардууд нэгдэл байгуулъя, нэгдэлд л орьё, нэгдлийн юмыг л хийе гэдэг болсон. Түүний дотор 5-10 хувь нь нэгдэлд дургүй байсан. Жаахан баян чинээлэг амьдралтайчууд нь зүйтэй нэгдэл зөв гээд гараа өргөхгүй байсан. Цаана нь нэгдэлд дуртай хүн бол тэр 60-70 хувь байсан. Тийм учраас олны хүчинд дийлдсэн. Цөөн хэд нь дийлдсэн, ингэж нэгдэл буй болж ирэв ээ. Ингэж буй болсон

нэгдлийн гишүүнд элсэхэд, дараахь журмаар элсдэг юм. Тэр үеийн дүрэм тийм байсан.

3.2 Нэгдэлд элсүүлэх журам

25 төгрөг тушаадаг юм. Нэгдүгээрт нь би нэгдэлд элсье гэсэн утгатай өргөдөл бичнэ. Би ийм, ийм амьдралтай, ийм ам бүлтэй, ийм малтай хөрөнгөтэй хүн гэж өөрийн тухай бичээд, нэгдэлд сайн дураараа гишүүнээр элсэх сонирхолтой байна гэдгээ бичнэ. Тэр өргөдлийг хүлээж аваад, нэгдлийн зөвлөлийн тэргүүлэгч гишүүдийн хурлаар хэлэлцэнэ. Тэр нэгдлийн зөвлөл гэдэг нь 10 хүнтэй зөвлөл юм. Тэр гишүүдийн хурлаар :

-За энэ хүн нэгдэлд элсье! гэж байна. Түүнийг нэгдэлд элсүүлэх үү? гээд ярилцана. Энэ хүн чинь 100-аад малтай, 6 ам бүлтэй юм. Ээж, аав, авгай хүүхэд нь байна. Ингээд нэгдэлд элсүүлэх үү? гээд авч хэлэлцэнэ. Тэр хуралдаа нэгдэлд элсэх гэж байгаа хүнээ суулгана. Нэгдлийн дарга Минжүүр хурлаа удирдана. Дүрмээ сайн ярьж өгнө дөө :

-За нэгдлийн дүрэм ийм байна. Чи 50 толгой мал хувьдаа авч үлдээд, 100 толгой малаа нэгдэлдээ өгнө шүү! Одоо 25 төгрөгийн татвар хураалгана даа. Нэгдлийн гишүүн болоод, чи нэгдлийн малыг маллана даа. Дуртай малаа маллаж болно. Үнээ саах хүсэлтэй бол чамд 10-аас доошгүй үнээ өгнө, хонь маллах хүсэлтэй бол 100-гаас доошгүй хонь, ямаа өгнө. Адуу маллах хүсэлтэй бол азарга адуу, буюу 20-оод адуу өгнө. Нэгдлийн малыг малласны хөлсөнд чамд хөдөлмөр өдрийн хөлс олгоно. Чамд нэг хөдөлмөр өдөрт хэдэн грамм мах, хэдэн грамм сүү өгнө гээд тэр хүнд нэгдлээс түүний төлөө хийх ажлуудаа танилцуулна. Нөгөө хүн зөвшөөрнө.

-Тэгье! тэгье! гээд л хүлээн авна даа. Тэр үед нэгдлийг “Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдэл” гэдэг байлаа. Анх ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийн хөдөлмөр өдрийг дандаа бүтээгдэхүүнээр төлдөг байлаа. Тэр тэргүүлэгчдийн хурал дээр нэгдэлд элсэж байгаа хүн :

-Би тийм малаа нийгэмчлүүлнэ! гээд, нийгэмчлүүлэх малаа өнгө зүс, нас хүйсээр нь бичүүлнэ. Тэгээд 25 төгрөгөө тушаана. Тэгээд тийм мал маллана гэдэг саналаа өгнө. Ингэж тэр тэргүүлэгчдийн хурал дээр элсүүлэх шийдвэр гаргана. Нэг удаагийн хурлаар олон хүний асуудлыг хэлэлцэнэ. Хурлаар орсон хүмүүсийн нэрсийг баталлаа. Хурлын протокол хөтлөнө, бас тогтоол гаргана. Тэр тогтоолоо их нарийн нандин, тамга тэмдэгтэй гаргана, одоо тэр тогтоол архивт цөм байж байна. Сайн дураар гэдэг үг тэр өргөдөл дотор заавал байна. Тэр өргөдлийг их уншина. “Би сайн дураараа, ардын үйлдвэрлэлийн “Ялалт” нэгдэлд элсэхийг хүсч байна” гэж бичсэн байх жишээтэй. Ингээд өргөдлөөрөө нэгдлийн гишүүн боллоо.

3.3 Нэгдлийн захиргаа

Тэр үед чинь нэгдлийн нягтлан бодогч, нэгдлийн дарга, нэгдлийн нярав гэсэн орон тоо нь байсан. Одоотой адилхан малын эмч, зоотехник байхгүй. Тийм юм ерөөсөө байгаагүй. Монголд тийм мэргэжилтэн ховор байсан. Ялангуяа хөдөө аж ахуйн нэгдэлд тийм боловсон хүчин өгөх бололцоо намд байгаагүй. Тийм сургууль хөгжөөгүй. Би сургууль төгсөөгүй шүү дээ. Минжүүр цэргийн албанд 3 жил болоод бичиг үсэг мэддэг болсон, тэгээд 4 аргын тоо, 1000 дотор бодно. 1000 дотор нэмэхийг алдахгүй бодно, хасахыг бас бодчихно. Үржихдээ, хуваахдаа алдана. Минжүүр дарга нь ийм эрдэмтэй, цэргээс халагдсан. Бичиг мэддэг, Хятад сампинд тоог овоо бодоод байдаг, нэг хүнийг нэгдлийн гишүүд дотроос олж авч нягтлан болгож, бас нэг хүнийг нярав болгож авсан. Ингээд гишүүд дотроосоо бас галч, цэвэрлэгч гэдэг 2 хүнийг авна. Ийм л орон тоотой байлаа шүү дээ.

Нэгдлийн захиргаа гэрт конторлоно. Агуулах, склад гэж юм байхгүй. Тэгээд өөрсдөө жижигхэн юм хийнэ дээ. Юм хийгээд байх чиг юм байхгүй. Нэгдлийн малыг маллах дуртай хүн олон байлаа. Нэгдлийн гишүүн, ядуу хүмүүс чинь нэгдлийн малыг маллана. Нэгдлийн малыг маллана гээд булаацалдана. Жишээлбэл, нэг удаа 10-аад хүн элсүүлсэн чинь нэгдэл 400-гаад хонь, ямаатай боллоо. Нөгөөдөхийг чинь булаацалдаад хүн бүгд хариулах хүсэлт гаргаж байна. Тэгээд нөгөөдүүлийнхээ аминд нь үлдэж байгаа мал, амьдралынх нь байдлыг харж байгаад хувааж өгсөн. Нийгэмчилж авсан малыг нэгдлийн тамгаар тамгална. Манай нэгдэл “Дээшээ харсан саран тамга”-тай байсан. Нэгдэл бүр өөрийн тамгатай байсан. Мөн хонио зүүн талын чихийг хойд талаас нь эмнэдэг байсан. “Онъ эм” гэж нэрлэдэг. Богийн “Онъ эм”-тэй, бодын “Саран тамга”-тай байсан. Адуу үхрийг тамгална. Үхрийг туурайн дээр нь, адууг зүүн талын гуян дээр нь тамгалдаг байлаа. Ингэж тамгалж тэмдэглэж аваад л нөгөөдүүлдээ малаа хувааж өгнө. Ингэхээр нэгдлийн дарга нэр хүндтэй болно. “Дарга надад 15 ямаа, 40 хонь өгсөн. Үүнийг нь сайн өсгөж, ноос үсийг сайн авч өгье!” гэсэн эрмэлзэлтэй байсан.

Нэгдлийн дарга малчиддаа нутаг зааж өгнө. Тэр үед нам засгаас нэгдлийг хөгжүүлэхийн тулд нэгдэлд нутаг өгч байсан. “Танайх тийм, тийм газруудад нутаглаарай!” гээд өгдөг байсан. Энэ өгсөн нутгийг малчиддаа хувааж, зааж өгнө. “Танайх тэнд өвөлжиж бай! тэнд хаваржиж бай!” “Танайх Доржийнх, Болдынх, Очирын гурван айл нэг суурь бол! Дорж суурийн ахлагч бол!” гээд л эхнээс нь зохион байгуулна шүү дээ. Суурийн ахлагч гол үүрэгтэй. Өвөлжөө, хаваржаагаа засах, авч явах талаар нөгөө хоёртойгоо ярьж, ажлаа хийлгэнэ. Суурийг хүнийх нь залуу хөгшин, юманд идэвхтэй ханддаг, ханддаггүйг харгалзаж байж зохион

байгуулна. Ингээд 500-гаад хониор нэг суурь, 6 азарга адуугаар нэг суурь гэх мэтээр зохион байгуулна. Ингэж сууриа зохион байгуулаад, нутгаа зааж өгөөд, малаа хүлээлгэж өгнө. Тэгсний дараа хашаа барих үүрэг өгнө. Өнөөдүүл чинь, үхэр тэргээр шургааг модоо зөөнө. Тэр үед сайхан юм нь мод аваад, хашаа бариад, худаг ус гаргаад ажиллахад улсаас хориг саад тавихгүй. Дураараа модоо огтлоод л, хашаа барьчихна. Нөгөө 3 өрхөөс бүтсэн суурь чинь, нэг нь малаа хариулаад явна. 3 өрх учир авгай хүүхэд нийлээд 10 орчим ам бүл байна. Энэ 10-аад ам бүлийн чинь нэг нь малаа хариулаад, цаад 7-8 хүн нь хашаагаа барина, өвсөө хадна, малынхаа ноос үсийг авна.

Сүү шимээ хамтраад хийнэ. Хонио саана, үнээгээ саана. Нэгдлийн захиргаа чинь аажмаар юм юмтай болно. Эхлээд 40 литрийн багтаамжтай бедон ихийг худалдаж авна. Нэг үхэр тэргэнд 4 бедон ачина. Нярав үхэр тэргээр яваад сууриудаасаа сүү, аваад ирнэ. Аваад ирсэн сүүг нь сумын төвд 150-ийн сепаратортой сүүний машинд машиндаад гараараа масло цохино. Төв дээр сүү, тосны заводын ажилчинтай болно. Бас мастер буй болно. Тэгээд масло 1 кг нь тэдэн төгрөг гээд улсад худалдана. Улс тэр маслог авахын тулд нэгдлийг мөнгөн шагнал баярын бичиг юмаар шагнана. Их ноос, ноолуур авбал бас шагнана. Энэ мэтээр ингээд л өсөж дэгдээд ирнэ.

Хувийн аж ахуйтай байх үед их зүдэрсэн юм л даа. Их ядуурч, хоосорч, баячууд гэдэг юманд над шиг дургүй нь хүрч байсан. Нэгдэл гэдэг юм гараад ирэхээр аяндаа дэмжээд, дэвжүүлээд ирсэн. Энэ дотор баячууд жаахан шоовдорлогдоод ирнэ. Тэдний сүүг нэгдэл авахгүй. Нэгдэл хашаа барьж өгөхгүй, нэгдэл тэжээл бэлтгэж өгөхгүй, тэгэхээр хувийн аж ахуйтан нэгдэлд муудаж эхлэнэ. Нэгдлийг их муу хэлнэ. Цуу яриа тараана, нэгдлийг нутаг усаар хавчина, хөөнө, янз бүрийн зан гаргана. Тэгээд одоо тэр нэгдэлд орсон улсуудыг муу хэлсэн яриа хөөрөө гарна. Зүгээр байхгүй шүү. Монгол архи гэдэг юм Монголд хэзээний байсан. Одоо ч байна. Урд ч байсан. Архи уухаараа тулалдана. Ууж, идлээ гэж ярина. “Чиний баян гэдэг юу байдаг юм бэ! Манай нэгдэл сайхан байна.” гээд үзнэ шүү дээ.

Баян шиг хүнийг улсаас албан татвараар, албан журмын мах нийлүүлэх төлөвлөгөөгөөр, заводад сүү тушаах даалгавараар хавчина. Тэд нар нэгдлийн завод руу сүүгээ өгөх гэж бөөн ажил болно. Нөгөө махны төлөвлөгөө биелүүлэх гэж бөөн ажил болно. Ингээд баячууд чинь аяндаа амьдрах аргагүй болоод ирнэ. Улсын татварын бодлого хавчиж байна, нэгдлийн дүрэм хавчиж байна. Нэгдэл тэр нутагт нилээд ноёрхоод, зонхилох нутагт нэгдэл тараад, нэгдлийн сууриуд буй болоод ирэхээр нэгдэл чинь “цээж баян” болж ирнэ. Ийм байдлаар нэгдэл хөгжиж ирсэн.

Түүнийг зохион байгуулдаг дарга нар сайн хүн байх хэрэгтэй байдаг юм. Энэ үед зарим нэгдлийн дарга нар архи дарс ууж, ажлын хариуцлага алдах явдал гарч байсан. Хүн бүр өөр, өөр байдаг шүү дээ. Бас үнэнч шударга ажиллахгүй, тэр нэгдлийн малыг сайн хайхрахгүй. Бас нэгдлийн мал нь хорогдоод, төлөвлөгөөгөө биелүүлж чадахгүй байдал гаргаад, өнөө сүү тосны заводыг чинь олигтой ажиллуулж чадахгүй байдал гаргаад, зарим нэгдлийн дарга нар нэгдлээ муу хөгжүүлсэн учир улс нөгөө ядуу нэгдэлд чинь дотаци өгнө, зээл өгнө. За тэгээд өнөө нэгдэл чинь зээлийн өр, дотацийн өрөнд унаад өгнө дөө. Ингээд өрөө дарахын тулд мал руугаа орно. Малаа худалдаж борлуулна. Тэгээд мал нь өсөхгүй. Хөдөлмөр өдрийнхээ хөлсийг нэгдлийн гишүүдээ тогтмол өгч чадахаа байна. Нэгдлийн гишүүдийг нэгдлийн аж ахуйн үйл ажиллагааны дүнд олсон орлогоор цалинжуулах ёстой байсан юм. Ингээд нэгдлүүд дотроосоо сайн, муу нэгдэл гээд гараад ирнэ.

3.4 Нэгдлийн даргыг томилох журам

Би бол 1955 онд нэгдэлд очсоноос хойш 21 жил нэгдлийн дарга хийсэн. Улсаас зээл дотаци авч үзээгүй. Тийм учраас олон шагнал авсан байх. Намайг Мөрөн суманд очиход нэгдлийн гишүүд 10 хувь болсон байсан. Мал, хөрөнгө гэхээр юм байхгүй байсан. Нэгдэл зохион байгуулагдаад, аргыг нь олж хөгжүүлэх даргагүй байсан. Намаас зориуд дарга нарыг нь гаргаснаас хойш нэгдэл хөгжлөө. Би илгээлт аваад өөрийн сумандаа ирсэн. Надтай хамт аймгийн намын хорооноос нэг хүн хамт очлоо.

Илгээлт авсан 130-аад хүнээс 14 нь Архангайд очсон. Архангай 20 гаруй нэгдэлтэй байсан. Биднийг аймгийн намын хороо хүлээж авсан. Аймгийн намын хорооны дарга Д.Адьяа, аймгийн дарга нь С.Дашдэндэв гэж 2 хүн байсан. Аймгийн намын хорооны товчоо гэж байсан. Олон хүн тэр товчоонд багтаж байсан. Тэд хуралдаад биднийг нэг нэгээр нь оруулаад бас ярина шүү дээ.

-За ямар нэгдэлд энэ хүнийг тавих вэ? гэдэг асуудлыг хэлэлцэнэ.

Тэгээд Минжүүрийг Мөрөн сумын “Ялалт” нэгдэлд өгье! гэж шийднэ. Тэгээд “Мөрөн сумын “Ялалт” нэгдлийн даргаар томиллоо” гэсэн аймгийн намын хорооны товчооны тогтоол гаргана. Намайг аймгийн намын хорооны төлөөлөгч дагуулаад нөгөө Мөрөн суманд очсон. Тэгээд очиход хөөрхий нэг муу хэдэн ядуу айлууд, нэгдлийн гишүүд болчихсон, нэг муу хар гэртэй өөр юу чиг байхгүй, хэдэн хамуутай хар ямаатай, мал хөрөнгө гэж юу ч байхгүй байсан. Байгаа мал нь хамгийн адгийн мал байна. Тэр үед хүмүүс малынхаа мууг нь нэгдэлдээ өгдөг байсан. Тэнд очиход нэгдлээс гадна, сумын захиргаа нь ажиллаж байсан. Сумын

намын үүр, сумын захиргааны дарга нар гээд л дор бүрийдээ ажилтай хүмүүс байсан. Тэд нар нөгөө хувийн аж ахуйтнаа л удирдаж, чиглэл зорилго өгдөг, нэгдэлд нэг их хамаатай биш байсан. Нэгдлийг ер нь тэр дарга нар ч нэг их ойшоохгүй шүү дээ. Тэнд бас нэг хэцүү юм тэр сумын дарга, намын үүрийн дарга нь сумынхаа бүх л малчин хувийн аж ахуйтнаа хамааран албан ажил явуулна. Тэнд нэгдэл гэдгийн тухайд бол сумын дарга, намын дарга нарын зарим нь дургүй байна. Сайшаахгүй. Тэгээд очоод л хурал болсон. Хурал болоход Минжүүр “Ялалт” нэгдлийн даргаар ирж байгааг мэдэгдсэн. Би нутагтаа очиж байгаа хэдий ч манай нутгийнхан намайг ирлээ гээд баярлаагүй байх. Харин нэгдлийн хэдэн ядуу гишүүд нь л баярласан байж магадгүй. Ямар ч байсан даргатай боллоо гэж бодсон байх л даа. Ядуу биднийг манай нэгдэл өөд нь татаж өгөх байх гэж баярласан байх. Харин чинээлэг ардууд, дарга нар дэмжихгүй, нэг их ойшоохгүй л байсан. Дарга нар нь заримдаа тэр баячуудынхаа талд ороод үг яриа гаргаад байна.

Хурал хийлээ. Тэр хурлаар аймгийн намын хорооны төлөөлөгч асуудлаа хэлэлцүүлээ.

-За Минжүүр гэдэг хүн, илгээлт авсан. Намын сургууль төгссөн хүн. Оросын буриадад очиж, практик хийгээд ирсэн хүн, буриадын хамтралуудыг үзээд ирсэн хүн. Минжүүрийн цалинг улсаас өгнө. Нэгдэл өгөхгүй. Улс эхний жил 1000 төгрөгийн цалин өгнө. Тэгээд нэгдлээс цалин авахгүй. Минжүүр танай нэгдлийг өөд нь татах байх гэж бодож байна. Танай нэгдлийн даргаар Минжүүрийг сонгуулах гэж ирсэн гэж хэлээд дараа нь хамаг юмыг надаар яриулна. Тэр хуралд тэр сумын намын үүрийн дарга, сумын дарга сууна. Тэгээд л надаас юм асуувал би хариулах ёстой. Тэгээд л асуулт, хариут явуулна. Гол асуулт нь нэгдэлд шинээр гишүүд яаж элсүүлэх вэ? Ер нь хэдэн хүн элсүүлэх бодолтой байгаа вэ? Нэгдэл чинь юу хийх юм бэ? Нэгдлийн гишүүдийг яаж баян, чинээлэг амьдралтай болгох юм бэ? Тэдэнд мал өгөх үү? Та ямар бодолтой байна? гэх зэргийн асуултууд гарч ирнэ. Их ярина аа. Би “Ялалт” нэгдлийг хүлээж авахад 10 гаруй нэрд гарсан ядуу хүн байсан юм. 10-аад тэмээтэй тэр нь голдуу хамуутай. Тэмээ ер нь амархан хамуурдаг шүү дээ. Ямаа голдуу 200 толгой мал байсан болов уу. Үхэр гэх юм байхгүй. Тийм л юмтай. Өөрийн гэсэн нутаг ус байхгүй. Нөгөө хэдэн малтайгаа, өнөө нэгдлийн гишүүд нэг газар бууна, баячууд нь хөөгөөд явуулахгүй. Ямаатайгаа хөөгдөөд л явж байна. Тиймэрхүү жишээтэй. Тэр талаар асууна даа.

3.5 Нэгдлийн дарга

“Нэгдлийн дүрэм” гэж байна. Тэр хурлаар л ярина даа энэ

бүгдийг. Нэгдлийн дүрмээ тэр хурлаар батлуулна. Тэр дүрмийг төвөөс боловсруулаад ирсэн байсан. Түүнийгээ “Ялалт” нэгдлийн байдалд тохируулсан үг хэлтэй болгож авна. Тэр хурлаар нэгдлийн дарга, ня-бо, тэргүүлэгч гишүүд гээд 7, 8, 10-аад хүнийг батлана. Дүрмээ батлана. 50 толгой мал байх ёстой. Түүнээс илүү байвал яах юм бэ? Тийм асуултууд гарна. Нэгдлийн гишүүдээ хаана нутаглуулах юм бэ? Жишээлбэл Жигжид хүүхэн гээд гэр оронгүй, 20-оод ямаатай, Чогчны өвөлжөөнд байдаг нэг хүн байсан. Тэрнийг яаж ямаагийг нь хашаатай, тэжээлтэй болгох гэж бодож байна вэ та? Улсаас мөнгө өгөх юм уу? гээд л асууна. Бид нар голдуу, нэгдлийг өөрийг нь өөрөөр нь хөгжүүлнэ гэдэг л үг хэлнэ. Улсаас бол тийм дотаци зээл өгөхгүй, нэгдлийн даргын цалинг л өгч байгаа. Би одоо өөрийн гэртэй, морь унавал тохох эмээлтэй, өөрөө улсаас цалин авдаг хүн ирсэн гэж хэлнэ. Энэ чинь их том хүн болж байгаа юм даа. “1000-ынх” гэсэн хоч гарсан. Тэр үед нэгдлийн дүрмийг боловсруулах улсын комиссын дарга нь Ю.Цэдэнбал байсан юм. Олон мэргэжлийн хүмүүс сууж, олон дахин боловсруулж, улс төрийн товчоогоор олон дахин хэлэлцэгдэж батлагдсан дүрэм байдаг. Тэр дүрмийн загварыг Архангай аймаг аваачаад өөрийн аймагтаа тохируулан маш их засаж янзална. Түүнийг нь бид нар “Ялалт” нэгдэлд тохируулан үг үсгийг нь өөрчлөн бичнэ. Би дүрэм боловсруулахаар чиг л их сууж байсан. “Архангай аймгийн Мөрөн сумын ардын үйлдвэрлэлийн “Ялалт нэгдлийн дүрэм” гэсэн нэртэй дүрэм байсан. Бусад нэгдлийн дүрмээс онцлоод ялгараад байх юм байхгүй. “Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлийг хөгжүүлж, хамтын аж ахуйн давуу чанарыг хувийн аж ахуйтанд итгэн үнэмшүүлнэ” гэсэн гол санаатай байсан. Хамтын аж ахуйн давуу чанарыг ардын аж ахуйтанд итгэн үнэмшүүлнэ гэдэг гол санаа байсан. Тэр нь яаж итгүүлэн үнэмшүүлэх юм бэ? гэвэл, тэр хувийн аж ахуйтай, баян чинээлэг аж ахуйгаас нэгдэл илүү л ажил хийж байж итгүүлэх ёстой байсан. Тэгсэн цагт л хувийн аж ахуйтан бууж өгөх ёстой.

-Өө, хамтын аж ахуй гэдэг чинь ийм, ийм талаараа биднээс илүү байдаг юм байна! гэж ойлгож байж баян хүн нэгдэлд орох ёстой. За ингээд тийм байдлаар нэгдэлд хүмүүсийг элсүүлж байгаа юм. Ингээд үргэлжлээд л байгаа юм. “Нэгдэлд элсье!” гэсэн өргөдөл чинь тасралтгүй ирээд байх боллоо. Түүнийг нь үзээд хүлээж авна. Тэгээд нэгдлийн зөвлөлийн тэргүүлэгчдийн хурлаар хэлэлцэх өдрийг хэлж өгөөд явуулна. Бас өргөдлийг нь уншиж байгаад дор нь засуулна.

-Үгүй, энэ чинь чиний өргөдөлд “сайн дурын үндсэн дээр нэгдэлд эсэн гэсэн” гэсэн үг алга байна. Дахиж бичээд ир! гээд явуулна. Хоёрдугаарт чи, нийгэмчлэх малаа, нас, хүйсээр нь бичэх хэрэгтэй! гэсэн зөвлөлтөө өгнө. 5 үхэр өгнө! гэж чи бичсэн байна. Энэ 5 үхрийн чинь хэд нь үнээ,

хэд нь шар, хэд нь бяруу, хэд нь тугал юм бэ? Бяруу тугалын хэд нь эр, хэд нь охин юм бэ? Чи энэ бүгдийг дахин бич! гэх мэтээр өргөдлийг дахин бичүүлнэ. Бичиг мэдэхгүй хүмүүс олон байсан тул тэд бага сургуулийн багш нараар бичүүлнэ. Нэгдэлд орох ажил бол ингээд л үргэлжлээд байна, нэгдлийн мал нэмэгдээд л байна. Нэгдлийн улсын өмнө хүлээх үүрэг нэмэгдээд л байна. Дээрээс нь улс харж байна шүү дээ. Минжүүрийн хойноос хараад байгаа. Минжүүрт 1000 цаасны цалин өгч байна. “Ялалт” нэгдлийг юу болгох нь вэ? гэж ажиглаад байгаа. Тэнд барьж авах хэдэн онцлог зүйл байгаа.

Нэгдлийн давуу чанарыг хувийн аж ахуйтанд үлгэр жишээгээр үзүүлнэ гэдгийг анхаарах, нэгдлийн малаар суурийг их зөв зохион байгуулах, нэгдлийн малыг сайн малладаг малчинд өгөх хэрэгтэй байсан. Сайн муу, малчныг сайн тохируулж өгөх, нутгийг нь зөв зааж өгөх, хашаа хороо барихад нь анхаарах хэрэгтэй. Мал руугаа ингэж анхаарна. Хээлтэгч, хээлтүүлэгч гэдэгт маш их анхаарна. Ялангуяа хээлтүүлэгчид их анхаарах ёстой байв. Дээр үед энэ асуудал их замбараагүй байсан юм. Тийм учраас манай нэгдлийн хонийг ямар хуцаар хээлтүүлэх вэ? Энэ хэдэн адуундаа ямар хурдан, жороо азарга тавих вэ? Энэ үнээндээ үс, ноос сайтай, номхон зантай ямар бух тавих вэ? Энэ ямааг ямар ухнаар хээлтүүлэх вэ? Ингэсний дүнд ямар ишиг, хурга, тугал дараа онд гарах вэ? гэдгийг чинь их сайн тооцно.

Тэр үед зоотехникч байхгүй. Малын эмч байхгүй. Нэгдлийн даргын толгой дээр бүгд байна. Зоотехник, малын эмч, агрономч бүгдийг нэгдлийн дарга өөрөө л орлоно доо. Нэгдэлд намын гишүүд их элссэн. Тийм учраас нэгдлийн дэргэд намын үүр байгуулсан. Намын үүрийн даргатай болсон. Тэр бас их чухал болсон. Хоёулаа нийлээд юм хийгээд байна. Сумын намын үүр тусдаа байсан.

3.6 Сургуулийн дотуур байр

Би бол хэдэн юмаар 4-5-хан жилийн дотор их нэрд гарсан. Сумынхаа сургуулийн дотуур байрыг барьсан. Манай сум 200-гаад хүүхэдтэй бага сургуультай байсан юм. Тэдний ихэнх нь ядуучуудын хүүхэд. Тэд нар хүүхдээ сургуульд суулгаж чаддаггүй. Айлуудаар тараагаад суулгадаг байсан. Сургуульд олигтой сурч чадахгүй. Мориор ирж сургуульдаа сууна, орой яваад өгнө, маргааш нь ирэхгүй, хичээлээ таслана. Тэр бага сургуульд тийм их зовлон байлаа. Тийм учраас манай нэгдэл юуны өмнө байшин барихаар боллоо. Эхлээд хэдэн гэр бариад, хүүхдүүдийг дотуур байранд суулгалаа. Гэртээ модон орнууд тавьж өгөөд ингээд суулгана. Тэр бага сургуульд чинь улсаас хүүхдийн хоолны мөнгө өгч байсан. “Тэнэг хүн тэг дундуур нь” гэдэг үг байдаг шүү. Тэнэг хүн чинь тааруулаад байх

юм. Би зэрэгцүүлж ихээхэн боддог хүн. Хүнээ гэж бодохын тулд идэж уух, өмсөж зүүх, орон, сууц бүх юмаар нь хангах хэрэгтэй. Манай залуучуудыг сайн цадтал хоол өгөөд, ажилд гаргахад сайн хийж байгаа юм. Бүүр нэг сайхан хөнгөн хөгжмийн эгшгээр, сайхан зааланд бүжиглүүлээд, ажилд гаргахад ч мөн ч их хүч гарна шүү.

-Нэгдлийн гишүүдийн 68 хүүхэд сургуульд сурч байна, 68 хүүхдийнхээ хоолыг би даана, түлээ түлш, галыг нь би хариуцна. Та нар сургахаа хариуц! гэж сумын захиргаа, сургуулийн захиргаатай ярилаа. Ингэхээр 68 хүүхдийн төсөвт мөнгийг нэгдэлд өгөхөөр болов. Аймгийн Гэгээрлийн хэлтэс, аймгийн захиргаа энэ санаачлагыг их дэмжиж байсан.

-Минжүүр, чи ёстой зөв юм хийж байна! гээд байсан. Тэгээд гэр бариад модон ор тавьж өгөөд, тэнд нь галладаг галч, манаач тавиад, төсөвт мөнгөөр нь тэрүүхэн тэнд нь нэг байшин засаад, 68 хүүхдээ хоол иддэг гуанзтай болгочихлоо. Нөгөө гуанзандаа, төмс ногооноосоо өгнө, ардууд бол төмс ногоог идэхгүй шүү дээ, “Бузар юм” гээд ойртохгүй, ерөөсөө идэхгүй. Хүүхдүүдэд гэдэс цувдай, төмс, манжин лууван, янз бүрийн юмаар хоол хийж өгөөд, нэгдлийн гишүүдээсээ тогооч тавиад өгчихсөн. Ингээд нэгдлийн гишүүд өөрсдөө холлох бол мөнгийг нь аваад хооллоно. Улсаас өгсөн мөнгө нь 40.000 төгрөг байсан гэж бодвол, энэ бүгдийг зохион байгуулахад 30.000-ыг нь ашиглаад 10.000-ыг нь нэгдэл илүү гаргаад авчихна. Тооцоо хийж таарна шүү дээ. Тэр ажил чинь цуурайтваа.

-Минжүүр нэгдлийн гишүүдийн хүүхдийг дотуур байранд үнэгүй суулгаж байгаа, үнэгүй хооллож байгаа. Улсын хэмжээнд энэ ажлыг зохионо! гээд л сонинд бичээд л бөөн юм болов оо. Миний тэр саналыг үндэслэж анх удаа Сайд нарын Зөвлөлийн тогтоол гарч, сургуулийн хүүхдийн дотуур байр буй болсон юм. Миний санаачлаж нэрд гарсан юм тэр байгаа юм. Улс түүнийг дэмжиж СнЗ-ийн тогтоол гаргаад бүх нэгдлүүдийг дотуур байртай, дотуур байрны хүүхдүүдийн хоол ундыг нэгдэл үнэ төлбөргүй даадаг болгосон. Манай нэгдлийн дарга нар зарим нь надад агсан тавьж л байлаа.

-Чи ерөөсөө дэмий юм санаачлаад, сургуулийн хүүхдийн дотуур байрны хоол ундыг даах гэж баларсан юм толгой дээр буулаа! Муу ногоон Минжүүр чамайг ална! гээд л агсан тавина даа.

Сонин шүү дээ. Энэ чинь амьдралын их сонин юм байгаа юм. Тийм учраас би чинь багш нарын хоёрдугаар их хуралд төлөөлөгчөөр уригдан орж байлаа. Том чухал санаачлага гаргасан гэсэн үнэлэлт авлаа. Энэ бол үнэхээр олны анхаарлыг татсан ажил байсан. Тэр үед нэгдлийн дарга олны анхаарлыг татсан, олонд их нэр цуу болсон, улсад маш их үр дүн ашиг гарахаар юмнуудыг санаачлан хийх хэрэгтэй байсан. Өөр дээр

нь төвлөрөөд ирж байгаа хөрөнгийг чинь ингэж ашиглах хэрэгтэй юм. Түүнийг одоогийн баячуудтай адилхан өөрсдөө өвөрлөчихөөд яваад байж болохгүй. Түүгээр улсад их үнэтэй, ашигтай юм хийх хэрэгтэй.

3.7 Нэгдлийн зочид буудал

Хоёрдугаарт дээр үед нэгдэлд аймгийн намын хорооны төлөөлөгч очвол намын үүрийн даргын сууна, аймгийн дарга очвол сумын даргын сууна. Хөдөө аж ахуйн яамны сайд очвол нэгдлийн даргын гэрт сууна. Зочид буудал, нэгдсэн хоолны газар хөдөө нутагт байгаагүй. Би сумандаа төлөөлөгчдийг хүлээж авдаг зочид буудалтай болголоо.

10-аад өрөөтэй, нэгдсэн гуанзантай зочид буудалтай болсон. Та нарыг яваад очиход түүндээ хүлээж авна. Түүндээ оруулаад орны мөнгө авна, гуанзандаа хоол өгөөд хоолны мөнгө авна. Энэ чинь нэгдэлд хөөрхөн орлого оруулаад эхэлж байгаа юм. Нэгдэл улсад ашигтай, улсын ачааллыг хөнгөвчилсөн, нэгдэлд орлого оруулаад байдаг тийм л юмыг санаж санаачлах хэрэгтэй юм. Нэгдлийн зочид буудал, гуанз гэдгийг буй болгоод, нөгөө гуанзандаа дотуур байрныхаа хүүхдийг хооллуулдаг боллоо. Тэгээд төсвөөс мөнгийг нь аваад байна. Зочид төлөөлөгчид яваад очихоор нөгөө буудалдаа суулгаад хоногт 1 төгрөг 50 мөнгө авна. Тэр үеийн ханшаар шүү дээ. 5 хоноход 7 төгрөг 50 мөнгөтэй болно. Хоолны үнэ өдөрт 3 хоол өгнө. 40-50 мөнгөөр сайхан хоол өгнө. Нэгдэлд ирсэн зочид бөөн баяр. Айлд суух нь төвөгтэй шүү дээ. Бэлэн зочид буудалд суугаад, бэлэн хоол идчихээд, ажлаа явуулахад их тохиромжтой болсон. Бөөн шуугиан болов оо.

-Минжүүр, сумандаа зочид буудалтай болсон, гуанзтай болсон, аймаг хотоос ажлаар ирсэн хүмүүсийг зочид буудалдаа буулгадаг болсон! гээд л сонин, номонд бичээд л бөөн юм болов оо.

3.8 Нэгдлийн ногооны ургац

Тэгээд би ногоо тарихаар шийдэв ээ. Юуны өмнө төмс тарихаар шийдлээ. Тэгэхэд улсаас нэгдлүүдэд төмс тарих чиглэл өгч байсан юм. Манай нутаг өндөр уулын бүс учраас тааруухан ургах байх гэж бодож байсан. Манай сумын төвийн дэргэдүүр Баянжаргалантын гол гэж нэг гол урсдаг байсан. Тэр голоос ойрхон, Мөрөн сумын төвийн дэргэд жаахан хонхор талбайтай юм. Тэнд төмс тарихаар шийдлээ. Аймаг ороод аймгаас төмсний хэдэн шуудай үр аваад, нөгөө жаахан газраа бүх гишүүдээ цуглуулаад, хүрзээр гишгээд хагаллаа. Нэгдэл 20-30 гишүүнтэй болсон байсан. Бүх гишүүдээ :

-Хүртэй ир! Газар хагалж, төмс тарина! гээд зар тараасан. Тэгээд л хүрзээр гишгэж байгаад хагалсан. Хагалсан газраа үүрүүлж борнойдох

хэрэгтэй биз дээ. Тэнд адуугаа хөөж аваачаад гишгүүлсэн. Адуу нөгөө шороог чинь үүрүүлээд, гишгэж өгнө дөө. Ингээд тарих талбай бэлэн болсон. Нэг га шахуу газар. Би өөрөө агроном боллоо. Тарих болохоороо би өөрөө удирдаад, нөгөө төмсөө хормойлоод явж байгаа юм. Тэгээд л хүрзээр гишгээд, хонхорхойд нь нэг төмс хийгээд л яваад байсан. Дунд нь 20 см зай үлдээнэ. Тэгж суулгаад, нөгөө Жаргалантын голоосоо ногооныхоо талбай руу шуудуу татаж услаад, ногооныхоо талбайн орчимд жаахан, жаахан цөөрөм буй болгоод, түүнд ус дүүргэж байгаад олуулаа хувингаар хутгаад л цацаад, өдөрт 2-3 услана. Тэр үед бороо хур сайн орж байсан. Зэрлэг ургамал ургана. Зэрлэгийг нь түгээд хаячихна. Манай төмс жигтэйхэн сайхан ургалаа. Хангай, Тариат сумд төмс тарьсан боловч ургасангүй.

Намар аймгийн намын бүгд хурал болов оо. Тэр бүгд хурал дээр нэгдлүүд төмс тарьсан тухай их яриа боллоо. Намын хорооны даргын илтгэлд энэ асуудал оров оо.

-Мөрөнгийн “Ялалт” нэгдэл төмс тарьсан, маш их өндөр ургац авсан. Нэгдлийн гишүүдийнхээ хөдөлмөр өдөрт төмс хувааж өгсөн. Зочид буудал барьсан, дотуур байрны хүүхдийн хоолонд төмс оруулдаг болгосон, хүүхдүүд одоо төмстэй хоол идэж сурч байгаа! гээд л ярилаа. Тэр хурал дээр Хангайн нэгдлийн дарга Дашдэндэв гэдэг хүн үг хэллээ.

-Манай төмс иймхэн жаахан байна. Минжүүрийн “төмс” ийм том байна гээд атгасан гараа харуулаад ярилаа. Ингээд би онигоонд орвоо.

Тийм том хурал дээр төмсний тухай тийм их яриа гарч байлаа. Ингээд төмс тарьсан тухай сонин, номоор дүүрэн яриа боллоо. Төмс тариад ургуулсан, сургуулийн хүүхдэд төмстэй хоол өгсөн. Зочин очиход төмстэй хоол өгдөг болсон гээд л бичээд байсан. Тэр үед төмс Архангай аймагт байхгүй байсан. Тийм ховор юм гарч ирж байгаа юм. Тэгээд л сонингоор л дүүрэн юм бичигддэг боллоо. “Минжүүрийн төмс том” гээд л зарим нь шоглоод ярьдаг боллоо. Төмсөө хураагаад авсан. Намар хөдөлмөр өдрөө хуваах боллоо. Тэр үед ажлыг “Хөдөлмөр өдөр”-өөр үнэлдэг байлаа. Одоо бол мөнгөөр үнэлдэг болсон. Тэр үед нэг хөдөлмөр өдөрт, жишээлбэл 1,2 кг мах, 2 кг төмс, 4 кг цагаан идээ гэх мэтээр бодож олгодог байлаа. Тэгээд хөдөлмөр өдрийн хөлсөө хуваах үед нэгдэл их том хурал хийнэ. Том хуралд ирэхдээ бүгдээрээ үхэр тэрэгтэй ирнэ. Тэгээд л нөгөө төмсөө, махаа, цагаан идээгээ ачаад буцна. Тэгээд жаахан мөнгө өгнө. Тэр мөнгөөрөө хоршооноос гурил, будаа, чихэр боов аваад буцна. Нэгдлийн гишүүд бөөн баяр болно. Тэр үед зарим баян хүмүүст зориуд төмс өгдөг байсан.

Манай “Ялалт” нэгдлийн төв нь “Улаан үзүүр” гэдэг газар байсан. Хүмүүс морио унаад л төмсөө ачаад л, ганзгалаад л явж л дээ. Лхамсүрэн

гэж нэг баян хүн байсан юм. Мөрөн сумын хамгийн олон үхэртэй хүн байсан. 100-гаад үхэртэй байсан байх. Түүнд би зориуд төмс өглөө. Ингэж иддэг юм, их амттай, витамин их орсон, биенд сайн гэж яриад өгсөн.

-Өө, тэгэлгүй яахав дарга аа! Баярлалаа! гээд л шуудайтай төмс ганзагалаад явсан. Гэтэл тэр хүн нөгөө төмсөө замаараа цувуулж хаячихаад явсан байж. Тэр замаар дүүрэн төмс болжээ. “Лхамсүрэн гуай ганзагалаад явсан төмсөө Улаан Үзүүрээс цааш цувуулаад хаячихжээ!” гээд бөөн яриа боллоо. Би энэ тухай номондоо бичсэн байгаа. Манайхан төмсийг ерөөсөө иддэггүй байсан. Их сэжиглэдэг байсан. “Пир, пир хийсэн муухай амттай!” гээд л хоорондоо ярьдаг байлаа. Уг нь ямар ч амт байхгүй шүү дээ. Үхэр мал ч идэхгүй. Бид дотуур байрныхаа хүүхдүүдийг хооллуулдаг гуанзантай болсон гэж дээр хэлсэн. Тэнд бас аймаг, хотоос ирсэн улсуудад хоол хийж өгдөг байлаа. Аймаг, хотоос ирсэн хүмүүсийн зарим нь төмсөнд дургүй байсан. Ингэж төмс тарьж ургуулсан маань сонин, номонд их бичигдэж, их нэр цууд гарч байсан ажил байгаа юм.

3.9 Нэгдлийн гар үйлдвэрлэл

Социалист хөдөлмөрийн бригад гэдэг асуудал байлаа.

Төмөр замын хөдөлмөрийн баатар Г.Мандах гэдэг хүн анх санаачлаж гаргасан юм. Мөрөнд бас тийм бригад байгууллаа. Тэнд бол олон юм хийлээ. Манай тэнд тоосго хийвэл сайхан шавартай, устай бас шохой хийвэл шохойн чулуу ихтэй. Тийм учраас би хуучин Богдын хүрээнд Ганданд сууж байгаад хар болоод нутагтаа очсон улсууд дотор Бариул гэдэг хүнийг оллоо. Хотод байхдаа тоосгоны үйлдвэрт ажиллаж байсан юм гэнэ. Бас Гандан дээр хурал хурж байгаад хар болоод очсон Уламбаярын Диваанамсал гэдэг хүн байсан. Нэгдлийн гишүүд өөрсдөө шохой хийхээр боллоо. Мөнгө олох юм л бид их хайдаг байлаа. Шохой хийж зардаг боллоо. Тоосго хийж зардаг боллоо. Ойр хавийнхаа нэгдлүүдэд зарчихдаг болсон. Зээл авдаггүй, дотаци авдаггүй гэдэг чинь л ийм юм хийж байсных юм шүү дээ.

Манайд бас мужаан, дарханы авьяастай улсууд их байсан. Ядуу амьдралтай. Тэд нарынхаа хүчийг ашиглаад сав, суулга, авдар, гэрийн мод, жижиг сандал зэрэг янз бүрийн юм хийлгэнэ. Түүнийгээ нэгдлийн гишүүдэд өгнө.

Тэр үед “Соёлын довтолгоон” гэдэг ажил явдаг байлаа. Айлуудыг сандалтай болгох гэж бөөн ажил болно. Хүн орохоор газар суулгахгүй, заавал сандал дээр суулгаж байх ёстой гэдэг болсон. Тийм учраас нэгдэл сандал хийгээд л гишүүддээ зарна. Нэгдлийн гишүүн хүн айлд орохдоо сандал дээр суудаг болсон. Тэр их сонин. “Айлуудыг сандалтай болгосон!” гээд л их яриа болж, сонинд бичдэг байлаа. Соёлжиж байна гээд магтдаг.

Дархчуулаараа юм хийлгэнэ. Төмөр олдохгүй. Би Улаанбаатарын хог дээрээс янз бүрийн төмрийн хог түүгээд аваачаад өгчихнө. Нөгөөдүүл чинь төмөр аваад бөөн баяр болно. Түүгээр хутга хийнэ. Тэр дархчуул янз бүрийн юм хийнэ. Ялангуяа, хоол иддэг хутга их хийнэ. Тэр үед чинь хутга олддоггүй байсан, бас цоож хийнэ. Ингэж янз бүрийн юм хийнэ. Бид хийсэн юмаа жижиг мухлагт тавиад зарна. Нэгдлийн төвдөө тийм мухлагтай болсон. Сонинд бичигдэнэ. “Ялалт” нэгдэл дэлгүүр байгуулсан. Дэлгүүртээ хутга, цоож хийгээд тавина. Манай нэгдлийн дархан надад нэг хутга хийж өгсөн. Энэ хутгаар бүхэл хоол идэхэд их сайн байсан. Нэгдлийн дарга цүнхэндээ мөнгөө хийнэ, цүнхээ цоожилох ийм цоож хийж өгсөн. Бас соёлтой их гоё хийнэ шүү дээ. Зүгээр нэг балиар юм хийхгүй шүү дээ. Ийм айхтар нарийн юмыг Монгол дархан хийж чадаж байсан. Энд нь хээ, хуар гаргаад, мөнгөөр гоёсон байна. Энэ бол нутгийн бургас гэдэг модыг ашигласан. Түлхүүртэй. Ийм гуулиар өнгөлөөд дээр нь хээ, тавиад хийсэн байна.

-Дарга цүнхээ цоожилож бай! гэж хийж өгсөн юм. Ийм ийм л юмнуудыг дэлгүүрт 30-40 төгрөг, 10-20 төгрөгөөр тавина. Дээр үед чинь 10-20 төгрөг чинь их юм л даа. Нэг хонь чинь 20-30 төгрөгний үнэтэй байсан юм чинь. Ийм янз бүрийн юм хийгээд, нэгдлийн мал өслөө, малын ашиг шимийг сайн авлаа.

Хажуугаар нь шохой хийгээд зарна, тоосго хийгээд зарна, мужаан, дархнууд ийм юм хийнэ, гэрийн сандал зэрэг янз бүрийн юмнууд хийнэ. Мөнгө болгоод байна. Мөнгө олох ажил их хийсэн. Сүүлдээ явсаар машин техниктэй болоод хөгжинө л дөө. Эхэндээ дандаа үхэр тэргээр ажлаа амжуулдаг байсан. Нэгдлүүд ийм маягаар явлаа. Нэгдлүүд ийм маягаар үүссэн. Одоо зарим хүмүүс хэлээд байгаа юм. Хувийн амьдралтай баян чинээлэг байсан юмыг социализмын үед ардын нам хүчээр нэгдэлд оруулаад, хөрөнгийг нь хураагаад авчихсан, тэгээд л хоосон болгочихсон гэж ярьдаг. Үнэн хэрэг дээрээ 1990 он хүртэл нэгдэл хамаг юмыг нуруундаа үүрч байж, улсын ачааллыг нэгдэл дааж байж улс хөгжлөө шүү дээ. Түүнийг улсууд урвуулаад гүтгээд байгаа юм. Тэгээд би одоо хэлдэг юм л даа.

-Нэгдэлжүүлнэ! гэдэг чинь буруу байсан юмуу, тэр нэгдэлжүүлэхийн пионер, түүнийг гардаж хийсэн хүний нэг нь би байна шүү, та нар ийш тийшээ хүн эрээд хэрэггүй. Тэр нэгдэлжүүлнэ гэдгийг яллах гэж байгаа бол намайг та нар барьж аваад ялла, би энд байна шүү! гэж хэлдэг байлаа. Ардчилалынхан янз бүрийн яриа гаргаад ирэхээр тэгж би хашгирч байлаа шүү дээ.

-Би хийсэн юмаа, одоо юугий нь нуух вэ? Анхны пионер нь би л байна. Намайг үхчихээр энэ тухай ярьдаг хүнгүй л болно доо. Мэдэхгүй. За ийм

байна.

3.10 Их тамир сумын “Гэрэлт зам” нэгдэл

1959 оны нэгдэлжих хөдөлгөөн ялсны дараа улс нэгдлүүдийг цөөлж, томсгосон юм. Цөөн хэдэн том нэгдэлтэй болсон. Хуучин нэг суманд 2-3 нэгдэл байсан. Энэ үед цөмийг цомхотгоод суманд нэг нэгдэлтэй болголоо. Ингээд суманд нэг нэгдэлтэй болоод ирэхээр манай “Ялалт” нэгдэл Тариатын нэгдэлтэй нэгдлээ. Архангай аймгийн Их тамир суманд “Гэрэлт зам” нэгдэл, Бугатын “Баян зам” нэгдэл, Хануйн Тайхарын “Гэрэлт зам” нэгдэл, ийм 4 нэгдлийг нийлүүлээд нэг нэгдэл болгосон. Бугат сум, Тайхир сум, Их тамир сумыг нийлүүлээд нэг сум болгоод 3 нэгдлийг нь нийлүүлээд нэг нэгдэл болгоод, ингээд сум болгон нэг нэгдэлтэй болохын хамтаар дарга нараа сольж өөрчилсөн. Намайг Мөрөн сумыг Тариаттай нийлүүлсний дараа Их тамирын “Гэрэлт зам” нэгдлийн дарга болгов оо. Нэгдэл том болсон баяжсан үе байсан. 1961 онд очсон байх. “Гэрэлт зам” нэгдэл гэдэг бол маш том нэгдэл шүү дээ. Би том нэгдэл авлаа даа. Тэр нэгдлийн түүхийг М.Даш гэж МАХН-ын намын түүхийн институтэд ажиллаж байсан, сайхан эрдэмтэй хүнээр бичүүлсэн.

Энэ зураг дээр “Гэрэлт зам” нэгдлийн анхны гишүүн Сандуйжав гэдэг хүн байна. Энэ хүн симескээр өвс хадаж, аймгийн аварга болсон хүн. Симескээр өвсийг маш сайн хаддаг хүн.

И.Л.: Анхны сургууль 1919 онд одоогийн Хан -Өндөр багт байгуулагджээ.

Р.М.: Тийм, одоогийн Хан-Өндөрийн бага сургууль, анх 1919 онд байгуулагдсан юм.

И.Л.: Энэ таны “Гэрэлт зам” нэгдэлд ажиллаж байх үеийн зураг уу?

Р.М.: Тийм байна.

И.Л.: Энд хөдөлмөрийн баатар Р.Минжүүр таны зураг байна.

Р.М.: Тэр үед ч зургийг муу авдаг байсан даа. Хэвлэлийн зураг, цаас, хэвлэлийн байдал их хүнд байсан. Одоогийнхтой адилхан сайхан байгаагүй.

И.Л.: Энэ 1970 онд гарсан ном байна. За та Их тамирын нэгдлийг яаж улсын хэмжээнд үлгэр жишээч, хамтын том аж ахуйн болгов? Тэрнийхээ тухай ярьж өгөхгүй юу? Зураг дээр харахад Их тамирын сумын төв энд байна. Энд Тамирын гол урсаж байна. Хажууд нь нөгөө Тайхар чулуу байна.

Р.М.: Намайг тэнд очихын өмнө тэр нэгдлийг ухаантай сайн хүн даргалж байсан. Тэр нэгдэл мал ихтэй, мал нь сайн өсч байсан. Мал өсгөх улсаас өгсөн төлөвлөгөөг сайн биелүүлж байсан. Тэгэхдээ анхаарах зүйл бол мал олонтой боловч ядуу хүн олонтой байсан. Тэр сум чинь 10 жилийн сургуультай, сум дундын нэгдсэн эмнэлэгтэй, нэгдэл дундын үйлдвэртэй,

улсын хоршооллын, олон нийтийн олон байгууллагатай их том сум байсан юм. Тэгэхээр Мөрөнгийн “Ялалт” нэгдэл энэ хоёрын хооронд ялгаа их байсан. Удирдан зохион байгуулахад өөр арга хэрэглэлгүй болохгүй байсан. “Ялалт” нэгдэл бол нэг бага сургуультай байсан шүү дээ. Би төсвийн мөнгөөр сургуулийн хүүхдүүдийг нь нэгдлийн гуанзаар хооллуулчихдаг байсан. Тамирын нэгдэл мянга гаран хүүхэдтэй 10 жилийн сургуультай байсан. Энд нэгдэл дундын том үйлдвэр ажиллаж байсан.

К.Ю.: Нэгдэл Дундын Үйлдвэр гэж юуны үйлдвэр вэ?

Р.М.: НДҮ гэдэг чинь нэгдлүүдийн малын хашаа хороог барьдаг, ногоо тариа тарьж өгдөг, нэгдлүүдийн барилгыг барьж өгдөг, барилгаа голлосон үйлдвэр юм. Мөрөнгийн “Ялалт” нэгдэлтэй харьцуулахад энд их олон сэхээтнүүд, зоотехникч, агрономич, малын эмч нар ажиллаж байсан. Тийм учраас надад ямар үүрэг ноогдож байсан бэ? гэвэл юуны өмнө тэр олон малыг өсгөдөг, төлөвлөгөө биелүүлдэг уламжлалыг тасалж болохгүй байсан. Хоёрдугаарт нөгөө “Ялалт” нэгдэлд гайхуулж байсан Минжүүрийн төмсийг тэнд их хэмжээгээр тарих хэрэгтэй байсан. Тэр төмс, хүнсний ногоо, хажуугаар нь малын ногоон тэжээл сайн тарих хэрэгтэй байлаа. Үүний тулд трактор, комбайн авах хэрэгтэй. Мөн цахилгаан станц, дизель станц тавьж, гэрэл асаах хэрэгтэй байсан. Тэр олон сэхээтнүүдтэй зөв ажиллах хэрэгтэй байсан. Тэр олон мэргэжлийн хүмүүсийн сэтгэлийг татсан ажил зохиож, тэдэнтэй зөв зохицож, нэгдлийнхээ ажлыг холбож ажиллах нарийн ухаан хэрэглэх хэрэгтэй байсан. Тэд нарыг сайн ажиллуулахын тулд нэгдүгээрт хүний асуудлыг тавиад, дараа нь бусад ажлаа бодох хэрэгтэй болсон.

Мал төлөвлөгөөнөөсөө илүү байсан. Энэ бол надад их олз болсон. Надад ажил хүлээлгэж өгсөн дарга тийм бололцоотой юм өгсөн юм. Ингээд би төлөвлөгөөнөөс илүү байгаа малыг борлуулах ажилд орсон доо. Илүү байгаа малаа зарахдаа үнэ мөнгийг нь хямдруулаад багш, ажилчид, сэхээтнүүд, нөгөө мэргэжилтнүүддээ зарлаа. Өөрсдийнх нь хүсэлтээр тавд нь тав, аравт нь арван хонь өгсөн. Тэр үед айл бүр хонь гаргаж идээд :

-Энэ дарга чинь хоолоор ёстой нэг цутгаж байна аа! гэж бас хэлэгдэж байлаа. Тэгж тэр хүмүүстэй зохицдог боллоо. Тэнд хавар маш их төмс, ногоо тарьдаг боллоо. Сургууль эмнэлэг, сургуулийн дотуур байрыг чинь нэгдэл бүрэн даадаг боллоо. Сургуулийн дотуур байранд зургаа, долоон зуун хүүхэд сууж байлаа. Тэднийг бүгдийг нь хооллуулдаг байсан. Энэ олон хүүхдийг хооллуулахад ногоо хэрэгтэй, мах хэрэгтэй, цагаан идээ хэрэгтэй байсан. Тийм учраас Монгол цагаан идээг төвлөрүүлж хийх хэрэгтэй болсон. Мөн ногоо тарих ажлаа механикжуулж, олон трактор,

автын жолоочийг ажилд авлаа. Авто гараж гэж бол биеэ даасан том аж ахуй буй болсон.

Бугатын “Баян тал нэгдэл”, Хан-Өндөрийн буюу Их тамирийн “Гэрэлт зам” нэгдэл гэж хоёр нэгдэлтэй байсан. Дунд нь Тайхар чулууны дэргэд Тайхарын төв байсан. Хоёр талынхаа нэгдлийг нийлүүлээд “Их тамир”, “Гэрэлт зам” гэдэг нэрнүүдийг нь аваад Их тамирын “Гэрэлт зам” гэдэг нэрийг өгсөн. Тэд нар хоорондоо жаахан муу, танайх, манайх гэдэг яриа салдаггүй, танай “Гэрэлт зам” нэгдэл, танай “Тайхар” нэгдэл, манай “Бугат” нэгдэл гэж ярина. Тэр хоёрыг эвлэрүүлэх, тийм хэл амтай, тийм үзэл санаатай байлгахгүйн тулд Бугат сумын төвд байсан тэр барилга байгууламжийг сэргээж, тэнд нь худалдаа, хоршоог нь хөгжүүлэх, тэнд нь бас нэгдлийн бригад “Улаан булан”, тэнд нь урлаг уран сайхныг хөгжүүлэхийг зорьсон.

Тэндхийн бригадын дарга, тоо бүртгэгч зэрэг хүмүүсийг нь контортой, бас очсон ирсэн хүмүүсийг хонуулдаг байртай болгосон. Тэнд мөнгө хаяж, барилгачдыг урьж ирүүлээд барилга бариулсан. Үүний дүнд Бугатын “Баян тал” нэгдэл чинь нилээн биеэ дааж, тэндээ малаа өсгөж үржүүлэх бололцоотой болж ирсэн. Энд би хүний сэтгэлийг их бодож ажилласан. Тэр их оносон. Тэгснээс 10 жилийн сургуулийн олон багш нартай, мэргэжилтнүүдтэйгээ, мөн аймаг хотоос ирсэн олон хүмүүстэй үг хэлээ олж ажилладаг болсон. Сургуулийн тэр олон хүүхдүүдийг ногоон дээрээ ажиллуулдаг болсон. Мөн хадлангийнхаа талбай, малын өвөлжөө, хаваржааны бэлтгэл дээр ажиллуулдаг болсон. Сургуулийн дотуур байрны хүүхдүүдэд сайн чанартай хоолыг өгдөг болсон. Нэгдэл малынхаа сүүг сайн ашиглаж идээ цагаа их хийдэг боллоо. Сүүгээ зөөх сүүний цистерн авлаа. Тэгээд сүүгээ зөөгөөд, сумын төвөө сүүгээр бялхууллаа. Сүүгүй айлд сүү өгдөг, идээгүй айлд идээ өгдөг боллоо. Скаладандаа цагаан идээгээ хураачихдаг, хүүхдүүдээ цагаан идээ хангалттай өгч, аяганд нь ааруул эззгий хийж өгдөг боллоо.

Төмс ногоогоо хураагаад хүүхдүүдээ өгдөг байлаа. Төмстэй хоол хийчихсэн байхад нэгдлийн дарга очиж үзнэ. Хоолны амт үзнэ. Сургуулийн хүүхдийн дотуур байр дулаан байна уу? Ямар байна? Ор дэвсгэр нь цэвэр, аятайхан байна уу? Үгүй юу? Хүүхдийн хоол амттай сайн байна уу, үгүй юу? гэдгийг нэгдлийн дарга өөрийн биеэр үзэх хэрэгтэй. Тэгж байгаад тэндээс дутагдал олж авах хэрэгтэй. Тэр олж авсан дутагдлаа ширээн дээрээ тавьж байгаад сургуулийн захирлыг дуудна. -Би танай сургуулиар явлаа. Танай сургууль ийм хоол өгч байна. Энэ сайхан төмс, манжингаар ийм амтгүй хоол хийж өгч байна! Танай дотуур байрны орыг үзлээ. Даавуу нь хиртэй байна! гээд ярина шүү дээ. Хүнтэй ажиллахын тулд, хүнээ бодохын тулд юуны өмнө мөнгө, цалингий

нь өгдөг цагт нь өгч байх хэрэгтэй. Иддэг хоолыг нь өгдөг газарт нь хангалттай өгч байх хэрэгтэй шүү дээ. Хийдэг ажлыг нь тэр дарга хүн сайн мэддэг байх хэрэгтэй.

Хэн юу хариуцаж хийдэг вэ? гэдгийг сайн мэдэж, дутагдлыг нь олж авч, ширээн дээрээ тавьж байгаад тэр хүнтэй ярина. Хий хоосон, худлаа тэрүүгээр давхиад, загнаад байвал нэгдлийн дарга муу хэлэгдэнэ. Тэр үед чинь сумын дарга, нэгдлийн дарга хоёр нэг болчихсон, нилээд хүчтэй болсон байсан. Нэгдлийн дарга үг ярина гэдэг чинь сумын дарга ярьж байгаатай адил, одоогоор бол засаг дарга яриад явна гэсэн үг шүү дээ. Тэнд тийм байдлаар ажиллаж эхэллээ.

3.11 Малын чанар

Энэ ажлуудын дотор малын үүлдэр угсаа, чанарыг сайжруулахын тулд нилээд ажил хийлээ. Бид нэгдэлдээ нарийвтар ноосны аж ахуй байгууллаа. Хонины ноосыг, нарийн, нарийвтар ноос гэж ангилдаг байлаа шүү дээ. Тийм нарийвтар ноосны хоньтой боллоо. Илүү их хэмжээний ноолуур өгдөг ямаатай боллоо. Бас өдөрт 5-10 л сүү саадаг эрлийз үхэртэй боллоо.

Манайх 1000 үнээтэй байхад түүнийхээ 100-аад үнээгий нь эрлийз болгосон юм. “Тэрэлт зам” нэгдэл чинь 6000-аад хүн амтай, 150-160-аад мянган малтай тийм л нэгдэл байсан даа. Тэгэхээр тэр 150-160 мянган малын чинь 10-аад орчим хувийг нь удам, угсаа чанар сайжруулсан мал болгосон. Бусдыг нь зүгээр л нутгийн үйлдэрийн мал хэвээр байлгах зорилт тавьж байсан. Эрдэмтэд ч ийм харицааг зөв гэж үзэж байсан. Малынхаа чанарыг сайжруулах ажлыг мал аж ахуйн эрдэм шинжилгээний хүрээлэнтэй хамтран хийж байсан. Тэр эрдэмтэд, нэгдэл хоёр хийх ажлаа хувааж авна. Нэгдэл угсаа сайжруулах малаа ялгаад өгнө. Эрдэмтэд ялгасан тэр мал дотроос, тухайлбал хониноос тодорхой тооны хонийг ялгаад авна. Түүнийгээ нарийвтар ноосны хуцаар хээлтүүлнэ. Тэгээд 1-р ээлжинд ийм хурга авна гэдгийг хэлж өгнө. Ингэж малынхаа үйлдэр угсааг сайжруулж байлаа. Их тамир сум энэ ажлаараа нэрд гарч байсан. Өөр нэг нэрд гарсан ажил бол малыг хашаажуулах, тэжээлээр хангах, тэжээлийн фонд байгуулах ажил байсан. Том зуд болоод мал хашаанаас гарч чадахгүй хүнд байдалд ороход 5-10 хоног малаа тэжээгээд байх чадалтай тэжээл бэлтгэдэг болсон. Улсын хэмжээгээр манай Их тамир сумын малын хашааг очиж үзэж, тэрнээс үлгэр дууриалал авдаг, хийдэг байлаа. Тэр бол мал аж ахуй руу хандаж байгаа том арга хэмжээ байсан. К.Ю.: Танай нэгдэл малынхаа хашааг яаж барьдаг байсан бэ? Айл болгон суурь болгон өөрийнхээ хашааг барьдаг байв уу?

Р.М.: Тэр бол нэгдлийн гишүүдийн хүчээр хийсэн ажил шүү дээ. Тэр үед

нэгдэл машин, трактортай, техниктэй, хүн хүч ихтэй болчихсон байсан. Нэгдлийн төвд байдаг албан газруудад малын хашаа барих даалгавар өгдөг байсан. Тухайлбал, гаражийн хамт олон 3 хашаа барь, сургууль 2 хашаа барь, эмнэлэг 2 хашаа, сум дундын үйлдвэр 5 хашаа барь! гээд даалгавар өгнө. Хашаа барьж байгаа албан газруудыг хоол унд, унаагаар нэгдэл хангаж өгнө.

Нэгдлийн бригадуудад бас даалгавар өгнө. Тэд нар том, том хашаануудыг өөрсдөө барина. Улс модыг нь хангалттай, харамлахгүй өгнө. Ер нь манай нэгдэл модон дотроо байсан болохоор хашаа барихад их бололцоотой байсан. Сайхан ч хашаанууд барьсан даа.

И.Л.: Тэр хашаа барих газрыг яаж сонгож авдаг байсан бэ?

Р.М.: Тэрнийг бол малчидтайгаа ярьж байж сонгоно. Бригад дээр хурал хийнэ. Бригадын малчдыг цуглуулж, тэднээс санал авна. Мал төллүүлэх баазыг хаана барих вэ? Малын эрлийзийн фермийг хаана барих вэ? гээд санал солилцоно доо.

За “Ар эрэг”-т барья! гэдэг ч юмуу? “Шанаат”-ад барина ч гэдэг юмуу. Ингэж газраа сонгож авна. Тэр ч байтугай барих хашааны саравч нь ийшээ харах уу, ингэж харах уу гэдгийг газар дээр нь зааж өгнө. Их нарийн байлаа шүү дээ. Тэгж зааварлаж, хийлгэдэг байлаа. Ингээд дулаахан, сайхан хашаануудтай боллоо. “Гэрэлт зам” нэгдэл “Голт” бригад, “Бугат” бригад, “Хан Өндөр” бригад, “Хөх нуур” бригад, “Өлөнт” бригад гэсэн 5 бригадтай байсан. Энэ 5 бригадын төвийн 3-ыг нь цахилгаан станцтай холбосон. Бүх бригадын төв утсан харилцаатай, улаан булантай, агуулах, складуудтай, бригадын хүмүүс суудаг контортой, зочид буудалтай болсон. Тэгээд бригад бүрт бүхэл бүтэн хөөрхөн тосгонууд барьсан. Ийм учраас бригад бүрээс утсаар шаардлагатай мэдээгээ авна. Тэгээд бригадын төвүүд руу тогтмол шуудан явдаг боллоо. 7 хоногт хоёр удаа бригадын төвд шуудан очно. Сонин, хэвлэлийг нь хүргэж өгнө. Ингээд хөгжөөд ирэхээр, морио унахаа байгаад, үхэр тэргээ хэрэглэхээ байгаад, юм л бол трактороор, юм л бол машинаар давхидаг боллоо шүү дээ. Тэр бас буруу юм болсон. Монгол хүн чинь бэлчээрийн мал аж ахуйтай учраас үхэр тэргээ хөллөж, морио унадаг байх нь зөв. Тэрнийг байхгүй болгохоо шахсан шүү. Бид нар тэр үед буруу ажил хийсэн явдал бий.

3.12 Нэгдлийн гишүүдийн эрүүл мэнд, эмнэлэгийн асуудал

Жирэмсэн эхчүүдийг сумын төв дээр 7 хоногт нэг удаа эмнэлэгт үзүүлнэ. Эмнэлэг дээр график гаргана. Тэр үед хүмүүс их эрүүлжлээ. Олон хүүхэд төрдөг боллоо. Ер нь малчин айл хамгийн олон нь 16 хүүхэдтэй, цөөн нь 3-4 хүүхэдтэй, тэгээд 8, 9, 10 хүүхэдтэй айл олон байлаа. Малчид

жил өнжөөд л нэг хүүхэд гаргаад байна. Тэгээд эхчүүдийг дандаа сумын төв дээр авчирч эмнэлэгт амаржуулна. Амаржихаас нь 7-8 хоногийн өмнө авчирна. Тусгай гэр барьчихна, бас гуанзангаас хоол ундыг нь өгнө. Тэнд байлгаж байгаад эмнэлэгт амаржуулаад, гарсан хойно нь 7-8 хоног амраана. Нөгөө гэртээ байлгана. Зүгээр байлгахгүй, нярай хүүхдийг яаж малладаг, яаж бойжуулдаг, яаж тэжээдэг, яаж арчилж цэвэрлэдэг тухай хичээл заана.

К.Ю.: Бага эмч хотоос ирээд заах уу?

Р.М.: Үгүй. Сумын эмч заана шүү дээ. 10 гаран эмчтэй сум дундын эмнэлэг байж байна. Сумын төвд ясли, цэцэрлэг байна. Бас тэр цэцэрлэгийн багш, яслийн багш нараар хичээл заалгана. Эмч нараар хичээл заалгана, тэгээд машинаар гэрт нь аваачиж өгнө. Хүүхэд, эх хоёрыг эх барьсан эмч нь зав болбол сумын захиргааны нарийн бичгийн дарга буюу иргэдийн асуудал хариуцсан хүн гэрт нь хүргэж өгнө. Тэд нар чинь шинэ гарсан хүүхдийг тэврээд гэрт нь очно доо. Тийм сайхан болсон юм даа. Цаашилбал суманд чинь цэцэрлэг, ясли гэж их чухал юм байлаа.

Сумын албан хаагчдын бүх хүүхдийг цэцэрлэг яслид авна. Тэдний барилга байгууламж, хоол унд бүгдийг нэгдэл даана. Цэцэрлэгийн хүүхдийг саатуулах тоглоом, наадмын газар хийнэ.

Залуучуудад их анхаардаг байсан. Хурим хийнэ. Хуримын өргөөтэй болсон байлаа. Малчид хоорондоо гэрлэхээр хурим хийлгэнэ. Байс хийгээд л хурим хийнэ. Гэрлэсний баталгаагий нь гардуулж өгнө. Гэрлэж байгаа хүмүүстээ нэг, нэг дээл хийж өгнө. Үүнийг нэгдэл үнэ төлбөргүй бэлдэж өгнө. Нэгдэл хүнийхээ төлөө л юм хийгээд байгаа юм шүү дээ.

3.13 Цагаан идээний үйлдвэр

За тэгээд нэгдлийнхээ төвд барилга байгууламж бариулдаг боллоо. Монгол цагаан идээний үйлдвэрийг бид Их тамир сумынхаа төвд байгууллаа. Монголд байтугай дэлхийд нэртэй цагаан идээ хийдэг том үйлдвэр боллоо. Жилд улсад 40 тн масло өгдөг байсныг Монгол цагаан идээний үйлдвэр болгосны дүнд 120 тн цагаан идээ хийдэг боллоо. Жилдээ 40 тн байсныг 120 тн болгосон гээд бодохоор ялгаа их байгаа биз дээ. “Цагаан идээ” бол 12 нэр төрлийн идээ байдаг юм шүү дээ. “Шар тос” гэхэд 100 хувийн тослогтой шар тос гарна. Тос бол хэдэн янз байна. Шар тос, цагаан тос, эзгийтэй тос гээд хэдэн янзаар хуваана. Ааруул гэхэд чихэртэй цагаан ааруул байна. “Цагаан ааруул” гэж Их тамирыг нэрд гарсан ааруул бий. Хорхой ааруул, хэвийн ааруул, хурууд гээд 10 гаран нэр төрлийн ааруул байдаг юм. Ааруулийг хийхийн тулд заавал тогоо нэрж архи гаргана. Тогоо нэрсний дараа ааруул хийх материал гарна. Тогоо нэрэхгүйгээр, энэ материал гарна гэж байхгүй. Нөгөө айргийг

чинь эсгээд, эсгэснийгээ тогоонд хийгээд тогоогоо нэрнэ, тэгээд их архи гарна. Нэг тогоо нэрэхэд 3-л сайн архи гарна. Тэгээд цаана нь ааруул хийдэг “цагаа” гэдэг материал гарна. Цагааг шүүхээр “аарц” гарна. Энийг чинь дахиж сүүтэй холиод ааруул хийнэ. Энэ бол аль нэг эрдэмтэн хийсэн технологи биш, энэ бол монголчууд бидний 2000 жилийн турш мал маллахдаа хийсэн зүйл. Бид нар нэгдэл хөгжөөд ирсний дараа Монгол цагаан идээгээ ерөөсөө тогтмол хэрэглэдэг болъё гэж шийдээд энэ үйлдвэрийг байгуулсан юм. Тэгээд нам засгаас дэмжлэг өгсөн.

К.Ю.: Тэр хийсэн идээгээ хаана худалдсан бэ?

Р.М.: Сумынхаа төв дээр том дэлгүүр байгуулсан. Замаар явсан хүн Их тамираар дайрч цагаан идээ авахгүй өнгөрнө гэж байхгүй болсон.

И.Л.: Их тамир чинь баруун аймаг явдаг яг зам дээр байдаг шүү дээ.

Р.М.: Яг тийм. Яг зам дээр шүү дээ. Хоёрдугаарт нөгөө сургууль, цэцэрлэг, ясли, сумын төвийн албан хаагчид чинь мал багатай шүү дээ. Тэдэндээ өгнө. Илүү гарсныг нь аймгийн төвд дэлгүүр гаргаад зарчихна. Хот руу авчраад зарчихна. Их амархан зарагдана. Энэ идээний үйлдвэр нэгдэлд төвөгтэй юм авч ирсэн. Төвөггүй бэрхшээлгүй, амархан юм гэж ерөөсөө байхгүй. Энэ юу гэвэл энэ монгол архи, зовлонтой их монгол архи гарна. Өдөрт 10 мянган литр сүүгээр идээ хийнэ. Дунджаар 10 мянган литр сүүгээ борлуулахын тулд айраг их хийнэ. Жишээ нь: Нэг өрөөнд 1000 л-н багтаамжтай 10 том бочка байна. 10 мянган литр сүүгээрээ энэ савандаа айраг эсгээд л ээлжээр аваачаад тоогоогоо нэрнэ. Тэгээд аарцыг нь аваад л идээгээ хийнэ. Тэгэхэд Монгол архи гэдэг нэг юм айхтар их гарна.

Дунджаар нэг удаа нэрэхэд 8–9 литр гарна. Их хатуу архи учраас их ууж болохгүй. Тэгээд нийтдээ Монгол архи чинь хэдэн арван тн-оороо гарна шүү дээ. Том, том төмөр саванд л хийгээд байна. Бидэнд тийм том, том төмөр савнууд байсан юм. Нэгдэл гарсан энэ архиа зарж болохгүй. Монгол архийг үйлдвэрлэж, түүнийг зарж болохгүй гэсэн тогтоол байсан. Бид архи хийхийн тулд үйлдвэрлэл явуулаагүй, ааруул хийх зорилгоор үйлдвэрлэл явуулсан шүү дээ. Энэ явцад архи гараад байдаг. Монгол зан заншлаар бол архи нь идээний дээж учраас бид түүнийг асгаж чаддаггүй, том саванд хийгээд л хадгалаад байсан. Тэгээд би энэ Монгол архийг асгахын оронд спиртлэх санал тавьсан.

Тэр үед академийн еранхийлөгч Б.Ширэндэв гуай байсан. Би Б.Ширэндэв гуайд өргөдөл бичээд өгсөн. Б.Ширэндэв гуай хүрээлэнгүүдээсээ хэдэн эрдэмтэн гаргаад, тэр Монгол архиар спирт хийсэн. Монгол цагаан идээнийхээ үйлдвэрийн дэргэд спиртийн цех байгуулсан. Тэгээд Монгол архинаас 94 градусын спирт гаргаж авсан. Улсын стандартын спиртээс илүү сайн чанартай спирт гарч байгаа юм. Энэ спиртээрээ архи хийхийг бодлоо. Тэгээд архины завод дээр очоод

архины стандарт авлаа. Тэндээс нэг архины мэргэжилтэй хүн урьж ирүүлээд архи найрууллаа. Тэгээд гарсан архинуудаа “Сүүний архи”, “Арз”, “Хорз” гээд нэрлэчихлээ. Цагаан архины градусаар хийсэн архиа “Сүүний архи”, түүнээс арай хатуугий нь “Арз”, бүр хатуугий нь “Хорз” гэж нэрлэсэн юм. Энэ архинууд маш их гүйлгээтэй болсон. Энэ архинуудынхаа үнийг улсын архины үйлдвэрт хийсэн архины үнэнээс 10 хувь доогуур үнэлэлээ. Тэр үед цагаан архи 25 төгрөг байсан. 25 төгрөгийг 10 хувь хямдруулаад манай нэг шил архи бол арван долоо, найман төгрөгийн үнэтэй болсон. Гэтэл улсын үйлдвэрийн цагаан архи гүйлгээнд явахаа байгаад манай архи л хурдан зарагддаг боллоо. Энэ нь манай орлогыг бүр их нэмэгдүүлэв ээ. Энэ архинууд бол цагаан идээний үйлдвэрийн хажуугийн дагавар бүтээгдэхүүн шүү дээ. Зарим хүн бүр ургуулаад Р.Минжүүр архи үйлдвэрлэж орлого олдог болсон гэсэн яриа гаргасан байсан.

Бид архи үйлдвэрлэх зорилго эхнээсээ эхлээд тавиагүй. Ааруул хийх явцад архи гарсан. Тэгээд тэр гарсан архийг нь спирт болгосон нь их сайн ажил болсон. Би өөрөө бүгдийг санаачлаад хийсэн. Нөгөө “тэнэг хүн тэг дундуур нь” гэж нэг үг байдаг шүү дээ. Яг тийм юм болсон юм. Би нэгдэлд ажиллаж байгаа хүмүүсээ их бодож ажил зохиодог байсан. Тэднийг идэж уух, өмсөж зүүх, орон сууцаар хангах ёстой байсан. Манай залуучуудыг зөв зохион байгуулбал их ажлыг хийж чадна. Идэх, уух хоол ундаар сайн хангаад, нэг сайхан, хөнгөн хөгжмийн эгшгээр нэг сайхан зааланд бүжиглүүлж амраагаад, өглөө ажилд гаргахад ямар ч ажлыг нугалдаг юм.

3.14 Цахилгаан станци

Манай залуучуудын эвлэлээс “Залуучууд бол уулыг нураагаад тал болгох, усыг буцаагаад урсгах чадалтай” гэж тодорхойлсон байдаг юм. Бид нэгдэлдээ “Малчин залуучуудын соёлын ордон”- г барилаа. Тэр бол дотроо музейтэй, номын сантай, уран сайхны өрөөнүүдтэй, их том зрительтэй, узелийн их том диффузертэй иж бүрэн ийм соёлын ордон байсан. Тэгээд түүний дотор хөнгөн хөгжим комплексоор нь авч тавьсан. Цахилгаан хөгжмийн багштай болсон. Тэгээд сумын төвдөө 2 дизель станц ээлжээр асаадаг боллоо. Сумд эрчим хүч байхгүй. Нэгдэл өөрөө л гэрэлтүүлнэ. Манайх төлбөрийн чадвар сайн байсан учраас дизель станцуудаа 24 цаг асаадаг байлаа. Нэг станц 3 ээлжийн жижүүртэй, тэнд 9 хүн ажиллана.

Дизель станцад ажилладаг хүмүүсийн цалинг өгдөг журмаар нь өгнө. Цахилгааныг гамтай хэрэглэхэд их анхаарч байсан. Гэрлийн шугамуудыг мэргэжлийн хүнээр хийлгэсэн. Зураг схем гаргуулж байгаад тависан. Хаанаас нь хааш нь шугам тавих вэ? Эх шугам аль нь байх

вэ?, нөгөө дундын үйлдвэр лүү явах шугам ямар байх вэ? тэр цагаан идээний үйлдвэр лүү явах шугамыг хаанаас авах вэ? гэж нарийн зураглал хийж байж тавьсан. Тэгж юмыг хийхдээ шинжлэх ухааны үндэстэй, мэргэжилтнүүдийн хүчээр хийдэг байлаа. Таагаад, дураараа хийвэл шугамууд нь хоорондоо гал авалцаад, нөгөө сумын төв чинь шатчихна шүү дээ. Тийм аюултай. Ингэж ажилласны дүнд “Гэрэлт зам” нэгдэл зээл авдаггүй, улсаас татаас авдаггүй, өр байхгүй, гишүүдийнхээ хөлс цалинг дор бүр нь өгдөг байлаа. Хойшоо урагшаа явсан зочин гийчин, гадаад дотоодын хүмүүс бишрэн гайхдаг болсон. Нэгдэл гэдэг ямар сайхан юм бэ? Ямар сайхан идээ хийдэг юм бэ? Тэр нэгдлийн гишүүд нь ямар өнгөтэй, зүстэй, өөдтэй сайхан байдаг байна аа! гээд ярьдаг болсон байлаа. Манай нэгдэл жигтэйхэн сайхан үлгэр жишээ зочид буудалтай, байшин дотроо гоё гэр барьсан байлаа. Ирсэн зочинг дагуулаад байшингийн хаалгаар ороод ирэхээр нэг их том гэрт ороод ирнэ. Тэр гэр их гоё, Монгол үндэсний хээ, угалзаар чимэглэгдсэн байлаа. Тэнд зочин гийчдээ дайлна, цайлна, хонуулна, өнжүүлнэ. Ингэж л хүний төлөө юм, юм л бодсоор яваад нэг мэдсэн чинь баатар болчихсон юм даа.

3.15 Хөдөлмөрийн баатар нэгдлийн дарга

К.Ю.: Яг хэзээ “Хөдөлмөрийн баатар” болсон бэ?

Р.М.: 1969 онд хөдөлмөрийн баатар болсон. Сум нэгдлийн түүхээ бичүүлсэн газар тийм олон биш л дээ. Манай Их тамир сумын “Гэрэлт зам” нэгдэл бичүүллээ. Бид хөрөнгө мөнгө хайрлаагүй. Тийм түүхийг чинь түүх мэддэггүй хүн зүгээр таагаад бичихгүй шүү дээ. Түүнийг чинь түүхээ мэддэг хүн архивын материал болон бусад ном зохиолыг ашиглаж байж бичнэ шүү дээ. Энэ номонд бас л их сонин юм бичигдсэн байгаа. Манай Их тамир сум, нэгдлийн түүх гээд Р.Минжүүр ном бичүүлээд гаргаад иржээ. Үүний дараа сум нэгдэл бүр ийм түүхтэй бол гэж Цэдэнбал дарга том хурал дээр хэлсэн байгаа юм. Ингэж л юм, юм санаачлаад л, сэдээд л хийдэг байлаа. Залуучуудаа хурим найр болон бусад олон зүйлээр их хөгжүүлдэг байлаа даа. Манай залуучууд мориор давхиж ирж бүжиглэхчээд, өглөө давхиж очоод хонио хариулчихдаг болсон. Бүжиглэх сайхан заалтай, цахилгаан хөгжимтэй байсан учраас залуучуудын анхаарлыг их татаж чадсан. Ингээд намайг “Соёлын тэргүүний ажилтан” болгосон юм. Манай залуучууд цөм бичигтэй, номтой, эрдэмтэй болж ирсэн.

3.16 Суурьшуулах бодлого

Р.М.: Нам засгаас нэгдлийг социалист том аж ахуй болгож өөрчлөх бодлого барьж байсан. Нэгдлүүд малчдаа суурь, бригад, ферм болгон

зохион байгуулсан. Малчдаа тогтмол өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаатай болгосон.

К.Ю.: Тэгэхлээр цаашдаа малчдыг суурин амьдралд шилжүүлэх бодлого бас байсан уу? Таны тэр малчдын соёлын ордон байгуулсан, цагаан идээний үйлдвэр байгуулсан зэрэг чинь ийм бодлоготой холбоотой юу?

Р.М.: Сүүлийн үед манайхан Өвөр Монголыг жаахан үзэж судалсан юм. Гадаад, дотоодын туршлагыг ч бас их судалсан. Тэгээд манай энэ нэгдэл төвлөрөөд хансан биш байна. Үүнийг өшөө цааш нь төвлөрүүлбэ гэж ярьдаг болсон. Үүнийг хийхийн тулд 1-рт бэлчээрийнхээ мал аж ахуйн чанарыг дээшлүүлбэ. Сайн үүлдрийн малын тоог нь нэмэгдүүлбэ. Сүүний чиглэлийн фермүүдээ механикжуулъя, цахилгаанжуулъя. Цахилгаанаар сүүгээ саадаг болбэ. Эрлийз, нарийн ноост хонийг нилээн хөгжүүлээд, ноосыг нь цахилгаанаар хяргачихдаг, ноосыг нь цахилгаан пресээр пресэлдэг болбэ. Цааш нь нэгдэл дундын үйлдвэрийн хүчээр нэгдлүүдийн барилгыг нилээн сайн сайжруулъя. Их олон малтай болсон ч мах хүрэлцээтэй, хангалттай боллоо гэж тайвшрахгүйгээр махны нөөцийг нэмэгдүүлбэ. Энэ зорилгоор тахиатай, гахайтай, зөгийтэй, туулайтай, галуутай болбэ. Ийм бодлого баримтлах нь зүйтэй гэж үздэг боллоо. Тэгээд нэгдлийн зарим сууриудын төв дээр байшин баръя. Өвөлждөг өвлийн байшинтай болбэ. Гэрээ зуны, нүүдлийн үед ашиглаад, суурин байшинтай болбэ. Тэр механикжсан сууриуд дээр цахилгаантай болбэ, улаан булантай болбэ. Бас 150-200 үнээтэй нэг ферм байнаа гэдэг чинь 10-аад айл төвлөрч байна. 10-аад айлын ясли, цэцэрлэгийн насны 30-аад хүүхэд, зарим ферм дээр 40-өөд хүүхэд байдаг байсан. Тэд нарт тэнд нь цэцэрлэг, ясли хосолсон байдлаар байгуулж өгбэ. Тэгээд саальчид үнээгээ сааж байхдаа хүүхдүүдээ цэцэрлэг, яслид нь өгчихдөг, тэнд хүүхдүүдийг нь хүмүүжүүлж байгаад орой болохоор гэрт нь хариулдаг болбэ гэж ярьдаг боллоо. Энэ талаар бас зарим нэг зүйлийг ажил хэрэг болгох гэж оролдож эхлээд байлаа. Тэр үед Ар эрэгийн ферм гэж ясли, цэцэрлэгтэй сүүний чиглэлийн үнээний ферм байгууллаа. Энэ бодлогыг хэрэгжүүлэх их ажил аажмаар өрнөлөө. Нэгдлүүд ийм ферм буй болгоно гээд зүтгэж эхэллээ. Үүний цаана жаахан, жаахан ахисаар байгаад төвлөрүүлбэ, нилээд төвлөрсөн байдалд оруулъя, сууриа цөөлбэ. Цөөхөн суурьшсан байдалтай болгоё гэсэн бодлого явж байсан юм. Ингэж суурин байдалд орсон сууриудад тэжээлийн нөөцийг буй болгоё. Ногоон тэжээл тарих, багсармал тэжээл, хорголжин тэжээл үйлдвэрлэе гэсэн зорилт тавигдаад ирлээ. Мал нь тэжээлтэй, чанар нь сайжрсан, хүн нь жаахан суурин амьдралд шилжээд ирэхээр амьдрал нь сайжирна гэж тооцоолдог боллоо. Энэ бол нүүдлийн мал аж ахуйд бүхэлдээ нэг их нөлөө болохгүй гэж ярьдаг байлаа. Ийм хоёр аргыг хослуулсны үндсэн дээр ард түмнээ

соёлжуулъя гэж ярьдаг боллоо.

Эрүүл мэндийнх талаар анхаарлаа дээшлүүлбэ, ялангуяа эх нялхсын талаар авах арга хэмжээгээ сайжруулъя, шуудан, сонин хэвлэл, радиоогоор тогтмол үйлчилдэг болгоё гэсэн зорилтууд тавигдлаа. Миний тэнд ажиллаж байхад зурагт радио тийм их өргөн дэлгэр болоогүй байсан. Оросууд манай нөхцөлд тохирсон, бидэнд хэрэгтэй их олон зүйлүүдийг хийж өгсөн шүү дээ. Айл бүрийг радио-транзистор, нэгдлийн дарга бүрийг УАЗ-469 машинтай болголоо. Малчдын амьдралын нөхцөлд радио-транзистор их тохирсон маш хэрэгтэй зүйл байлаа. “Ах нар”-ын хүчээр Монголд соёл түглээ шүү дээ.

К.Ю.: Нэгдлийн үед “Хот айл” хэвээрээ байж чадсан уу? Таны залуу байх үед ах дүү нар, жирийн танил хүмүүс нэгдээд, нэг хот айл болдог байсан шүү дээ. Нэгдлийн үед суурь, ферм зохион байгуулаад ирэхээр түүний хажуугуур хуучин “хот айл” хэвээрээ байж чадсан уу?

Р.М.: “Хот айл”-ын үндсэн дээр суурийг зохион байгуулсан юм шүү дээ. Хот айлыг суурь болгож томруулаад, малыг нь төрөлжүүлж олшруулаад тохижуулсан юм. Суурийн хэлбэрт ороод хот айл их төвлөрсөн. Яахав дээ ганц нэг настай хүмүүс ганц ганцаараа жалгын мухарт хуучин өвөлжөөгөө бараадаад, их хол ойр нүүж чадахгүй сууж байдаг явдал байсан. Нэгдлийн бүх айлуудын ганц нэг хувь нь л ийм байдлтай байсан. Нэгдлийн гишүүн бөгөөд хөдөлмөр хийх чадвартай айлуудыг заавал хавчин шахаж, хөдөлмөр өрнөж байгаа газраа төвлөрүүлж байсан. Нас дээр гарсан, хуучин байдлаараа заншихсан, тэтгэвэрт байдаг тийм хүмүүсийг нутаг усанд нь байдагаар нь л байлгадаг байсан. Тэгээд нэгдэл гэдэг чинь малчин гишүүдэд цалин өгч байсан. Хувийн өмчтэй байх үед бол цалин авдаггүй байсан шүү дээ. Бас малчин гишүүддээ тэтгэвэр, тэтгэмж өгдөг болсон, жирэмсний амралтын урдахь, хойдохь мөнгийг өгдөг болсон. Нэгдэл тарсны дараа тэр бүгд байхгүй болсон. Тэгэхлээр малчидад одоо иймэрхүү нийгмийн хамгааллын арга хэмжээнүүд үгүйлэгдээд байна. Тийм учраас зарим үед буцаад хоршин нэгдэж нэгдлээ байгуулах яриа гардаг болсон.

4 Манай амьдралд гарсан өөрчлөлтүүд

4.1 Малчны соёлын ордон

Р. Минжүүр би хөдөлмөрийн баатар болсныхоо дараа нэгдлийн гишүүд, залуучууддаа хэргтэй юм хийж үлдээе гэж бодох болсон. Манай нутагт залуудаа Улаанбаатар хотод барилгын аравны дарга хийж байсан Д. Ренчин гэж хүн байсан. Дамбын Ренчин гэдэг тэр хүнтэйгээ хоёулаа хотод орж ирвээ. Хотод орж ирээд барилгууд үзвээ. Зургийн институтийн

зураг үзлээ. Энэ бол нөгөө “Малчдын соёлын ордон”-оо барихаар бэлтгэл ажилдаа ороод байгаа минь тэр юм. “Малчны соёлын ордон” гэдэг нэр тоёо манайд ерөөсөө байгаагүй юм. Ардын хувьсгалын жилүүдэд улаан гэр, улаан булан, клуб гэж байсан. Бид энэ үгнүүдийг хэрэглэлгүй, “Малчны соёлын ордон” гэж нэрлэхээр шийдсэн. Ийм ордон барина гэдэг мэдээллийг тараасан.

Тэгээд энэ барих ордныхоо загварыг гаргах гээд Д.Ренчин гэдэг хүнээ дагуулаад хот орж ирсэн минь тэр юм л даа. Тэр үед энэ “Од” кино театрыг барьж байсан. Тэгээд бид хоёр түүнийг барьж байсан инженертэй нь уулзлаа. Бас зураг төслийг нь үзлээ. Бидний барих гэж зорьж байгаа ордонд их тохиромоор санагдаад байлаа. Барилгын нийт өртөг нь ч өндөр биш юм. Тэгээд хоорондоо ярилцаад түүнийг малчны соёлын ордныхоо загвар болгож авахаар шийдлээ. Тэгээд улсын барилгын зургийн институт дээр очлоо. Тэнд миний таньдаг инженерүүд олон байсан юм. Тэд нараар дамжуулаад энэ шинээр баригдаж байгаа “Од” кино театрын барилгын зургийг авахаар хөөцөлдлөө. Гэтэл :

-Танд зургийг нь өгч болно. Гэхдээ танайх тийм хэмжээний барилга барьж арай дийлэхгүй байх аа! гэсэн яриа гарч байна. Үүнийг барихын тулд нэгдүгээрт, барилгын сайн инженер хэрэгтэй, хоёрдугаарт барилгын сайн техник хэрэгтэй гэж байна. Гэсэн ч бид шантарсангүй нөгөө зурагаа авлаа. Тэнд хамгийн их анхаарах зүйл бол дам нуруунууд гэж айхтар урт нуруунуудыг цутгах ажил гэдгийг ойлголоо. Түүнийг муу хийвэл барилга бүхэлдээ нурах аюултай байсан. Бусад нь гайгүй хийчихмээр санагдаад байсан. Ханын материалын хувьд бол Архангай аймагт блок гэж нэрлэдэг сайхан материал хийдэг байсан. Тэгээд би нөгөө арваныхаа даргатай яаж барих талаар ярилаа. Тэр их зоригтой хүн байсан. Бид хоёр ямарч байсан барина гэдэг дээр санал нийлж байлаа. Барилгын зургийн институт биднээс зургийн төлбөр авалгүй зургаа зүгээр өгсөн юм. Бид нар түүний оронд цагаан идээнийхээ үйлдвэрт хийсэн цагаан идээнээсээ тэр институтийн ажилчдад өглөө. Уг нь тэр зураг чинь их өндөр үнэтэй шүү дээ. За тэгээд барилгаа барих ажилдаа орлоо. Бид энэ барилгыг барихтай холбоотой олон асуудлыг орон нутгийнхаа байдал, нөхцөл бололцоондоо таруулж шийдсэн. Баянхонгорын аймгийн төвд Орос Монголын хамтарсан барилгын материалын үйлдвэр байсан. Тэр үед Архангай төвд том больницын барилга барьж байсан. Түүнд шаардлагатай хучилтын хавтанг Баянхонгорын барилгын материалын үйлдвэрээс зөөж байсан. Бид бас хамтад нь тэндээс зөөчихсөн. Баянхонгорын барилгын үйлдвэрт Саша гэдэг Орос ажиллаж байсан. Би түүнтэй их найз болсон. Тэгээд түүний кранаар хучилтынхаа хавтанг тавиулаад авсан. “Од” кино театрын барилгыг барих явцад инженерийн

буруу тооцооноос болж дам нуруу хугарч нураад 2-3 хүн дарагдаж нас барсан золгүй явдал гарч байсан. Тэр явдал бидэнд их сургамж болсон. Бид хоёр дам нуруугаа яаж хийх талаар их ярьсан. Бид дам нуруу тавихын тулд суурь фундаментаа илүү цементлэж, арматурыг нь сайн хийж өгөхөөр шийдсэн. Үүний хүчинд бидний тависан дам нуруу хугараагүй. Барилга барих ажилд олон хүнийг оролцуулсан. Манай сумын төв дээр олон ажилгүй хүмүүс байсан. Тэгээд энийг барьсан хүмүүс бол дандаа сумын төвд байсан. Тэднийг бүгдийг нь энэ ажилд дайчлан оролцуулсан даа. Арматурын төмөр гэхэд л олон төрлийн 28 тн төмөр байсан. Түүнийг Дархан хот, Эрдэнэт хотод байдаг сантехникийн том үйлдвэрээс авч байсан. Дархан хотын сантехникийн том үйлдвэрийн монгол дарга нь манай Их тамирын хүн, манай нэгдлийн гишүүний хүүхэд байсан. Түүнийг Лхагвасүрэн гэдэг байсан. Тэр хүн 17-18 тн төрөл бүрийн маркийн сантехникийн, арматурын төмрийг өгсөн. Гурав, дөрвөн машинтай очиж тэр төмрүүдийг ачиж байлаа. Дарханы тэр Орос дарга, Монгол дарга 2 тэр төмрийг надад нэг их мөнгө авалгүй өгсөн. Би бас идээ цагаа, Монгол идээнийхээ үйлдвэрийн идээг өгсөн. Тэр чинь тэгээд малын сүү шимийн буянаар боссон барилга юм шүү. Та нар тэрүүгээр явбал орж үзээрэй.

Бид “Малчны соёлын ордон” гэж нэрлэсэн болохоор тэнд дандаа соёлын арга хэмжээ явуулдаг байлаа. Дотроо том танхимтай, урлагийн арга хэмжээ явуулах бүрэн боломжтой. Нэгдлийн сайн дурын уран сайханчдын тоглолтыг байнга зохиодог боллоо. Ном уншдаг уншлагын танхимтай, номын сандаа 4-5 мянган боть номтой байсан. Монгол-Түвд судар ном их байсан. Түвд ном их цуглуулж авдаг байсан. Их тамирт Түвд хэл мэддэг лам нар их байсан юм. Тэд нар ном их уншина.

Цаашилбал орон нутаг, Их тамирынхаа түүхийг харуулсан нэрд гарсан сайхан музейг ажиллуулдаг байсан. Түүн дотор залуучуудын эвлэлийн байгууллага, үйлдвэрчний эвлэлийн байгууллагууд байрладаг байсан. Тэд нар маш олон арга хэмжээ зохион явуулна. Тэнд ороход чулуун шигтгээтэй, Тамирын голын ус долгиолж байгаа байдал харуулсан зураг байна.

Бид соёлынхоо ордонг зүтгэсээр байгаад барьчихлаа. Гэтэл түүний дотор тавих сандал байдаггүй. Монголд хийж байсан сандал тийм олигтой юм биш байдаг. Ер нь хамгийн сайн сандал бол матмал сандал байлаа шүү дээ. Тэр байдаггүй. Тэгж байтал манай нэгдэлд Буриад ССР-ын Соёлын яамны сайд нэг орос хүн ирлээ. Би одоо нэрийг нь санахгүй байна. Тэр хүн бидний барьсан “Малчны соёлын ордон”-г их сонирхсон. Хамгийн гол нь нэгдлийн малчин гишүүд ийм хэмжээний барилгыг, ингээд аваари осолгүй барьж чадсаныг гайхаж байсан. Тэгээд

би тэр хүнийг дагуулаад нэгдлийнхээ суурь фермээр явж үзүүлсэн. Тэр хүн манай нэгдэлд зочилоод хоёр хоноод буцсан. Буцахад нь бид түүнд Монгол үндэсний хөгжмийн зэмсэг болох морин хуур, нэг хуучир, нэг лимбэ, нэг ятга, шанз тийм таван зүйлийн юмыг бэлэг болгож өгсөн. Тэр бол шинэ зүйл биш, удаан эдлэсэн, хуучин юмнууд байсан. Бид малчныхаа соёлын ордонд зориулаад их юм цуглуулсан байсан. Түүнээсээ сонгоод аваад бэлэглэсэн юм. Тэгээд тэр хүн намайг Буриад улсад очихыг урьсан. Мөн “Малчны соёлын ордон”-доо хэрэгтэй зүйл байвал хэлээрэй гэсэн. Би манай ордонд 250 ширхэг сандал хэрэгтэй байгааг түүнд хэлээд явуулсан. Уг нь манай ордон 150 хүний суудалтай танхимтай юм.

Тэгээд удалгүй би түүний урилгаар Улаан-Үд орлоо. Тэр намайг дагуулаад их юм үзүүллээ. Тэгээд намайг тэндээс буцахад Улаан-Үдийн модны үйлдвэрт хийсэн 300 ширхэг сандал бэлэг болгож өгсөн. Улаан-Үдэд мебелийн том үйлдвэр ажилладагийг би мэддэг байсан. Тэгээд би тэр хүний бэлэглэж өгсөн сандлуудыг вагонд ачаад буцаж ирсэн. Тэгж л манай ордон бэлэг хандиваар сандалтай болж байсан юм. Одоо тэр сандлуудыг Тосонцэнгэлийн модны үйлдвэрт хийсэн сандлуудаар өөрчилсөн байна билээ. Ийм түүхтэй юм.

Би ордныхоо барилгыг бариулж дуусчихаад ажлаа нэгдэлд хүлээлгэж өгсөн. Намайг явснаас хойш Минжүүрийн бариулсан соёлын ордон хагараад, нурах гэж байна гэнээ гэсэн цуурхал гарсан байна билээ. Бид барилгынхаа суурь, фундаментийг цутгахдаа барилгын зургийн институтийн Чойжилсүрэн гэдэг инженерээс зөвлөлгөө авдаг байсан юм. Тийм яриа гарсны дараа би Чойжилсүрэн инжертэй уулзаад ийм яриа гарсан байна гэж түүнд хэлсэн.

Тэгэхэд Чойжилсүрэн :

-Тэр тэгж амархан хугарч унах ёс байхгүй. Таныг муу хэлэх гэсэн хүмүүс л санаанаасаа зохиож байгаа юм гэж байсан. Тэр үнэхээр нураагүй. Одоо хүртэл байж байгаа шүү дээ. Бидний барисан барилга ийм шал байхгүй л дээ. Бид зүгээр цементээр цутгаад хийчихсэн юм. Та нар дахиад очвол тэр соёлын ордонг сайн үзээрэй. Сонин юм их бий.

Манай нэгдэлд Р.Баднаа мужаан гэж нэг сайн мужаан байсан юм. Тэр мужаан бүх цонхыг нь ганцаараа хийсэн. Өөр ямар ч хүнээр хийлгээгүй. Би модыг нь бэлтгүүлээд, зүсүүлээд, гадаа нь хураагаад тавьчихсан. Тэр мужаан цонхнуудыг ганцаараа өвөл зунгүй хийгээд бүтэн жилийн дотор дуусгасан. Тэр Монгол мужааны аргаар айхтар их юм хийсэн дээ. Хаалгануудыг нь бас нэг мужаан ганцаараа хийсэн. Тэр мужаан их уран хүн байсан. Хаалганыхаа загварын талаар бид нар их ярьсан. Тэр үед хаалгыг нэг гоё савхтай хийдэг байсан юм. Улаанбаатарт байдаг “Залуучууд” зочид буудал, Засгийн газрын ордны хаалга ч тийм байсан.

Яг тиймэрхүү хаалга хийх хэрэгтэй гэж би түүнд хэлээд байсан. Тэр хаалга гадна талдаа зэс төмөр бүрмэлтэй байсан. Манай мужаан сайн ойлгож өгөхгүй байсан. Тэгээд би түүнийг дагуулаад, нэг хагас сайн өдөр Улаанбаатарт орж ирээд тэр хаалгануудыг үзүүлсэн. Тэгээд тэр өвгөн бид хоёр хаалга хийх бүх багажнуудаа дархан хүнээр хийлгээд ажилдаа орсон. Та нар очоод үзвэл хаалга нь нэг маягтай, цонх нь нэг маягтай болсон. Одоо үеийн залуучууд бол мэдэхгүй шүү дээ. Цонх хаалгыг нь нарийн харахгүй.

Тэр хаалга цонхыг үзээд “Монгол мужаан гэдэг ямар айхтар нарийн ухаан гаргаж тэр хаалга, цонхыг тийм бат, бөх тийм нарийн сайн хийгээ вэ” гэж бодогдоно доо. Би хэлсэн шүү дээ. Монгол мужаан, Монгол дархан гэдэг бол ерөөсөө энэ 2 гараар л хийнэ. Гэхдээ маш их ухаан зарж хийдэг юм. Тэр мужаан хаалгануудыг жил гаруйгийн хугацаанд хийсэн юм. Түүнийг уран Нацаг гэдэг юм. Цонх хийсэн хүнийг нь уран Баднааванчин гэдэг. Цөм Их тамирын хүмүүс. Манай нэгдлийн гишүүд. Би тэд нарт ажлынх нь хөлсийг сайн өгдөг байсан. Хоол ундаар сайн хангаж өгнө. Хөөрхий тэр соёлын ордны цонхыг хийсэн хүн настай хүн учир ядарна.

-Танд ингээд ядрахаар юу хэрэгтэй вэ? гэхээр.

-Сүлхир хэрэгтэй! гэнэ. Сүлхир гэж өвс байдаг. Тэр Баянхонгор аймагт ургадаг юм. Тэр сүлхирыг өвгөнд авчраад өгөхөөр хатаагаад, үйрүүлээд цай чанаж ууж байгаа юм. Сүлхирээр чанасан цайг 7 хоног уучихаараа тэр хүн жилийн тамир тэнхээ орно. Би өөрөө Баянхонгор явж сүлхир авчирч өгч байлаа. Тэр өвгөнийхөө тамир тэнхээг сайн байлгахын тулд тэгж л юм бүгдийг нь бэлдэж өгч байлаа. Соёлын ордонгоо бариад дууслаа. Дууссаны дараа тэр аравны дарга Рэнцэнгээ “Алтан гадас одон”-гоор, тэнд ажиллаж байсан охидуудын дотроос 2 хүүхдийг “Хөдөлмөрийн хүндэт медалиар”, нөгөө Баднааванчин гуай, Нацаг гуайгаа нараа тус бүрийг нь шагнуулсан. Нам, засагтаа :

-Малчин ардууд, манай нэгдлийн гишүүд ингэж малчны соёлын ордон барилаа. гээд тодорхойлолт бичээд мэдэгдсэн. Хүн бол тэд нар шиг юмыг тэгж л хийсэн шиг хийдэг байх хэрэгтэй юм. Хийсний дараа нь бол сайн шагнаж байх хэрэгтэй юм. Тэгвэл хүн урамшина. Р.Минжүүрийг шагнасан шигээ л шагначихвал болох нь тэр дээ. Р.Минжүүрийг шагнасны хэрэг бүтсэн шүү дээ. Ингэж бид “Малчны соёлын ордон”-той болсон юм. За баярлалаа.

И.Л.: Сүүлийн үед хотод улаан тоосгон барилганууд бариад байна. Энэ ер нь зураг төсөл муутай, ур хийц муутай л юм бариад байна даа.

Р.М.: Энэ одоо сонинд бичээд л байгаа л даа. Энэ чинь барилга биш, шувууны үүр гээд байгаа шүү дээ. Муу байна л даа. Тиймээ.

4.2 Ногоо тарих ажил

(Хүнсний зах дээр болсон яриа)

Тэгэхээр энд нэг сонин юм ярихад 1940-50-аад оны үед Монголд ингэж их ногоо тарьдаг, ингэж их идэж, хэрэглэдэг байгаагүй юм. Тэгээд нам, засгийн шийдвэр гарч, хөдөөний сангийн аж ахуй, нэгдлүүд ногоо тарих даалгавар авч тарьдаг байлаа л даа. Би одоо тэр Мөрөн сумын “Ялалт” нэгдэлд төмс тарьж эхэлсэн гэж та нарт ярьсан шүү дээ. Архангайд хамгийн анхны төмс тарьсан газар тэр байгаа юм. Мөн л яг ийм том ургуулсан. Тэгээд энийг ургуулахад, тарихад их хэцүү санагдаж байсан. Тариад ургуулсны дараа худалдаж авах хүн байхгүй. 1 кг төмсийг бид нар 35 мөнгөөр үнэлээд зарах гэж оролдсон. Тэгэхэд 35 мөнгөөр 1 кг төмс авдаг хүн байхгүй. Тэгээд нөгөөхийгөө удаан хадгалах сав, зоорь байхгүй. Энэ чинь сайн зоринд хадгалахгүй бол их амархан мууддаг. Тэгээд хүмүүст зүгээр өгөхөөр болов оо. Тэгээд нэгдлийн гишүүдийн хөдөлмөр өдрийн хөлсөнд төмсийг шуудай, шуудайгаар нь өгөөд явууллаа. Тэд нар идэж сураагүй, ерөөсөө хэрэглэдэггүй учраас замаараа цувуулаад хаячихна. Замаар дүүрэн төмс болчихсон байна даа. Тийм төвөгтэй байсан даа.

Өнөөдөр Монголчууд төмс, ногооны зүйл бол юу бол юуг тарьдаг болсон, тарьсан зүйл нь өндөр үнэтэй, өртөгтэй болжээ. Энэ сонгино бол орос сонгино байна. Тийм биз? Энэ бол сайн сонгино биш л дээ. Монголд зэрлэг сонгино гэж хөдөө нутагт, хангай газар маш их ургадаг. Монголчууд тэрнийгээ л голцуу хэрэглэдэг байсан. Ийм таримал сонгино ер нь хэрэглэдэггүй байлаа. Таримал сонгинод амт чанар муу гээд дургүй байсан. За энэ манжин, лууван энэ тэрийг бүр бараагийг нь ч харах дургүй байлаа. Эхлээд төмс тарьж эхэлсэн юм. Төмс иддэг болгох гэж их ажил болдог байлаа. Төмс идэх сайн гээд лекц, яриа, таниулга хийдэг байлаа. Төмс идэх тухай ухуулаад байна. Тэгээд ч авч өгөхгүй, их хэцүү байсан даа. Одоо ногоон хувьсгал гээд их ярьж байгаа. Одоо төмсийг чинь айлын хашаа бүгдэд тарьж байгаа. Тэгээд тарьсан төмсөө зараад түүгээрээ амьдарч байна. Олон хүнийг ажилтай болгож байгаа их буянтай ажил юм аа. Одоо ногоогүй хоол иддэг ч хүнгүй боллоо. Төв, хөдөөгүй шүү дээ. Хөдөө малчид бас л ногоотой хоол иддэг болж байгаа. Ногоо бол хүний эрүүл мэндэд их сайн юм. Ногоогоо сайхан хадгалаад, борлуулаад, хүмүүс бэлжиж байна даа. Саяхан ногоог авах хүнгүй зовоодог байлаа.

-Өвөө нь, ногоо тарьчихаад малчин хүнд ганзагалуулаад явуулахаар замаараа цувуулаад хаячихдаг байлаа шүү дээ. Хэцүү байлаа. Тэгээд ногоогоо идүүлж сургах гэж, ногоо тарих гэж их ажил болдог байлаа.

Одоо та нарын үед энэ ажил жинхэнэ амьдрал болов оо. Тийм үү?

Ногоочин : Тиймээ!

Р.М.: Эд нар бол Японоос явж байгаа эрдэмтэд юм. Монголд ногоо тарих асуудал хэвийн үзэгдэл гэж бодож байгаа байх гэж бодоод ийм юм ярьж байна.

4.3 Талх

К.Ю.: Монголд хэзээнээс эхлээд талх иддэг болсон бэ?

Р.М.: Талх чинь манайд бас л сүүлийн үеийн хоол шүү дээ. Дээр үед хөдөөний малчид талх иддэггүй байлаа. Хөөсөн гурил, бамбайсан хэлбэртэй, гашуун амттай, муухай юм гэж ярина. Бас талх хийдэг болох, талхыг идүүлж сургах гэж бас л их ажил болдог байлаа. Улаанбаатарт талхны үйлдвэр байгуулагдаад, талхыг эхлээд хотод идэж эхэлсэн. Эхлээд сургуулийн хүүхдүүд, залуучууд л иддэг байсан даа. Энэ МУИС, ХААДС, АУИС гээд анхны их, дээд сургуулиуд байгуулагдах үеэс л талхыг их хэрэглэдэг болсон. Миний залуу байхад талх бариад явж байгаа хүн, айлд ороход тавган дээрээ талх тавьсан айл их эвгүй муухай харагддаг байсан. Их муухай. Эднийх ямар тааруу тавагтай айл вэ? гэж хэлэгдэж л байлаа. Хөдөө бол их хожуу нэвтэрлээ шүү дээ. 1960-аад оноос хойш л талх авдаг, талх хийдэг, талх иддэг боллоо шүү дээ. Одоо бол талх, ногоо 2 аргагүй бидний амьдрал болжээ. Одоо энэ 2 л байхгүй бол бидний амьдрал маш хэцүү байдалд орно шүү дээ.

Эхний үед талхны үйлдвэрлэл их хэл амтай явагддаг байлаа. Тэр үеийн стандартаар талхны хүндийн жин 1 кг байх ёстой юм. Тэгээд хяналтын газраас байн, байн талхны үйлдвэрүүдэд шалгалт хийдэг байлаа. Гурилыг нь жигнэж үзнэ, хийсэн талхыг нь хэмжиж үзнэ. Тэгээд жигнэсэн талх нь 1 кг-даа хүрэхгүй 40–50 граммаар дутах явдал гардаг байлаа. Тийм юм гарвал нэг ширхэг талхнаас дутсан хэмжээгийн нь хийсэн бүх талхаар нь үржүүлээд тэр талхны үйлдвэрт торгууль тавичихдаг байлаа. Ингээд торгууль тавиулсан үйлдвэр санхүүгийн хувьд нилээд хүнд байдалд ордог байсан. Тийм нарийн журамтай байсан юм. Одоо тэр журам байхгүй болсон.

Манайд жимс тарих асуудал бас л их хожуу эхэлсэн. 50–60 оноос өмнө Монголд яблоко гэж юу байдгийг мэддэггүй байсан. Тэгээд Монголд яблоко тарих гээд бөөн ажил болж байсан юм. Одоо бүгдийг гадаадаас авч байна. Цай бол манайх голдуу л Хятад цай ууж байлаа. Ер нь ядуу хүмүүс байгалийн ургамал уудаг байсан. Байгаль дээр хонгор зул гэдэг ургамал ургадаг, түнийг цайны оронд ууж байсан юм. Хөдөөний улсууд тийм цайтай байсан.

4.4 Орос цай

К.Ю.: Орос цай хэдийнээс эхэлж уусан вэ?

Р.М.: 1930-өөд оноос хойш л юм даа. 1932 оны үед Орос цай уулгах, Орос тамхи буюу дүнсэн тамхи манайд орж ирсэн юм. Тэр үед манайхан чинь Хятад цай уугаад Хятад дүнсэн тамхи татаж сурсан байсан. Тэгээд Орос цай, тамхи орж ирэхэд их дургүйцдэг байлаа. Орос цай уухыг, Орос дүнсэн тамхи татахыг их муу хэлдэг байсан. Оросын дүнсэн тамхи муухай, чанар муутай, хомоол шиг үнэртэй гээд ярьдаг байсан. Тэр үед бас нэг өөр сонин юм болж байлаа. Бид, хөдөөний ардууд чинь Түвд эмнэлэгт дасчихсан байсан. Түвдийн эмээр эмнүүлдэг байсан. Гэтэл Оросын Европ эмнэлэг ороод ирсэн. Тэгээд баг бүр курс хийгээд ирсэн санитартай, сумын төвүүд их эмчтэй болсон. Гэтэл ардууд өнөө Орос эмийг чинь уудаггүй, лам нар, тэр үеийн настай хүмүүс Орос эмийг ууж болохгүй гээд их ятгадаг байлаа. Орос эм хүний биед тохиромжгүй, сэрүүднэ, хавагнана гээд ятгаад байна. Ингээд нам, засгаас орос эм уулгах гэж ухуулга хийдэг байлаа. Орос эмийн сайн талыг яриад л ухуулдаг байсан. Тэр үед Монгол хүн арьс, өнгөний талын өвчнөөр их өвчилдөг байсан. Түүнийг эмчлэхэд зориулж анхан улаан стрептоцид гэдэг эм гарч байсан. Түүнийг манайхан “Улаан тариа” гэж нэрлэдэг байсан. Арьс, өнгөний өвчнөөр өвдсөн хүнд улаан стрептоцид уулгахаар шээс нь улаан гардаг байсан. Хүмүүс түүнд их дургүйцнэ. Гэсэн ч улаан стрептоцидээр тариулахаар архаг арьс, өнгөний өвчин эдгэрдэг байлаа. Сүүлдээ хүмүүс нээрэн энэ чинь харин их зүгээр юм байна шүү гээд магтагдаж эхэлсэн. Бидний залуу байхад нам засгаас тусгай отряд гаргаад арьс, өнгөний өвчтэй хүмүүсийг тарьдаг болгосон юм. Тэгээд Орос цай ууж сурлаа. Одоо Хятад цай ууж чадахаа больсон. “Улаан цай” гээд одоо манайхан чинь Хятад цайг муу хэлж байгаа. Хятад дүнсэн тамхийг бол бүр татаж чадахаа больсон. Тостой, хиншүү хангинасан юм, уушгинд муу гээд татахаа байсан.

К.Ю.: Цагаан будаа иддэг байсан уу?

Р.М.: Цагаан будаа байх нь байсан. Гэхдээ маш ховор байсан. Бараг хэрэглэхгүй, лам нар голцуу хэрэглэнэ. Нэг айл гэхэд 2 кг цагаан будаа авсан бол бүтэн жил хэрэглэнэ. Бас их ховор байсан.

К.Ю.: Энэ гурил байна.

Р.М.: Гурил бас дээр үед Хятадын гурил л байна шүү дээ. Бас их ховор. Монголд бол гурил байхгүй шүү дээ. Монголд улаан буудай тарих, гурил хийх зэрэг ажлууд чинь 50-аад оноос хойш хийгдсэн ажлууд юм шүү дээ. Тэрнээс урагш Хятадаас “Гоо замин”, “Дэн замин” гэсэн нэртэй гурилууд ирдэг байсан. Нэг айл ийм гурил авбал их удаан хэрэглэнэ. Гурил гэдгийг чинь хүн бүр иддэггүй байлаа. Лам нар хурал ном хурах, лам нараар жасаа уншуулах, лам нараар аврал, гүрэм хийлгэхэд нэг аяга хирээтэй гурилыг их махтай холиод хэрэглэнэ. Хүүхэд, багачууд, залуучуудад гурилаар хийсэн хоол ердөө өгдөггүй байлаа. Одоо хүн бүгд иддэг болсон. Сайхан

болсон.

4.5 Цагаан идээ

За энэ шар тос байна. Өнгө нь их цагаан байна. Энэ бол тослогыг нь их авчихсан шар тос байна. Тос багатай байна. Монгол шар тос гэдэг бол дун шар өнгөтэй байна шүү дээ. Шар тос бол Монгол хүн хувийн малтай байсан 2000 жилийнхээ туршид идэж хэрэглэж ирсэн зүйл шүү дээ.

-За үүнийг чинь ааруул гэдэггүй юм. Үүнийг хурууд гэдэг юм. Энэ бол нөгөө алдартай өрөм гэдэг чинь байна. Бас л 50-60-аад оны үед л сүүний машин гадаадаас авч ирээд, масло, сметан гэдгийг хийдэг болсон. Түүнээс өмнө хийж байгаагүй. Өрөм л хийдэг байсан. Сметан бол их сүүлийн үед гарч ирсэн зүйл. Монгол цагаан идээний төрөлд сметан ордоггүй юм.

Энэ бол эзэгий байна. Энэ бол чихэртэй ааруул байна. Хөдөөний айлууд үүнийг их хэрэглэнэ шүү дээ. “Эзэгий ааруулаа туламд, өрөм зөөхийгээ хөхүүрт” гэдэг үг бий. Одоо манай Улаанбаатарынхан “Цагаан хувьсгал” гэж нэр өгөөд, тэгээд энд тэндээс авч ирээд вокзал дээр зараад байгаа юм.

-Тогооны өрөм гэж үүнийг хэлж байгаа юм. Өдийд өрөм хийхэд хэцүү байдаг, халуун учраас өрөм сайн болдоггүй юм. Сэрүүвтэр газар сарлагийн сүүгээр их зузаан, сайхан өрөм хийж болдог. Жинхэнэ Монгол үндэсний тогооны өрөмийг ийм маягаар хийнэ. Бууз бол хэзээний манай үндэсний дайллага, ёслолын үед хэрэглэдэг сайхан хоол юм шүү дээ. Биднийг багад гурил байхгүй учраас айл бүр, хүн бүгд буузыг идэж чаддаггүй байсан.

4.6 Хуучин хот

За энэ бид Их тамир суманд “Малчны соёлын ордон” барьдаг шиг Улаанбаатар хотод баригдсан анхны 4 давхар байшин юм. Үүнийг барих гэж их ажил болсон юм. Нам, засгийн удирдагчид ирж суурь, фундаментийг нь тавих ёслолд оролцож байлаа. 1930 оны үед барьсан юм. Энэ үед барилга барьдаг, барилгын цэрэг гэж байгаагүй. Энэ барилгыг тэр үед баривчлагдсан лам нар голдуу барьсан юм. Нөгөө хэлмэгдэж, баригдаад ялтан болсон олон лам нарын дотор уран гартай, ажилд идэвхтэй лам их олон байсан гэдэг. Дандаа лам хоригдлууд барьсан юм. Ивээш Дашцэвэг гавж гэдэг хүн хамгийн их уран ухаан гаргаж, хамгийн их бүтээлтэй ажилласан гэж байгаа юм. Тэр мэтийн хэд хэдэн гавж лам нарыг энэ барилгыг барьж дууссаны дараа хэргийг нь цагаатгаж шоронгоос суллаж байсан гэдэг юм. Тийм түүхтэй. Үүний 2 тал дээр нь Ленин, Сталин нарын дүрийг товойлгосон байсан. Түүнийг нь саяхан авсан байх. Үүнээс урагш ингээд л ямар ч барилга байгаагүй юм. Энэ

барилгын цаана, шивээ хашаанууд байсан. Манай хашаа энэ байшингийн наад талд байсан. Хашаанд манай гэр байсан. Эндээс гараад хойшоо явахаар тэр чигээрээр айлын хашаанууд байсан юм.

Тэр “Усны гудамж” нэртэй байлаа. Тэр гудамжаар морин тэрэгтэй ус зөөгөөд явдаг байсан. Тэгээд усны гудамж нэртэй болсон юм. Тэр үед зорчин явагчдыг үйлчилдэг Хятадын морин тэрэг байсан. Одоо тэр Хөх хот, Бээжинд хүн зөөдөг морин тэрэгнүүд харагдаж байна шүү. Тийм морин тэрэг Улаанбаатарт маш их байсан. Нэг хүн 30 мөнгөөр суудаг байсан юм.

-Зах аа! Зах аа явна аа! гээд л байна. Одоогийн Вокзалын орчим зах нь байсан. Морин тэргээр хүмүүс зах руу их явдаг байсан. Энэ бол ийм түүхтэй барилга байгаа юм. Тэгээд л түүнээс хойш ийм олон давхар байшингууд барьж эхэлсэн дээ. Энэ хавь бол үнэхээр барилга байгаагүй. Манайх энд байсан болохоор би сайн мэдэж байгаа юм.

4.7 Зайсан толгойд

Энэ хавьд ингээд зах байсан. Тэр тал руу юу чиг байгаагүй. Барилга байгууламж юу ч байгаагүй. Энэ наадам хийдэг газар чинь энд байгаагүй юм шүү дээ. Наадмаа яармагт хийдэг байсан. Төмөр зам орж ирээгүй байхад ийм том барилга барих бололцоо байхгүй шүү дээ. Тэр үед барилгынхаа бүх материалыг дулааны улиралд Улаан Үдээс зөөдөг байсан. Оросын ЗИС-5 гэдэг машин байсан. Тэр машинаар юмаа зөөнө. Тэр үед тээврийн том бааз байсангүй. Тийм баазууд сүүлийн үед байгуулагдсан. Төмөр зам орж ирснээр барилгын материалаа өвөл, зунгүй зөөдөг болсон.

Одоо бид “Богдын ногоон ордон”-ы хажуугаар явж байна. Энэ Рашаан сувилалын газар байна. Одоо түүнийг “Ардын эмнэлэгийн хүрээлэн” гэдэг болсон. Хуучин энд рашаанд ордог хэдэн гэр байсан юм. Сүүлдээ нилээд өргөжсөн байх. Энд хүмүүс зуны цагт гэр бариад лагерьт гардаг байсан. Түүнийг “Дарга нарын лагерь” гэдэг байсан.

Одоогийн Улаанбаатар Богдын хүрээ байсан үеэс их өөр болсон шүү дээ. Богдын хүрээний хот ийм байгаагүй. Тэр Гандан хийд дээр Жанрайсэгийн өндөр сүм байгаа биз дээ. Тэр чинь тэр хавьдаа нилээд олон сүмтэй байсан юм. Хотын хойд талд байгаа айлуудын ар талд, “Дамбадаржаагийн хүрээ” байсан. Хотын төвийн энэ ногоон моднуудын хойно, “Дашчойнлон хийд” байлаа. Тэр хийдэд гэр маягаар барисан олон сүм байсан. Богдын хүрээнд “Дамбадаржаагийн хийд”, “Дашчойнлон хийд”, “Гандантэгчинлэн хийд” гэсэн ийм гурван хийд байсан юм. Хотын зүүн талд байдаг олон айлуудын орчмыг “Амгалан” гэдэг байсан. Тэр Амгаланд дандаа хятадууд амьдарч байсан. Тэр бол Хятадын тосгон

байсан юм. Тэр Лениний музей байгаа орчмоос эхлүүлээд, Хятадын “9 гудамж” гэдэг нэртэй гудамжууд эхэлдэг байлаа. Богдын хүрээнд сууж байсан хятадууд энэ хоёр газар ерөнхийдээ төвлөрч байсан юм. Хятад хүн гэрт суудаггүй, дандаа шавар байшин бариад суудаг байлаа. Амгалан бол хятадын худалдааны төв нь юм. Тэнд гагцхүү наймааны ажил л явж байсан. Тэр үед хотын дотор том барилга байгаагүй. 21 оны ардын хувьсгалын дараа оросууд “Өндөр хоршоо” гэж нэрлэдэг худалдааны байшин барьсан юм. Одоо тэр байшинд Занабазарын нэрэмжит Дүрслэх урлагийн музей ажиллаж байгаа. Одоогийн Монгол банкны байшин бас нилээд эрт баригдсан барилга шүү дээ. Анх баригдах үедээ тэр жижигхэн байсан, сүүлд нь өргөтгөсөн байх. Бас одоогийн дотоод яамны байшинг нилээд эрт барьсан юм. Тэр барилга тухайн үедээ чухал барилгад тооцогдож байсан. Одоогийн Багшийн их сургуулийн байранд Засгийн газар байрлаж байсан. МАХН-ын төв хороо хажуу талд нь ганцхан дан байшинд байсан. Маршал Х.Чойбалсан тэнд суудаг байсан. Тэгээд л 1930-аад онд анхны 4 давхар байшин болох 1-р 10 жилийн сургуулийн барилгыг барьсан. Түүний дараа барьсан хамгийн том барилга бол Монгол Улсын Их Сургуулийн барилга байсан. Төмөр зам орж ирснээс хойш л барилгын ажил их хүчтэй өрнөсөн. Энд “Оргил рашаан сувилал” гэдэг нэртэй хэдэн гэр байсан. Туулын голын энэ гүүр баригдаагүй байлаа.

Туул гол гүүргүй байсан. Туул гол их том гол байсан. Одоо жижгэрээд, багассан. Туулын гол Заан Тэрэлжийн нуруу гэдэг нуруунаас эх авдаг юм. Энэ уулнуудын цаана Заан Тэрэлжийн нуруу байдаг. Тэндээс Туул гол эх аваад урсаж байгаа юм. Маш их усны боломжтой гол байсан. Улаанбаатар хотод хэрэглэх түлээг тэр Заан Тэрэлжийн нуруунаас орууж ирдэг байсан. Тэр үед машин техник байгаагүй. Тэнд мод хийгээд Туул голын салаар урсгаж оруулж ирдэг байсан. Модыг ингэж хэрчээд, холбоод сал хийгээд дээр нь модоо ачаад зөөдөг байсан. Туул голын хөвөөнд учиргүй их мод ирчихсэн байдаг байсан. Улаанбаатарынхан морин тэрэг, түрдэг тэрэгтэй ирээд салаар ирсэн түлээнээс худалдан авч түлдэг байлаа. Налайхаас Хятадууд дайчаа тэргээр нүүрс ачиж орж ирж байсан. Нүүрсийг олон хүн түлэхгүй, Хятадууд өөрсдөө түлнэ “Төмөрчний гүүр” гэдэг мужаан дархны газар байсан юм. Тэнд нүүрсийг жаахан хэрэглэдэг байсан. Хотынхон дандаа л мод түлдэг байсан. Мод нь салаар ирнэ. Туул голын эрэг хавиар түлээ авах гэсэн хүн олон байдаг байсан.

И.Л.: Та цэрэгт татагдахдаа Улаанбаатараар дайраад Дорнод явсан гэж ярьсан. Тэгэхэд танай цэргийн анги хаана байрлаж байсан бэ?

Р.М.: Төмөр замын соёлын ордон байна шүү дээ. Тэнд анхны “Монголтранс” гэдэг авто тээврийн бааз байдаг байсан. “Монголтранс” чинь олон машинтай байсан. Бид Архангайгаас 1935 онд цэрэгт татагдаад

морин өртөөгөөр явсаар Шар Хөвийн даваагаар даваад, Сонгинот буланг уруудаад энэ хавьд ирсэн юм. Тэгээд тэр “Монголтранс”-ын хавьд хонож, өнжөөд тэндээсээ явган явсан юмуу, юугаар явсан юм бэ, сайн санахгүй байна. Налайхын хавиас л дахин морь унаад явсан. Тэнд морин өртөө байсан юмуу, бүү мэд. Тэр “Монголтранс” гэдгийн тэндээс соляркаар ажилладаг байсан байх, нэг л их утаа баагисан, нэг л их чанга дуутай машинууд ийш тийшээ, зарим аймаг руу ганц нэг л явдаг байсан. Би 1945 онд Дотоод яаманд ирсэн. Тэр яам одоогийнхоо байгаа байранд л байсан. Гадагшаа, дотогшоо олон барилга байгууламж байгаагүй. Харин тэрний хойно Байгалийн музейн урд талд Дотоод яамны нэг эмнэлэг бий. Тэр чинь нилээд дээр үед байгуулагдсан юм.

4.8 Морин өртөө

К.Ю.: Морин өртөөний тухай ярьж өгөөч!

Р.М.: Хувийн аж ахуйтан чинь малынхаа тооноос хамаараад жилд 2 удаа, заримдаа нэг удаа өртөөнд хөөгдөнө. Өртөөний албанд явна. Тэр үед 30 км дотор нэг морин өртөөний айлууд байна. Ямар ч байсан 100-аад морины бэлтгэлтэй айлууд байна. Нэг айл 30 хоног өртөөний алба хаана. 30 хоног өртөөний алба хаахдаа албаны өртөөгөөр явсан хүнийг заавал дараагийн өртөөн дээр хүргэж өгдөг байсан юм. Морин өртөө бол их дээр үеэс эхэлсэн юм шүү дээ. Өртөөгөөр яваа хүн аймаг, сумын захиргаанаас өгсөн “Зар бичиг”-тэй явна. Тийм “Зар бичиг”-тэй хүн, тэр морийг унах эрхтэй байсан. Зар бичиггүй хүн бол морин өртөөгөөр явах эрхгүй. Зар бичиг 2 төрөл байсан. “Улаан зар”, “Ногоон зар” гэдэг. Нэг нь улаан өнгийн бичигтэй, нөгөө нь ногоон өнгийн бичигтэй. “Улаан зар” гэдэг нь одоогоор яривал сайд дарга нар авч явдаг бичиг юм. Гадаад дипломат паспорт гэж одоо байна шүү дээ, тиймэрхүү юм л даа. Тийм бичигтэй хүнийг ердөө саатуулж болохгүй. Давхиад хүрээд ирэхийн хамтаар, эмээлийг нь аваад л шууд өөр морин дээр тохоод л нөгөө хүн цааш явна. “Улаан зартай хүн” гэдэг чинь дархан эрхтэй сайд, дарга нар юм. “Ногоон зар” гэдэг нь жирийн ажилтай хүн, гэхдээ албан ёсны ажил үүрэг гүйцэтгэж байгаа хүн юм. “Улаан зар”-тай хүнийг явуулсны дараа “Ногоон зар”-тай хүнийг явуулах үүрэгтэй. Өртөөнд 4-5 гэр барина. Өртөөчингүүд тэр гэрийг өөрөөсөө барина. Өртөөгөөр явж байгаа хүмүүс тэнд хоол иднэ. “Улаан зар”-тай, “Ногоон зар”-тай хүмүүст хоол хийж өгнө. Мах чанаж өгнө. Тэнд хононо. Гудас дэвсээд, дээлээ нөмрөөд унтана. Морин өртөөгөөр яваа хүн бол дандаа Монгол дээл өмсдөг. Өвөл бол өртөөчин үстэй дээлээр хучаад өгнө. Тэр зар бичигтэй яваа хүнд хоногийн мөнгө гэж өгч байгаагүй байх. Харин зар бичигний зардал өгч байсан байх. Өртөөний морь хэрэглээд хөлс өгнө. Тухайлбал, 10 өртөө

явна гээд, 10 өртөөний зардал авч явна. Нэг морийг 3-8 төгрөг орчмоор унана. Бэлэн тоолж өгөөд л яваад байна. 30 км яваад л нэг газар бууна.

Хаанахын өртөөг, аль сумын хэн гэдэг хүн хариуцах хуваарьтай байсан. Тухайлбал, Архангай аймгийн “Улаалзайн өртөө” гэж байсан. Тэр өртөөг Чулуут сум хариуцах уу, Их тамир сум хариуцах уу гэсэн хуваарьтай байдаг. Тэгээд тэр хуваарийн дагуу өртөөчид гарна. Тэр өртөөг сумын захиргаа хариуцна.

-За Доржийнх 11 сард Улаалзайн даваанд 30 хоног өртөөнд явна. 21 морьтой, 2 гэртэй очоорой! гээд л даалгавар өгчихнө. Бичиг өгнө. Тэгээд тэр хугацаанд нь адуугаа туугаад л морио аваад л, гэрээ ачаад л очно. Өртөөгөөр яваа хүн өөрөө эмээл хазаараа гаргана. Түүнд эмээл, хазаар гаргаж өгөхгүй. Саатуулбал торгоно. 1949 онд морин өртөөг халсан юм. Түүний оронд “Шуудан” гэдэг юм бий болсон.

Хурдан “Буухиа өртөө” гэж байсан байна. Тэр бол айхтар их хурдан өртөө байсан. Монгол улсын засгийн газар эсвэл Дотоод Яамнаас их чухал бичгийг аль нэг аймаг, суманд хүргэж өгөх шаардлага гарвал түүнийг хүргэж өгөх маш хариуцлагатай хүнийг томилдог байсан. Тэр хүнд уг бичгийг хүргэж өгөх хугацааг зааж өгнө. Тухайлбал, “2 хоногт багтааж хүргэ!” гэсэн заалт байна. Тэр хүн өдөр шөнөгүй явна. Түүний явах замд буухиа өртөө явж байна гэсэн зарыг тараана. Бас малгай дээрээ тэмдэг тавина. Түүнийг давхиад л өртөөн дээр ирэхэд, шууд морийг нь солиод л, эмээлээд мордуулах ёстой. Морь эмээлж байх хооронд тэр цай, унд уугаад, өвөртөөн ааруул, эззгий зэрэг идэх юм хийж авна. Түүнийг саатуулахгүй, хонуулахгүй, өнжүүлэхгүй явуулах ёстой. Тэгээд л заасан хугацаанд нөгөө бичгийг заасан газарт нь хүргэж өгнө. Бусад өртөөнүүд бол тааваараа аажуухан явна.

Би шуудан зөөж байхдаа улаан зартай байсан. Улаан зартай хүний эмээлийг газарт тавих ёсгүй. Унаж ирсэн мориных нь эмээлийг аваад, моринд тохоод, цааш явуулах ёстой. Улаан зартай хүн нэг хөл мах идэх эрхтэй. Шуудангийн төлөөлөгчид заавал нэг хөл мах чанана. Нэг гуя, эсвэл нэг хаа чанана. Түүнийг идээд мордоно. Барахгүй. Гэхдээ тийм журамтай байсан. Хөл маханд голдуу хаа чанадаг байсан. Мөрөнгийн “Ялалт” нэгдэлд ажиллаж байхад аймаг хүртэл өртөөтэй байсан, сүүлд шуудантай болсон.

Р.М.: Одоо Гачуурт явах уу?

И.Л.: Маргааш явъя. Өнөөдөр орой болчихлоо. Маргааш өглөө эртхэн шиг явъя. 12 цагийн үед эргээд ирэхээр явъя.

Р.М.: Та нар маргааш Гачуурт явбал бүр хөдөөний нэг айлд очих уу?

К.Ю.: Тэгье.

Р.М.: Гачуурт ороход 27-28 км байна. Цаашаа шороон замаар явахад

20-оод км болно. Ирэх очих 100-гаад км болно. Гачууртын сумын төвөөс цааш нэг жалганд байгаа юм. Манай дүү нар байдаг юм. 2 дүүгийнх байдаг. Тэнд очоод тогоо нэрэхийг үзэж болно. Монгол цагаан идээ идэж болно. Хонь гаргаж, хонины гэдэс идэж болно. Самгон, монгол архи ууж болно. Их ууж болно. Зөвшөөрч байна. Тийм юм үзье гэвэл манай тэр дүүгийнд очиж болно. Манай 2 дүү байгаа. Би далиманд нь та нарын унаатай дүү нараараа ороод, цайны сүү аваад хүрээд ирмээр байна. Тэнд миний бас ганц 2 үнээ байна. Ганц 2 хонь байна. Тэр дүүгийнд байна. Мах идэх болохоор түүнээсээ төхөөрөөд идчихдэг. Амьдралаа ярь. Маргааш өглөө 9 цагт явъя. Нэг их хол биш. Ийм машинаар бол саад байхгүй. К.Ю.: Тэгвэл тэнд очоод яриагаа үргэлжлүүлбэ!

5 Гачууртын САА байсан газарт

(Нэг өдрийн дараах яриа.)

И.Л.: Өнөөдрийнхээ яриаг нэгдэл сангийн аж ахуй хоёрын ялгааны тухай яриагаар эхэлбэ. Сангийн аж ахуй, нэгдлүүдэд буй болж байсан механикжсан фермийн тухай ярьж өгнө үү?

Р.М.: Социализмын үед нэгдэл, сангийн аж ахуй гэсэн хоёр том аж ахуй байсан. Нэгдэл гэдгийн тухай ярьсан. Бид одоо сангийн аж ахуй дээр ирээд байна. Энэ бол Гачууртын сангийн аж ахуй гэж маш нэртэй сангийн аж ахуй байсан. Улсын хэмжээгээр сангийн аж ахуй бол 18-19 орчим байсан. Сангийн аж ахуй, нэгдэл хоёр бол хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлд байсан. Харин ажиллах зарчмын хувьд нилээд их ялгаатай.

Нэгдэл гэдэг бол нэгдлийн гишүүдийн сайн дурын хөрөнгө, хөдөлмөр дээр түшиглэсэн байгууллага. Сангийн аж ахуй бол шууд улсын төсвөөр ажилладаг байгууллага юм. Сангийн аж ахуйн гол зорилго нь мал аж ахуй биш, тариа ногооны ажил байсан юм. Атар эзэмшинэ, тариа ногоо тарина, гурил будаа хийнэ гэдэг бол сангийн аж ахуйгаар дамжиж хийгдсэн ажил юм. Түүний хөрөнгийг улсаас гаргана. Сангийн аж ахуй бол тариа, ногоо ургуулаад, их ургац аваад, их будаа гурил хийгээд, мөн мал аж ахуй эрхлэж их ашиг, шим аваад, олсон мөнгөөрөө улсаас авсан дотация буцаагаад төлдөг тийм байгууллага юм. Нэгдэл бол өөрийн мөнгөөр ажиллана, улсын гарыг харахгүй, тэр олон нэгдлийн гишүүдийг нэгдэл хариуцаж амьдрал ахуйг нь өөд татаж явна.

5.1 Саалийн механикжсан фермүүд

Энэ механикжсан ферм гэдэг бол сангийн аж ахуй дээр голчлон байсан юм. Хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд механикжсан фермийг бараг хийж чадаагүй юм. Сангийн аж ахуйд үүнийг хийсэн. Одоо бид Гачууртын сангийн аж ахуйн механикжсан ферм дээр бид ирээд байна. Энэ бол

өөртөө ийм уурын зуухтай байсан. Энэ бол механикжсан фермийн үнээний байр байна. Энд үнээ, тугал нь өвөлжинө. Энэ чинь халаалттай, цэвэр бохир устай байр байсан. Малынхаа тэжээлийг дотор нь өгнө. Энэ уурын зуух ажиллана. Энэ сангийн аж ахуй бол механикжсан фермийнхээ тэжээлийг бэлтгэж, боловсруулж өгнө. Ингэснээр эндээс маш их хэмжээний сүү авна. Улаанбаатар хотыг тойрсон ийм механикжсан ферм 16 байсан. Яг үүний ижил. Тэгээд энэ ферма чинь маш их ач холбогдолтой байсан. Улаанбаатарыг сүүгээр хангадаг байсан. Нэгдлээс их ялгаатай.

Энэ бол Гачууртын сангийн аж ахуй нь механикжсан фермийн “Хар тарлан үнээ”-ний өвөлжөө байсан. Ардчилал гарч ирэхийн хамт хувьчлал гэдэг юм гарч ирсэн. Малыг нь малчинд өгөөд нэгдлийг тараасан. Сангийн аж ахуйг тэр чигээр нь хувь, мөнгөтэй хүнд худалдсан. Фермийг бас мөнгөтэй хүнд худалдсан. Ингээд сангийн аж ахуй ч байхгүй болсон. Нэгдэл ч байхгүй болсон. Энд одоо Гачууртын сангийн аж ахуй гэж байхгүй болсон. Энд Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нэг хороолол л байна. Захиргаа нь Гачуурт хороолол юм. Үүний харьяа аж ахуйн ажилчид байхгүй. Цөм хувийн аж ахуйтан болсон. Энэ механикжсан фермийг нэг мөнгөтэй хүн авсан юм гэнэ билээ. Хаанахын хүн авсныг мэдэхгүй. Гадаадын, Хятадын хөрөнгөөр ч юмуу авсан байх. Тэр хүн аваад үнээгээ бүгдийг нь худалдчихсан, ах дүү нартаа өгөөд, мөнгөтэй хүнд зарсан. Энд одоо нэг ч үнээ байхгүй. Үнээ бүгд хувийнх болсон. Үнээ байхгүй болохоор энд байсан сүүгээ цахилгаанаар саадаг, үнээгээ цахилгаанаар тэжээдэг байсан тоног төхөөрөмжүүд бас байхгүй болсон. Өнөө худалдаж авсан хүн тэр зүйлүүдийг бүгдийг нь салгаж худалдсан. Ингээд байшин нь хаягдсан. Энэ бол тэр хүний мэдэлд байгаа байшин. Тэр хүн байшингаа зарна гэдэг. Үүнийг хүн авдаггүй. Зарим газар нь буулгаад л байгаа юм. Буулгаад тоосгыг нь аваад зарж байна. Ардчилал гэдэг хийх ёстой зүйл л дээ. Чухал асуудал. Хийх ёстой зүйлийг манайх хийсэн. Гэхдээ хувьчлал гэдгийг буруу хийгээд, хамаг хөрөнгөө үрэн таран хийгээд устгасан. Тэгээд одоо ухаан нь Улаанбаатар хотод сүү хэрэгтэй. Энэ хавийн үнээтэй улсууд сүүгээ машинтай бол машинаар, машингүй бол морин тэргээр Улаанбаатарт оруулж зарж байна. Жаахан, жаахнаар нь зарж байна. Нэг айл 2 бедон сүү гэх мэт. Энэ фермийг байхад хэдэн машин сүү өглөө нь явдаг байсан. 3-т даацтай сүүний машинуудаар, сүүгээ хот руу зөөдөг байсан. Сүүгээ зөөж аваачаад, Улаанбаатарын “Сүүний үйлдвэр” гээд том үйлдвэрт өгдөг байсан. Тийм төвлөрсөн нэгдсэн юмнуудыг тараачихсан. Сайн болно гээд тараачихсан. Ардчилалынхан муу юм хийсэн шүү. Ардчилал бол хувьчлалыг буруу хийснээрээ алдсан. Өвөр Монголыг дуурайж хувьчлал хийсэн бол их сайн байсан.

Яагаад гэвэл, энэ хувьчлалыг хийхдээ түрээсийн гэрээ хийгээд,

тухайлбал Доржид энэ фермийг өгөхөөр болсон бол түүнтэй гэрээ хийгээд:

-За чи энэ үнээнүүдийг энэ чигээр нь байлгана шүү. Энэ үнээнээс төдий хэмжээний сүү саана шүү. Төдий тооны тугал бойжуулаад, үнээ малаа тордож байна шүү. Улсад чи үүнээсээ төдий хэмжээний мөнгө оруулна шүү. Өөрөө тэр олз омгоосоо тэдийг авч байгаарай гэж тохирох байсан юм. Ингэж гэрээ байгуулаад өгсөн бол одоо хэвээрээ байгаа шүү дээ. Тэгээгүйгээр Доржид өгсөн. Гэтэл нөгөө хүн үнээгээ зараад хаячихсан.

Одоо тэгээд Монголд хэдэн баян бий гээд байгаа шүү дээ. Манайд ардчилалын хүчээр хэдэн баян гарсан.Тэдний цээж нь түхэлзээд байгаа. Нэгдлийг тараасан тухайд бол ардчилалын засгийн газар малыг малчинд өгнө гээд л зарлачихсан. Тэгээд л ерөөсөө нэгдлийнхээ сууринууд дээр ирээд, мал нийгэмчилэхэд өгч байсан малыг нь багцаалаад л хуваагаад өгчихсөн. Малаа туугаад, туугаад л явцгаасан. Нэгдлийн хот харлаад үлдсэн. Мал байхгүй. Их тамирт 2 хүнд нэг хашаа өгсөн байна. Тэгэхээр нөгөө хашаагий чинь дундуур нь хуваагаад зөөгөөд аваад явсан байна. Бүдүүн модоор барьсан хашааг буулгахаас залхуураад хөрөөдчихсэн гэнэ билээ.

Энэ үнээний фермийн одоогийн байдал нь ийм байна. Ардчилалын 10 жилд бүх л байсан юмнуудаа ийм болгосон. Нэгдэл, сангийн аж ахуй, аж үйлдвэр тэр чигээрээ, гутлын үйлдвэр, арьс ширний үйлдвэр, модны үйлдвэр, сүүний үйлдвэр цөм иймэрхүү байдалтай болсон. Энэ фермийг авсан хүн нь зарах гээд л зарлаад байгаа юм. Үүнийг хэн авах вэ дээ. Их эвгүй юм хийсэн. Хувьчлал гэдгийг буруу хийгээд ийм байдалд орсон. Монгол ядуу байна даа. Одоогийн төр, Засаг “Төрөө хямралаас гаргая, түмнээ ядуурлаас аваръя” гэдэг лоозон дэвшүүлээд байгаа. Байсан юмаа ийм байдалд оруулчихаар чинь мөнгөгүй болно шүү дээ. Энэ 250 үнээний механикжсан ферм маань ийм болчихоод байна. Тэр алаг тарлан үнээг Казахстангаас анх авч ирсэн юм. Орос бол ийм фермүүддээ гар хүрээгүй, энэ л байдлаар нь ажиллуулаад байгаа.

Манай тэр ардчилалын залуучууд, Их хурлын дарга байсан Р.Гончигдорж, Да.Ганболд, манай ардчилалын алтан хараацай Э.Бат-Үүл нарын хийсэн ажил. Тэд нар их томоогүй, их муу юм хийсэн. Ер нь Монголын мал бол өвөлжөө, хаваржаа, зуслантай байх шаардлагатай байдаг. Энэ бол өвөлжөө юм. Энэ байшин уурын халаалттай. Өвөл бол энэ үнээгий чинь гаргахгүй. Энэ дотор нь тэжээгээд л байлгаад байна. Энэ уурын зуух ердөө л үүнд зориулсан уурын зуух юм л даа.

Нэгдэл бас сүүний чиглэлийн фермүүдтэй боллоо. Үнээ нь ийм алаг тарлан үнээ байсан. Нэгдлүүд сүүнийхээ фермүүдийг механикжуулж чадаагүй юм. Ердөө гараараа тэжээгээд л гараараа сүүгий нь саагаад

л явж байсан. Манайд сарлаг олон байсан. Сарлагийн нэг үнээнээс дунджаар өдөрт 3 л сүү л гарна. Тослог ихтэй сүү гарна. Ийм эрлийз үнээнээс нэг өдөрт 15-20 л сүү саана. Тослог жаахан бага. Гэвч их сүү саана. Улаанбаатар чинь сүүгээр бялхадаг байсан. 1 л сүү 50 мөнгөний үнэтэй байсан. Одоо сүү 600 төгрөг болсон. Ялгаа байгаа биз. Сүүний ферм заавал механикжсан байх албагүй.

Гадны хүнтэй хийсэн яриа:

Р.М.: Явал сайн болох вэ?

Гадны хүн: Энэ улсууд ямар байдлаар, яаж сэргээхийг бол бүү мэд. Бид одоо хараад сууж байна.

Р.М.: Үүнийг хувьчлаж авсан хүмүүс хаана байна вэ?

Гадны хүн: Тэр улсууд чинь үүгээр үзэгдэхгүй. Дампуурсан.

Р.М.: Ийм л яриатай шүү дээ. Ийм л юм ярьдаг юм. Чамд зээл өгөх хэрэгтэй. Тэгээд ийм шувууны аж ахуйг сэргээх хэрэгтэй. Тэгээд одоо энэ зээлийг чинь өгдөг хүндээ олж өгөхгүй, бас л өнөө танил талаараа явчихна. Эрээний наймаачинд мөнгө өгөөд ямар хэрэг байна. Энэ салбарт л хэдэн төгрөг өгвөл тахианы мах, өндөг авна. Энэ чинь нилээд хэдэн ажилчинтай болно. Ийм юмыг л дэмжих хэрэгтэй юм л даа. Энэ мэтийн юм санаж шийдэж байгаа улсыг дэмжих хэрэгтэй.

Ухаан нь одоо нэг ийм жижиг байшингий нь аваад, үүн дотор хэдэн тахиа байлгаад, өндгийг нь зараад, хэдэн ажилгүй хүнийг ажилтай болгоод, тэгээд нийлээд хамтраад, ажил хийгээд байвал бас нэг ажил болно шүү дээ. Төр, засгийн санхүүгийн байгууллагын хүмүүс ийм улсуудыг олж зээл өгөх хэрэгтэй. Өвөртлөөд наймаа хийдэг хүнд зээл өгөөд хэрэггүй. Тэр буруу.

Р.М.: Чи зээл аваагүй юү?

Гадны хүн: Аваагүй, срөөсөө аваагүй.

Р.М.: Авъя гэж хөөцөлдсөн үү?

Гадны хүн: Зээл хөөцөлдөх чинь дэмий юм билээ. Зээлээ авах гэж явсаар байгаад цаг алддаг юм билээ.

Р.М.: Тэгж болохгүй. Ийм л юмыг дэмжвэл их хэрэгтэй дээ. Тахиатай болно гэсэн үг шүү дээ. Өндөг, тахианы махтай болно.

Гадны хүн: Ямар ч байсан Эрээний өндөг идэхгүй шүү дээ.

Р.М.: Харин тийм. Манайх одоо Эрээнээс өндөг зөөгөөд байдаг. Энд хүн өндөг хийе, энэ муу байшинг өөд нь татаад, өндөгний аж ахуйтай больё гэхээр зээл өгөхгүй байна шүү дээ.

5.2 Саалийн механикжсан фермүүдийн төгсгөл

Р.М.: Үүний өмнө бидний үзсэн 250 үнээтэй ферм чинь хавар болохоор энд бууна. Энд үнээгээ тугаллуулна. Үнээгээ онд оруулна. Хаваржаанд

зориулсан ийм их хашаа байшин барьсан. Хаврын хашаа байшин бол халаалтгүй. Уурын зуухгүй. Зүгээр сэрүүхэн, хаврын бороо цасанд даарахааргүй байшингууд бариад өгсөн. Байшинд үнээ нь тугална. Тэнд малын эмч, зоотехникууд байсан. Хувьчлалын үеэр ферм тараад алга болохоор хаваржаа мөн эзэнгүй хаягдсан байна. Үүнийг гадаад дотоодын хүмүүстэй нийлээд авсан нэртэй. Үүний манаач, сахиул гэж байдаг байх. Үүнийг зөөгөөд хувийн хашаа байшингууд бариад байна. Үхэр нь тэр байна. Айл бүр 10-20-оод үхэртэй. Айл бүр ийм үхэртэй. Энэ үхэр уг нь сангийн аж ахуйн механикжсан фермийн үхэр байсан. Одоо хувийн, энэ айлуудын үхэр болсон. Энд юу ч байхгүй. Үхэр мал байхгүй. Бас л худалдаж авсан хүний нэр бий байх. Одоо энэ дотор юу ч байхгүй. 250 үнээний хаваржаа гэдэг чинь их том байгууламж юм л даа. Энэ машин техникүүд нь иймэрхүү байдалтай хаягдсан. Үүнийг чинь тоноод бүх юмыг нь авчихсан. Энэ механикжсан фермийг Оросын зээлээр барьсан. Оросод манайх жаахан өртэй шүү дээ. Өгөхгүй л яваад байгаа юм. Одоо өгч чадахгүй шүү гээд л хэлээд байгаа. В.Путин хүчингүй болгож магадгүй. Манай юм гэдэг ийм болов оо, муу байна аа. Хувьчлал хийх шаардлага байсан. Ганцхан арга нь буруу байсан. Үүнийг хувьчлахын оронд түрээсийн маягаар өгсөн бол одоо үүнийг хэвээр нь ашиглаж байгаа шүү дээ. Тэр үед энэ аж ахуй чинь маш их ашигтай ажиллаж байсан шүү дээ.

5.3 Нэгдлийн боломж

Үүний цаана зуслан нь байгаа. Социализмын үед ашигтай ажиллаж байгаа газрууд улсаас авсан дотация төлөөд илүү гарсан ашгаа өөрсдөө авдаг байсан. Яг нэгдэл шиг л дээ. Нэгдлүүд ашигтай ажиллаад ирвэл улс ашгийг нь хурааж авдаггүй. Өөрсдөд нь өгчихдөг байсан. Сангийн аж ахуйгаас бол улс дотация ч авна, ашигаа ч авна. Бидний хийсэн ажлын үр дүн гээд тэр их сүүнийх нь мөнгөнөөс, тариа тарьсных нь мөнгөнөөс авна. Дотаци гэдэг чинь зээл гэж ойлгож болно. Тэр мөнгийг улсад эргүүлж өгөх ёстой. Гэхдээ хүүтэй зээл биш шүү дээ. Хүүгүй зээл. Тухайлбал, энэ сангийн аж ахуйд 10 сая төгрөгийг төсөвт нь оруулаад өгнө. Тэр 10 сая төгрөгийг аваад үйлдвэрлэлээ явуулж байгаад хавар нь юмуу, намар нь үр дүнгээсээ хүүгүйгээр төлнө. Нэгдлүүд зээл авна. Цөөхөн нэгдлүүд дотаци авдаг байсан. Тийм олон биш. Дотаци авахгүйгээр ашигтай ажиллаж болно гэдэг нь олон нэгдлийн жишээн дээр батлагдсан.

Ер нь нэгдэл бол улсаас дотаци авах, зээл авахгүйгээр хөгжих учиртай юм. Дүрэм номондоо заасан ёсоороо бол тэгж чадах ёстой юм. Тэгээд чадахаа байсан. Тэгж чадахгүй нэгдлүүд улсад өртэй болдог байсан. Тийм нэгдлүүд бас байж.

И.Л.: Улсаас дотаци авахгүйн тулд нэгдлүүд арилжаа наймаа хийж болмоор юм шиг. Гэтэл тэр үед арилжаа наймааг хорьдог байсан биз дээ.

Р.М.: Ер нь хорио саад их байсан. Наймааг хязгаартай байлгадаг байсан. Энэ нэгдлүүд наймааг чөлөөтэй хийхэд бэрхшээл их байлаа. Тухайлбал, нэг нэгдэл улсад 10 тонн мах өгөх ёстой байсан бол түүнийгээ өгчихнө. Тэгээд цаана нь тодорхой хэмжээний махны нөөц байвал түүнийгээ нэгдлийн гишүүдийнхээ хөдөлмөр өдөрт өгчихнө. Үлдсэнийг нь сумын төвийнхээ ажилчин албан хаагчдад өгнө. Түүнээс мах илүү гарвал зарах зах зээл муутай даа. Түүнийгээ дэлгэрэнгүй зарахгүй, нэгдлийн дарга өөрөө мэдээд л сэмхэн зарна. Өөрийнхөө мах, сүү, ноосны төлөвлөгөөг биелүүлээгүй нөхцөлд улс зөвшөөрөхгүй. Улсаас өгч байсан мах, сүү, ноос, үсний төлөвлөгөө бол биелүүлэхэд маш хэцүү, маш шахуу төлөвлөгөө байсан. Тун сайн ажиллахгүй бол төлөвлөгөө тасарна. Тасарвал торгуультай. Төлөвлөгөөгөөр өгсөн зүйлүүдийг улс мөнгөөр авна. Арьс, шир, үс ноос, сүү бүгдийг мөнгөөр авна шүү дээ. Харин их хямдханаар үнэлэнэ дээ. Тийм учраас нэгдлүүдийг аж ахуйн хувьд хүндрэлтэй байдалд оруулдаг байсан. Ийм нөхцөлд нэгдлүүд ахиухан илүү гаргаж малаа өсгөөд, ахиухан илүү гаргаж махны нөөцтэй болоод, ахиухан илүү гаргаж түүнийгээ борлуулдаг байсан. Тэгж чадвал зардлаа нөхөж чадна шүү дээ. Манай нэгдэлийн хувьд ийм л аргаар амьдраад байсан байхгүй юу. Ухаантай нэг нь тэгж амьдарна, тиймгүй нэг нь ийм юм бодож тооцохгүй байж байгаад төлбөрт орно. Дотаци авна даа.

За энэ хавьд байгаа айлууд бол энэ фермд ажиллаж байсан айлууд юм. Бас алс хол нутгаас Говь-Алтайгаас, Увсаас, Ховдоос, Завханаас нүүж ирсэн их олон айлууд байна. Энэ сангийн аж ахуйн ферм тарчихсан учраас энэ нутаг чинь эзгүйрчихсэн юм. Энд олз хөөгөөд алс хол нутгаас ирсэн айлууд, энэ үлдэгдэл юмнаас зөөж байгаад хашаа байшин бариад авсан. Их олон газрын айлууд байна. Хуучин бол энэ чинь Гачууртын сангийн аж ахуйн нутаг, энэ сангийн аж ахуйн айлууд л байдаг байсан. Гадна дотноос хамаагүй айлууд буулгадаггүй байсан. Энэ сангийн аж ахуйн зуслан нь энэ уулын цаад руу байдаг. Тэр зуслан бол ямар ч хашаа байшин байхгүй. Зүгээр л гэрээ бариад буучихдаг газар юм. Үнээ мал бол хашаа байхгүй, зуныхаа бэлчээрээр л байна.

5.4 Байгалийн эвдрэл

За та нар харж байна уу? Энэ хавийн мод жаахан харлаад байна. Энэ нь модны хорхой өссөнтэй холбоотой юм шүү дээ. Энэ урт, урт ногоон хорхой байдаг юм. Царцаа гэдэг амьтан энэ жил бас их олон болсон. Тэр царцаа баруун Европоос, өөр хаанаас юм бэ мэдэхгүй, нүүгээд манайд орж ирсэн. Манайхаар дайраад өөр тийш явсан. Ингэж явахдаа малын

бэлчээрийг их сүйтгэсэн. Царцаа их аюултай. Ийм хоёр аюул энэ зун Монголд учирлаа. Хэрвээ хойтон жил энэ хорхой дахиад идвэл жил мод ургахгүй болно. Хуурай мод болчихно. Дээр үед заримдаа ийм ногоон хорхой ихсэх явдал байсан. Харин энэ жил онцгой их байна.

И.Л.: Энэ жил Өвөрхангайд үлийн цагаан оготныг устгах зорилгоор маш их хор цацсан гэнэ. Гэтэл хулганатайгаа хамт бусад амьтад, ургамал нь байхгүй болсон гэж ярьж байсан. Та энэ талаар юу бодож байна вэ?

Р.М.: Үлийн цагаан оготныг устгах зорилгоор хор цацахад нэг хэсэгтээ ургамал нь ургахгүй байгаад, дараа нь оготно нь устаад ирэхэд ургамал нь ургадаг л юм. Оготныг л устгах хэрэгтэй. Энэ модны хорхойг бас хор цацаж устгах л хэрэгтэй дээ. Ойн аж ахуйн газар энэ жил онгоцоор ойн хорхойг устгахын тулд хор нилээд цацсан. Хийгээд, хийгээд дийлдэхгүй модоо идүүлчихлээ. Хангай газарт бол бэлчээр сүйтгэдэг үлийн цагаан оготно байхгүй. Тал хээрийн бүсэд л байдаг.

5.5 Нэгдлийн худалдаа, зах зээлийн байдал

И.Л.: Улсаас нэгдэлд өгч байсан төлөвлөгөө нормын тухай, мөн энэ төлөвлөгөө нормыг биелүүлэхийн төлөө нэгдэл өөрөө юу хийдэг байсан, нэгдлийн гишүүдэд ямар төлөвлөгөө норм өгдөг байв? Энэ талаар Их тамирын “Тэрэлт зам” нэгдлийн жишээн дээр ярьж өгнө үү?

Р.М.: Улс мал аж ахуйн үйлдвэрлэлээс, мах ноос, сүү, арьс шир, нэхий бэлтгэдэг байсан. Энэ үед Монгол улсад үндэсний үйлдвэрүүд байгуулагдсан. Арьс шир, нэхийний үйлдвэрүүд байгуулагдлаа, арьс, шир, нэхийгээрээ, гутал хувцас хийдэг боллоо. Булигар, савхи, сарьс гээд л Монгол малчны амьдралд хэрэг болдог зүйлүүд хийдэг боллоо. Үндэсний үйлдвэрүүд байгуулагдаад ирэхийн хамт түүний түүхий эд гэдэг чухал асуудал гарч ирсэн. Тэр түүхий эдийг мал аж ахуйн үйлдвэрлэл бэлтгэж өгнө. Хувийн аж ахуй бол тэр түүхий эдийн чанар чансааны талаар олигтой анхаарахгүй, хугацаанд нь тоо ёсоор, улсын хэрэгцээг бодоод өгчих сэтгэл дүүрэн биш байна. Тийм идэвхтэй хүн бүгд нэг жигд ажиллахгүй. Тийм учраас нэгдлийг дэмжээд, нэгдэл дээр төвлөрөөд нэгдлийн мал аж ахуйгаас түүхий эдээ улсын үйлдвэрүүд авдаг журманд орлоо.

Гэхдээ улс хоёр их нарийн бодлого явуулсан. Нэгдүгээрт шинэ сэргэг буй болж байгаа нэгдлээ дэмжихийн тулд нэгдлүүдийг мах, ноосны төлөвлөгөөгөөр шахаж дарамтлахгүй, харин хувийн аж ахуйтныг төлөвлөгөөжүүлж байгаад ахиухан авна. Сумын захиргаа энэ асуудлыг хариуцна. Нэгдлийг нэг хэсэг үүнээс бүр чөлөөлөв. Албан ёсоор төлөвлөгөө ноогдуулдаггүй байсан. Нэгдэл өөрийнхээ санаачлагаар өгдөг ийм журманд орсон. Сүүлдээ нилээд бэхжээд, биеэ даагаад амьдарч

чадаад ирэхийн цагт, төлөвлөгөө хийж өгсөн. Энэ бодлого маш их хатуу тооцоотой бодлого гарч ирсэн. Эхний үед хувийн аж ахуйтнууд хүчтэй байсан. Тэднийг хатуу төлөвлөгөө өгөөд, шахаад ирэхээр нэгдэлд орохыг бодох болсон. Сүүлдээ нэгдлүүдийн ажил жигдрээд ирэхийн цагт нэгдсэн төлөвлөгөө гэдэг гарч ирсэн. Малын тоонд тохируулж төлөвлөгөө өгдөг байлаа. Ер нь одоо сайн санахгүй байна. Бодод 7-10 кг мах, богод 4-5 кг мах бодож өгч байсан. Нэг хониноос 1 кг 200 гр ноос, ямаанаас 200 гр орчим ноолуур, үхэр адуунаас дунджаар 450 гр орчим хөөвөр бодож тооцдог байж. Мал нядлах төлөвлөгөө байлаа. Дотоодын хэрэгцээнд мал нядлах төлөвлөгөө юм. Дотоодын хэрэгцээ гэдэг чинь сургууль, цэцэрлэг, яслийн хэрэгцээ юм. Улсын төлөвлөгөөт мах гэж нэрлэдэг байсан. Арьс, ширний төлөвлөгөөг сумын нядалсан малын хэмжээгээр нилээд шахуу өгнө. Тэр төлөвлөгөөнүүдийг биелүүлсний дараа нэгдэл зах зээлд юм гаргаж зарж болно. Төлөвлөгөө биелүүлээгүй нөхцөлд нэгдэл зах зээлд юм гаргаж зарах нь хязгаартай байлаа. Амины аж ахуй бол зах зээлд юм гарахыг хязгаарлана. Амины бага шиг малтай айлыг төлөвлөгөөнөөс чөлөөлчихдөг байсан. Нэгдлийн гишүүдээс бага шиг малтайгийнх нь төлөвлөгөөг нэгдэл өгчихнө. Нөгөөх маань өөрийхээ амины малын ашиг шимийг зах зээлд борлуулах зэрэг ажил л хийнэ дээ. Гишүүдийнхээ амьдралыг дээшлүүлэхийн тулд тиймэрхүү арга хэмжээнүүд авч байсан юм.

Бидний бодож байгаагаар сүүлийн үед, жаахан буруу юм хийгээд байсан нь нэгдлүүдийг төлөвлөгөөгөөр хэтэрхий хавчиж шахаад байсан. Мөн юм бүгдийг нэгдлээр хариуцуулах гээд байсан юм. Одоо тэр сургуулийн ойр зуурын зардал, ясли цэцэрлэгийн зардал, түлээ модноос өгсүүлээд, юм бүгдийг л нэгдлээр даалгаж байх гээд байдаг болсон. Улс өөрөө бас хариуцах ёстой байсан шүү дээ. Үйлдвэрт түүхий эд ихээр шаардагдаад ирэхээр нэгдлээс авдаг түүхий эдийг нэмж авдаг болсон. Амины аж ахуйгаас авдаг юмыг ахиулж шахаж авдаг болсон. Төлөвлөгөө эхэндээ хөнгөн зөөлөвтөр байсан. Дээр хэлсэн тоонууд бол төлөвлөгөө чангарсан үеийн улсын дундаж тоонууд шүү дээ. Нэгдэлд анх очиж байхад ийм тогтоосон төлөвлөгөөгөөр шахаагүй байсан. Амины аж ахуй дээр миний бичсэн номонд байгаа шиг “Ноос бол алт” гээд хатуу шахдаг байсан. Энэ бол эхний үе шүү дээ. Хатуу шахаж байхад нэг кг хонины ноос 1 төгрөг хэдэн мөнгө байсан байх. Арьс шир бол гайгүй дээ, үхрийн шир бол 20-30 төгрөг, хонины нэхий 10 хэдэн төгрөг, ямааны арьс 7-8 төгрөг байсан байх. Мах бол хямдхан шүү дээ. Улс чинь 1 кг махыг дунджаар амьдын жингээр 4-5 төгрөгөөр авч байсан байх. Тухайлбал, амьдын жингээр 500 кг болсон үхэр өгөөд 2000 төгрөг болох жишээтэй. Энэ үнэ нэг их өөрчлөгдөөгүй байх. Улс бол чанартай мал авна. Энэ малыг чинь

хоршоо авна. Энэ хоршоог “Худалдаа бэлтгэлийн анги” гэж нэрлэдэг. Тэр хоршоо чинь сум бүгдэд байна. Энд мал өгөхөд жаахан хэцүү юм байсан. Малын хүндийн жин, тарга хүчний байдлыг нилээд шалгаж авна. Мал эмнэлэг шалгалт хийнэ. Бас чанарын шалгалт хийнэ. Худалдаа бэлтгэлийн ангийг удирддаг Худалдаа бэлтгэлийн яам гэж байсан юм.

Тэр яамны төлөөлөгч чинь худалдаа бэлтгэлийн ангид хүрч ирээд жил бүрийн 5-р сарын 15-наас эхлэн малаа авна. 5-р сарын 15 гэдэг чинь их учиртай юм. Тэр үед мал их турсан байдаг. Жин багатай байдаг. Тийм жин багатай үед нь улс аваад цааш нь таргалуулаад ахиу жинтэй болоод ирэхээр улсад ашиг гардаг. Ахиу жинтэй болоод ирэхээр Оросод өгнө. Нэгдлийн малаас ашиг олж байна. Бусад цагт мал авахгүй. Ердөө л тэр 5 сарын 15-нд малаа авна. Энэ үед малын амьдын жингийн хэмжээ бага байдаг юм. Тухайлбал, хонь амьдын жингээр 30 кг, үхэр 120-иод кг-аас доошгүй байх хэрэгтэй байсан. Тогтоосон энэ жингийн хэмжээнд хүргэхгүй бол авахгүй. Тийм учир нэгдэлд жаахан хэцүү байлаа. Өвөл туранхай орчихсон бол жинд хүрэхгүй хэцүү байсан. Улс тийм талаар нэгдэлтэй хатуу тооцдог боллоо шүү дээ. Анх дэмжиж том айл болгоод, даргыг нь хүртэл цалинжуулж байгаад, сүүлдээ нэгдэл их баяжаад том болоод улсын малын 80-90 хувь нь нэгдлийн мал болоод, амины мал гэж бараг байхгүй, 10-20-хон хувь нь амины мал болсон үед улс нэгдэлтэй тийм нарийн тооцоо хийдэг байлаа.

1921 оны ардын хувьсгалын дараа “Эд хэрэглэгчдийн хоршоо” гэдэг байгууллага байгуулагдсан юм. Энэ чинь ардын аж ахуйтанд байгаа малын гаралтай түүхий эдийг авах, ард түмнийг гурил будаа, өргөн хэрэгцээний бараагаар хангах зорилготой эд хэрэглэгчдийн хоршоо байсан. Тэр хоршоо чинь сүүлдээ ХБАнги нэр авсан юм. ХБАнги нь Худалдааны яамны харьяа байсан бөгөөд бүх л юмыг үүгээр дамжуулж наймаалдаг байлаа. Нэгдэл зах зээлд гарах гэж аймаг, хот руу мал тууж явна гэж байхгүй шүү дээ. Энд л юмаа өгдөг журамтай байсан. Тэгээд тэр нэгдлийг удирдаж байгаа даргаас л хамаг юм шалтгаалж байлаа. Малаа сайн өсгөдөг, малаа сайн оторлож, малаа тарган сайн оруулдаг байвал цөөн мал өгөөд махны төлөвлөгөөг биелүүлчихнэ. Тийм учраас цаана нь олон мал үлдээж чадна шүү дээ. Үлдсэн олон малаа, зах зээлд борлуулж идэж, уух бололцоо их гарч ирнэ. Өөрсдөө махаа зах зээл дээр зарвал хоршоонд өгч байгаа махны үнэнээс илүү үнээр ашигтай зарж чадна.

Тухайлбал, нэгдлийн гишүүдэд нэг хонийг 70 төгрөгнөөс өгдөг бол өөр хүнд бол 100 төгрөгнөөс өгчихнө. Нэгдлийн зах зээл маань тэр л болж байсан даа. Нэгдлийн гишүүн биш хүнд махаа, идээ цагаагаа илүү үнээр өгнө. Нэгдлийн гишүүдэд бага үнээр өгнө. Үүний завсраас нэгдэл ашиг олж авна. Нэгдлийн зах зээл гээд аймаг хот руу юм ачих

ерөөсөө шаардлага байхгүй. Тэгж явах бололцоо ч ерөөсөө байхгүй. Тэгээд л тэр багш нар, эмч нар, аймгийн төвийн албан хаагчид бидэнтэй л наймаа хийнэ. Бас нэгдэл хоорондоо наймаа хийнэ. Нэгдлийн дарга нар хоорондоо наймаа хийнэ. Би бол говиос байн, байн тэмээ авч байлаа. Авахдаа 100, зуугаар нь авдаг байсан. Тэмээ авахын тулд бид жинхэнэ стандартын байшинг барина. Хангай газрын манай нэгдэл тийм байшин их барьж байлаа. Тийм байшин говийнхонд өгчихөөд, тэндээс 100, зуугаар нь тэмээ авч ирдэг байлаа. Нөгөө тэмээгээ авч ирээд, нутагтаа маллаж таргалуулж байгаад намар нядлаад махыг нь сургууль цэцэрлэг, яслид өгдөг байсан. Бас малчдад өгнө. Ийм аргаар малаа нядлалгүй авч үлдэж байгаад, түүнийг амь хүмүүст зарна. Тэгж нэгдлийн гишүүдээ харж үздэг байсан. Нэгдлийг нилээд хөл дээрээ босоод, нилээд хөгжсөнийх нь дараа улс нэгдлээс нилээд их юмыг хямд үнээр авч байсан. Ингэснээр улс хөгжөөд, үйлдвэрүүд нь ажиллаад ирсэн. Нэгдлийн дарга нар улсад өгдөг юмнаасаа, авч үлдээд ахиухан үнэ хүргэж зараад, нөгөөхөөрөө өнөө миний ярьдаг соёлын ордон гэх мэтийн барилга байгууламжийн ажил хийдэг байсан. Тийм харьцаатай ажилладаг байлаа шүү дээ.

Түүний дундаас л нэгдэл гэдэг чинь сайн муугаараа шалгараад гараад ирж байгаа юм. Муудаад өрөнд унаад ирвэл улс өнөө нэгдэлдээ зээл, дотаци өгнө. Тэтгэвэр өгнө. Харж үзнэ. Нөгөө улсаас тусламж авахгүй, өөрийгээ даагаад, тэр нэгдлийн гишүүдийнхээ цалинг сард нь өгөөд, тэр сум нэгдэл чинь ихээхэн хөгжөөд ирвэл, тэр Р.Минжүүрийг шагнаад л байна. Манай улс бол социализмын үед их мэргэн зөв ажиллаж байсан. Манайх чинь 1921 оны Ардын хувьсгалын үед их бүдүүлэг, ядуу буурай, ном бичиг мэддэггүй, өвчин эмгэгтэй, ийм орныг хүлээж авлаа. Айхтар цөөхөн хэмжээний чанар муутай мал авлаа. 70 жилийн дотор энэ бодлогыг сайн зохион байгуулсан учир хүн бүгд бичигтэн болов оо, хүн бүгд эрүүл болов оо, за тэгээд л одоо хүн их өсөв өө, хүн олонтой болов оо, эх нялхасын эрүүл мэнд сайжирлаа. Олон хүүхэд төрүүлж, олон хүүхэдтэй эхчүүдийг дэмжиж сайн сайхан боллоо. Тэгж л хөгжиж дэвшиж, одоо энэ үнээний ферм, сангийн аж ахуйн механикжсан фермүүд, аймаг хотыг, ялангуяа Улаанбаатар хотыг сүү, талх хоёроор хангах том ажил өрнөлөө. Том арга хэмжээ авсан юм.

5.6 Ардчилсан хувьсгал

Тэгж байтал 1990 онд “Ардчилсан хувьсгал” эхэллээ. Үүнийг уг нь хувьсгал гэдэггүй юм. “Ардчилсан хөдөлгөөн” гэдэг юм. Залуучууд “хувьсгал” гээд, бид нар “хөдөлгөөн” гээд байгаа. Энэ хувьсгал бол гарч ирэх ёстой хувьсгал гарч ирсэн гэж ард түмэн бид ойлгож байгаа. Дэлхий дахинтай зэрэгцүүлээд үзэхэд манайд буруу юм нилээд байжээ. Нэгдүгээрт

нэгдлийг хүнд төлөвлөгөөгөөр шахаж, жаахан зовоосон, хоёрдугаарт нэгдлийн гишүүний амины маланд хэмжээ тогтоосон. Говьд 100, хангайд 75 гэдэг байсан. Үүнийг ахиухан байлгадаг байсан юм. Энэ жаахан явцуу юм болсон. Гуравдугаарт, манай нийт ард түмэн, гадаад дотоодод явах, наймаа худалдаа хийх асуудал хориотой байсан. Бид зөвхөн ЗХУ-тай л харьцдаг. Тэгээд ч нэг их явахгүй. Бусад орнуудаар айлчилж, жуулчлах гэж юм байхгүй. Бусад орнуудтай наймаа худалдаа хийнэ гэж юм байхгүй. Үүнийг ингэж хатуу барьдаг нь буруу байсан байх. Ард түмний аж амьдралыг хязгаарлаад хэмжээтэй байлгаад байсан. Энэ нь буруу байсан байх. Ийм ийм л юмнуудыг өөрчлөх гэж ардчилсан хувьсгал гарч ирсэн байх. Ардчилсан хөдөлгөөн гарч ирсэн нь зөв байсан гэж хүн бүгд хэлнэ. Тэгээд:

-Ардчилсан хувьсгалаа буруу хийчихээд, бид чинь “эргүү мал” шиг болчихлоо гэж Д.Содном сая хэллээ шүү дээ. Эргүүтэж байж одоо нэг жаахан учраа олж байна гэж ард түмэн ярьж байна. Д.Бямбасүрэнгийн Засгийн газар хамгийн том алдаатай юу хийсэн бэ гэвэл энэ өмч хувьчлал юм. Үүнийг тун буруу хийсэн. Үүнийг буруу хийснээс сая бид үзсэн Гачууртын сангийн аж ахуйн механикжсан фермийн өвөлжөө ямар байна, хаваржаа ямар байна, бүх юмыг л ийм болгосон. “Малыг малчдад” гээд нэгдлийг тараасан. Тэгсэн мөртлөө тэр олон сайхан хашаанууд, тэр олон сайхан худагнууд, тэр олон сайхан тэжээлийн баазууд, бүгдийг нь хувьчлаж байна гээд тараагаад өгчихсөн. Хашааг бол хуваагаад авцгаасан. Хувьдаа авсан улсууд чинь хоёр хүний дунд нэг хашаа өгөхөөр хувааж аваад сумын төв дээр аваачаад, түлэхийг нь түлээд, их л удаж модон байшин барьж аваад устгачихсан. Газар бүр л ийм хөдөлгөөн өрнөсөн. Энэ их буруу байсан.

Хоёрдугаарт ардчилал гэдэг овогтой эмх замбараагүй байдал, ёс суртахууны алдаа гаргасан даа.

-Ууж идэх нь миний хэрэг. Миний эрх чөлөө гэдэг болсон. Үүнээс болж архи, дарсыг их уудаг боллоо. Баар, цэнгээний газрыг хэтэрхий олшрууллаа. Архины үйдвэрийг маш олноор нь төв хөдөөгүй байгууллаа. Маш их найр наадмыг дэлгэрүүлээ, овоолоостой чулуу бүгд “овоо” болж тахиж, найр наадам хийж байдаг боллоо. Олон удаа наадам хийлээ. Өвөл ч л наадаж байдаг, зун ч л наадаж байдаг болсон. Тэгсэн хирнээ, цаанаа үйлдвэрлэл байхгүй. Эдний нэг алдаатай юм нь үндэсний үйлдвэрийг устгачихлаа. Хоёрдугаарт малыг малчинд өгч байна гээд нэгдлийг устгачихлаа. Сангийн аж ахуй, механикжсан фермүүд, тэжээлийн аж ахуйнуудыг устгачихлаа. Тэгээд л хувьд нь өглөө гээд гадаадын Хятадуудад голдуу өгч байна. Тэгээд юм маань ийм үрэн таран болчихлоо. Улсууд маань баахан архичин болоод, ажил амьдралаа

алдлаа. Тэгж байтал байгаль шалгалт авлаа. 1999-2000 оны өвөл жаахан зуд, гачиг болоод ирэхээр хамаг малаа үхүүлсэн. 1999 оны өвөл 4 сая малаа үхүүллээ. 4 сая малаа үхүүлсэн байдал Монголд 2 дахь удаагаа тохиолдож байгаа юм. 1956-57 онд мичин жилийн зуд гэж болсон юм. Тэр үед хувийн өмч зонхилож байсан. Нэгдэлжээгүй байсан. Тэгэхэд 4 сая мал үхсэн. 1999 онд 4 сая мал үхлээ. Тэр хоёрын дунд хэдэн том зуд тохиолдож байсан боловч 4 сая мал үхүүлээгүй юм. 2 саяас 800 мянган толгой мал л үхүүлж байсан.

Тэр үед нэгдэл хүчээ авсан байлаа. Нөгөө Их тамирын “Гэрэлт зам” нэгдэл зуд болж байхад малаа тэжээдэг өвстэй, хивэгтэй, багсармалтай, малаа дааруулахгүй дулаан хашаатай, суурь бүгдэдээ худагтай, устай байсан. Отор нүүдлээр явна. Трактор машинаар айлууддаа өвс тэжээл хүргээд өгнө, өвс сайтай газар нүүлгэчихнэ. Тийм учраас 4 сая мал үхүүлээгүй. Ер нь л зарим зуданд 800 мянга, зарим зуданд 1 сая 800 мянгаас 2 сая мал л үхүүлж байсан. 1956 оны зуд, 1999 оны зудны хооронд болсон зуданд тийм их мал үхүүлж байгаагүй. Тэгэхээр хамтын аж ахуй гэдэг үнэхээр давуу байлаа гэдгийг 6-7 том зудууд харуулж өгсөн юм.

Ер нь одоо бид нар Гачууртын сангийн аж ахуйд байж байна. Энэ жалгаар дүүрэн хувийн аж ахуйнууд байна. Тэд нар сангийн аж ахуйн хэдэн малыг авсан хүмүүс юм. Өнгөрсөн оны зуднаар эд нар үхрээ барсан. Одоо үхэр бүр байхгүй. Хувьчилж авсан үхрээ дууссан. Бид нар эд нараас асууж байгаа юм.

-Танай үхрүүд үхээд байхад сум, багаас чинь хүн ирэв үү? Улс, аймгаас хүн ирэв үү? гэхээр:

-Үгүй шүү. Бид чинь малаа хувьдаа авсан гээд хаягдсан шүү дээ. Биднийг харж үзэх газар байхгүй болсон гэж ярьдаг.

Завхан аймгаас нүүж ирсэн нэг айл энэ хавьд байсан юм. 500-гаад хоньтой, 2 тэмээтэй, 10-аад үхэртэй, 3-4 морьтой байсныг би сайн мэдэж байна. Гэтэл 1999 оны зуднаар тэднийх бүх малаа үхүүлсэн. 20-иодхон хонь ямаатай үлдсэн. Завханаас нүүж ирсэн учир энд түүнийг хайхардаг хороо, хорин, засаг захиргаа байхгүй. Нэгдлийн мал аж ахуйн суурь нэг удаагийн зуданд тэгж олон малаа үхүүлж байгаагүй юм. Тэр бол байгаагүй асуудал юм шүү дээ. Би 80-аад жилээс урдахийг нь мэдэхгүй, 80-аад жилийн хөдөө аж ахуйн үйл явдлуудыг бараг мэднэ. 1999-2000 оны зуданд ардчилсан хөдөлгөөний хийсэн ажлын дутагдал маш аюултай байдлаар харагдлаа. Ардын засаг буддын шашинтай тэмцэж сүм, хийд, түүхийн дурсгалт зүйлүүдийг устгасан алдаа бий. Ардын засаг байгуулагдсанаас хойш 700-гаад сүм хийдийг устгасан гэж байгаа юм. Тэр бол буруу ажил байсан. Үүнийг МАХН болон Х.Чойбалсан нар том толгой гаргаад хийчихээгүй юм. Цаанаа гадны шахалт байсан

юм. И.В.Сталин даалгаж байгаад хийлгэчихсэн ажил байхгүй юү. Гэтэл Ардчилсан хувьсгалын энэ хугацаанд 2000-аад суурин, тосгон утсан байгаа юм. Тэгэхээр богино хугацаанд маш том алдаа гарсан юм.

2000-аад суурин тосгон үгүй болсон. Саяын механикжсан ферм болон Гачууртын сангийн аж ахуй шиг ийм суурин тосгон нийтдээ 2000-аадыг устгасан. Үүний тоонд нөгөө 255 нэгдэл, 10 хэдэн сангийн аж ахуй, 10 гаруй тэжээлийн аж ахуйнууд орно. Ийм л ажил хийчихлээ. Ард түмэн одоо дургүйцэж байна. Өмч хувьчлалын ачаар хэдхэн хүн баяжлаа. Тэр баячууд, Р.Гончигдорж гэх мэтийн улсууд 10-аад жил улс, орныг удирдлаа. Эд нар баяжих талдаа хэтэрхий найр тавиад эх орон ард түмний доройтож байгаа байдлыг харгалзахгүй алдаа гаргасан.

Улсын Их Хурлын 2000 оны сонгууль, 2001 оны ерөнхийлөгчийн сонгуулиар ард түмэн дургүйцсэн дургүйцлээ илэрхийлсэн.

-Энэ биш боллоо, одоо ердөө дахиад Хувьсгалт намаа л сонгоё, Хувьсгалт намаа сонгож байж, энэ завхрал алдаанаас гарахгүй бол, энэ ардчилсан хувьсгал, ардчилалын энэ давалгаанд бид сүйрлээ гэдгээ ойлгоод сонгуульд саналаа өгсөн. Тухайлбал Р.Гончигдорж даргатай социал-демократ гэдэг их том нам байсан, тэр нам их хуралд нэг ч суудал аваагүй. Тэгээд МАХН-аас нэр дэвшүүлсэн 76 хүний 73 хүнийг нь сонгосон. Ерөнхийлөгчээр Н.Багабандийг дахиад сонгосон. Тэнд Р.Гончигдорж Ардчилсан намаас ерөнхийлөгчийн согуульд нэр дэвшээд ялагдсан. Энэ хоёр чинь сонгуулийн санал хураалтаар Н. Багабанди 70 хэдэн хувьтай, Гончигдорж 20 хэдэн хувьтай ялагдлаа. Одоо ямар болох вэ? гэвэл ардчилалыг өөрчлөхгүй, хувийн хэвшлийнхнийг дэмжинэ. Гадаад оронтой маш өндөр, найрамдалт харилцаа тогтоож, эв найрамдалтай ажиллана. Хэтэрхий баяжиж, ноёрхох асуудлыг зөвшөөрөхгүй талыг баримтлана, өөрөөр хэлбэл, баяжих хөдөлгөөнийг өрнүүлж нэг хэсэг нь баяжиж, нөгөө хэсэг нь ядарч байдгийг зөвшөөрөхгүй. Манай үндсэн хуулинд оруулж байгаа өөрчлөлт чиг тийм болж байгаа, сүүлийн үед гарч байгаа хуулиуд тийм болж байгаа.

Одоо ер нь хамаг юмаа хувьчлаад дууссан. Орон сууцны байшинг хувьчилсан, малаа хувьчилсан. Одоо ганц юм үлдэж байгаа. Энэ газар үлдэж байна. Бид газраа яах вэ? гээд их айхтар эмзэглэж байна. Газрын тухай хууль боловсруулаад олон дахин хэлэлцлээ. 2000 оны турш л газрын хуулийг ярьлаа. Олон нэмлээ, хаслаа, одоо хурлаар оруулж хуулиа батлана. Газар өмчлөхгүй гэж тэр хуулинд хатуу заана. Ардчилсан намынхан газрыг өмчлөнө гээд байгаа. Тийм зөрөө байгаа юм. Ардчилсан хөдөлгөөний анхны пионер Э.Бат-Үүл гэж хүн бий. Тэр хүн сая зурагтаар ярилцлага хийсэн.

-Би одоо амарч байгаа. Амралтынхаа хугацаанд гадаадад явж байгаад

ирлээ. Харин ирээд завгүй байна. Газрын хуулийг батлах ойртож байна. Газрын хуулинд газрыг өмчлөнө гэдэг бодлогыг заавал оруулна. Заавал оруулахын тулд бид жагсаал цуглаан хийнэ. Үүний тулд барих туг, лоозонгоо бэлтгээд их завгүй байна гэж ярьж байсан. Энэ ярианаас үзвэл газрыг өмчлөхгүй гэсэн хуулийг Их хурал батлах байх, гэтэл ардчилсан хөдөлгөөнийхэн жагсаал цуглаанаа хийх юм шиг байна. Монгол улсын Засгийн газар гэдэг дэлхий дахины бодлоготой бодлогоо нийлүүлсэн, илүү дутуу, зөрүүгүй, сайхан, муухай яриа хөөрөөгүй, тийм түвшин аятайхан байх төлөв рүү орчихлоо гэж бид үзэж байгаа. Тэгж тооцож байгаа. Тийм чиг учраас гадаад орнууд Япон, Хятад, Солонгос, Орос, Америк цөм зөвшөөрч байна. Манай үндсэн хуулийг зөв үндсэн хууль болж байна, манай бодлогыг зөв явуулж байна гэж зөвшөөрч байгаа. Ингэж л бид ойлгож байгаа. Баяртай байгаа. Санаа зовохгүй болсон. Сэтгэлийн зовлон багатай явж байна. Монголын настан буурлууд, Монголын ард түмэн бүгд сэтгэл зовох юмгүй явж байна. Хэрүүл шуугиан багатай байна. Их хурлын чуулган чуулж байна. Буруу, зөрүү юмаа сайн ярьж байгаад хууль, дүрмээ батлаж байна. Түрүүчийн Их хуралын үед хуралдаж чадахаа байсан, хуралдахаараа дандаа хэрүүл хийдэг, хурлаа хаяад гараад явчихдаг байсан. Ерөөсөө их эвгүй болсон. Их хурлын гишүүд хаана байгаа нь мэдэгдэхээ больсон. Их хурлын гишүүдийн дотроос хээл хахууль авч 2-3 хүн ял шийтгүүлээ. Их хурлын гишүүдийн дотроос архичин, зодоочин, ордон дотроо зодоон хийдэг зэрэг эвгүй юмнууд гардаг болсон. Тийм сахилга батгүй явдал их дэлгэрсэн. Түүнд ард түмэн их дургүйцсэн. Одоо тийм юм байхгүй сайхан боллоо. Нам, жим номхон томоотой болсон.

Гэхдээ жаал, жуул буруу юм байна. Анхаарч байх л хэрэгтэй юм л даа. Өчигдөрхөн сонинд нэг түгшүүртэй мэдээ гарсан байна билээ. Бараг жилийн өмнө нэг компанийн 2 манаачийг алаад ломбардад байсан юмыг нь дээрэмдсэн том хэрэг гарсан байна. Тэр хэргийг шүүж сая, ял оногдуулах шиг боллоо. Хоёрт нь цаазаар авах ял өгөөд, хоёрт нь 15-20 жилээр хорих ял өгөөд, тэгээд сүүлийн хэлэлцүүлгээр цагаандаа хэргийг нь хэрэгсэхгүй болгочихож байна билээ. Тэгж хүн алах, хүрээ талах ажил хийгээд байхад хууль арай нэг чанга биш, хөнгөдөөд байна. Нөгөө талаар улаан цагаан хувиа хичээгээд, нэгдэл нийгмийн хөрөнгийг идчихсэн хэдэн баячууд байгаа юм. Үүнийг нэр зааж юмаа нэхэж авмаар байна. Манай төр засаг дуугардаггүй ээ. Ард түмэн их хүсч байна.

Сүүлийн үед Д.Дорлигжав гэдэг нэг хүн гарч ирээд байна. Одоогоор Д. Дорлигжав шиг идэж, ашигласан хүн байхгүй болоод байна. Банкныг хоосолсон, дампууруулсан нилээд хэдэн хүн бий. Ард түмэн нэрийг нь хэлээд ярьж л байгаа юм. Гэтэл манай хууль дүрэм ярихгүй байгаа юм.

Тэр Дорлигжав шиг 10 гаруй хүн бий дээ. Гаргаж ирээд, ил тавиад, шийтгээд, хөрөнгө мөнгийг нь хураах хэрэгтэй юм шүү дээ.

Манай ерөнхийлөгч П.Очирбат хүртэл улсын 60 сая төгрөгөөр хувьдаа өвлийн байр бариулсан, ард түмэн мэдэж байгаа. Солонгосоос өгсөн 2 машиныг хувьдаа авчихаад суугаад байгаа. Засгийн газрын жип машинийг шүү дээ. Олон улсын пионерийн зуслан дээр, зуны байр гээд 2-3 давхар байшин барьчихсан суугаад л байгаа. Ийм юм хийгээд байгаа хүмүүс байсаар байхад тэднээс хөрөнгийг нь хүчээр салгаж авах хэрэгтэй шүү дээ. П.Очирбат бол хэлсэн:

-60 сая төгрөгөөр байшин бариулсан нь үнэн. Би мөнгийг нь өгнө. Мөнгө надад байна! гээд радиогоор ярьчихсан. Тэгээд өгч байгаа юмуу, үгүй юмуу гэдгийг ардуудад хэлж өгмөөр байна. Хэлэхгүй, нэр төрийг нь хамгаалаад л суугаад байна. Ард түмэн дургүй л байна. Хоорондоо найзан дундаа л байгаа даа. Ийм л байна даа. Санаа сэтгэлийн хувьд бид найдаад сууж байна. Хөтөлбөр гэдэг чинь их сайн хөтөлбөр гарсан. 4 жилийн хөтөлбөр юм. Одоо тэрнийгээ л биелүүлбэл боллоо. Их биелүүлж байна. Хөдөөний ерөнхий боловсролын сургуулийн дотуур байрны хүүхдүүдийг үнэ төлбөргүй хооллуулж байна. Тийм учраас ерөнхий боловсролын сургуулийн насны хүүхдүүд сургуульдаа бүрэн хамрагддаг болоо.

Түрүүчийн 10 жилд тийм болгоогүй, үнэ төлбөртэй байсан учраас ядуу улсууд, хүүхдүүдээ сургуульд суулгаж чадахаа байсан. Хүүхдээ сургуульд суулгаж чадахаа байсан учраас энэ 10 жилийн дотор их олон зуун хүүхэд бичиг мэдэхгүй боллоо. 100-гаад цэргийн дотор 20-30 хүн нь бичиг мэдэхгүй байна. Тэр чинь айхтар асуудал шүү дээ. Сайхан 18-19 настай залуу байдаг. Тэгээд бичиг үсэг мэдэхгүй байдаг. Тийм хүн 10-20-оороо явж байна гэдэг чинь маш муу байна гэсэн үг шүү дээ. Цэрэгт бичиг үсэг мэдэхгүй хүүхдүүд ирээд, цэргийн дарга нарт их зовлон учруулж байгаа гэнэ ээ. Одоо чинь харилцаа холбооны цэрэг гэхэд л орчин үеийн янз бүрийн техник дээр ажиллах ёстой, тэдэнд хичээл заах ёстой, гэтэл бичиг мэддэггүй, заасан юм ойлгодоггүй. Одоогийн манай намаас байгуулсан төр, засаг сайхан арга хэмжээ авлаа. Дунд сургуулийн хүүхдийг үнэ төлбөргүй дотуур байранд суулгалаа. Цаашлах юм бол их сургууль, техникумд сурч байгаа хэдэн мянган оюутныг үнэгүй сургах шийдвэр гаргалаа. Өчигдөрийн сонинд гарсан мэдээгээр бол төрийн албан хаагчдын хүүхдүүд дээд сургуульд орвол нэг хүүхдийг нь үнэ төлбөргүй сургана гэсэн байна. Цааш нь эмнэлэгийн талаар их арга хэмжээ авч байна даа. Түргэн тусламжийн тэрэг, эмнэлэгийг тохижуулах зэрэг ажлыг хийж байна. Японы тусламжтайгаар энэ жил чинь 30 хэдэн сургуулийн байрыг засаж, өргөтгөж, тохинуулж байна шүү

дээ. Улаанбаатарын 20 хэдэн сургуулийг тохижуулаад байна. Японы хөрөнгө оруулалт, Японы тусламж юм. Японы барилгачид, инженерүүд, мэргэжлийн хүмүүс их ажиллаж байна. Хятадууд бас ажиллаж байна. Энэтхэгээс ажиллаж байна. Цаашид улсаа хөгжүүлэх, дэлхий дахины чанартай хэд хэдэн чухал асуудлыг энэ төр засаг шийдлээ.

Нэгдүгээрт, олон жил яриад биелээгүй, бүсчлэлийн асуудлыг шийдлээ. Монгол орныг 4 бүсэд хувааж, тэр чиглэлээр хот тосгонуудыг байгуулж, хөдөөний ард түмэнд өргөн хэрэгцээний барааны зах зээлийг нь ойртуулж өгч байгаа юм. Жишээ нь, баруун талд өндөр уулын бүсийн аймгуудын төвийг Хар Хоринд байгуулахаар заасан байна. Тэгэхээр Улаанбаатарт ирж зах зээлд юмаа худалдах биш, Хар Хорин дээр ийм ажил хийвэл их ойртож ирж байгаа юм. Сургууль, соёл, зах, зээлийн худалдаа гэх мэт нь энд төвлөрөх юм. Ийм 4 том бүс байгуулах шийдвэр гарсан.

Хоёрдугаарт, Монголын ард түмний амьдралд их чухал асуудал болж байгаа “Мянганы зам” тавих ажил эхэлсэн. “Мянганы зам” гэдгийг дэлхий дахин их дэмжиж байна. Дэлхий дахин зөв гэж үзэж байна. Ингэж онож, зөв юм шийдэж байна. Үүнийг ардчилалынхан муу хэлээд энэ “Мянганы зам” бол “Мянгуужингийн зам” болно гээд манай намын байгуулсан төр, засгийг муу хэлээд байна. Тэгээд “Мянгуужингийн зам” биш, “Мянганы зам” гэдэг нь батлагдаж байна. Замын засварын ажилд орчихсон ажиллаж байна. Энэ их том асуудал шийдлээ. Цаана нь үндэсний үйлдвэрүүдийг сэргээх их ажил болж байна. Олон үйлдвэрүүд ашиглалтанд орж байна. Тухайлбал, Дархан хотын хар төмрийн завод байна. Энэ чинь дахиад ажилдаа орлоо. Дарханы нэхий, нэхий дээлийн үйлдвэр байна. Тэр чинь их чухал үйлдвэр байгаа юм. Манайх шиг ийм олон малтай, нэхий их гардаг улсад ийм үйлдвэр их хэрэгтэй. Монгол улсыг ганц тэжээж байгаа эхийн сүү шиг үйлдвэр бол Эрдэнэтийн уулын баяжуулах комбинат юм. Энэ үйлдвэр дээр онцгой анхаарч, их арга хэмжээ авлаа. Өр, зээлийн асуудлыг ч их анхаарч байна. Энэ мэтийн чухал ажлууд хийж байхад бид сэтгэл амар, тайван байгаа шүү дээ. Баярлаад л байгаа.

5.7 Нэгдлийн норм, төлөвлөгөө

И.Л.: Нэгдлийн гишүүдэд ямар, ямар төлөвлөгөө өгдөг байв. Гишүүд түүнийг биелүүлэхийн тулд яаж ажиллаж байв? Энэ талаар ярьж өгнө үү?

Р.М.: Нэгдлийн малын суурь зохион байгуулахдаа нутаг усныхаа байдалд тохируулан хэмжээ тогтоож өгнө л дөө. Норм тогтоож өгнө. Нэг саальчин 15 үнээтэй, нэг саалийн ферм 10 саальчинтай, 150 үнээтэй байна. Тэгээд тэр 10 саальчны чинь гэр бүлийн гишүүд нь ажилтай байна. Үхэрчин, тугалчин тусдаа байна. Үхрийг нь 2 хүн хариулна, тугалыг 2 хүн хариулна.

Суурь өөрийн хүчээр малын өвлийн бэлтгэлийг хангана, өвс татна. Саальчин бол нэг үнээнээс жилдээ дунджаар 550 орчим литр сүү саах норматай. Нэг литр сүү саахад 2.50 төгрөг орчим авна, нэг жилдээ бол 11-12 мянган төгрөгийн цалинтай л байна. Үүний дээр илүү гарсан сүүнд нэмэгдэл цалин өгнө. Төл бойжуулсан цалин тусдаа, үхэрчин, тугалчин бас тусдаа цалин авна. Үхрийн тоогоор цалин төлнө. Нэг үхрийг хоногт тэдэн төгрөг гэж бодно.

Нэг нэгдэлд 15 орчим фермтэй байна. Хонины суурь гэхэд 3 айлыг нэг суурь болгоно. 500 хониор нэг суурь зохион байгуулна. Хонь малыг нас хүйсээр нь төрөлжүүлнэ дээ. Тухайлбал, хургыг бол тусад нь суурилана. 10-р сард хургаа ялгаад 350 хургаар нэг суурь хийх жишээтэй. Толгой тутамд хөлс өгнө. Мөн л дунджаар 500 хонь малласан малчин жилдээ 10-аад мянган төгрөгийн цалинтай л байна. Малчны цалин дунджаар жилд 10-аад мянган төгрөг байсан. Цалинг нэмэх, хасах явдал бий. Мал их хороох, чоно, нохойд идүүлээд, малыг зүй бусаар их хороодог хүний цалинг хасна. Сайн маллаад, таргалуулаад байвал нэмэгдэл цалин өгнө. Төлөвлөгөөгөө биелүүлээгүй бол цалингаасаа суутгаж төлнө. Мал хорогдуулбал бас цалингаасаа суутгаж төлнө. Ер нь аливаа нэгэн төлбөр гаргасан хүний төлбөрийг цалингаас нь суутгаж барагдуулдаг байсан. Гэхдээ тэр хүн төлбөрөө өөр байдлаар барагдуулж болно. Нэгдэлд хашаа бариад өгдөг ч юмуу, ахиухан өвс хадаад өгвөл түүнийг төлбөрт тооцож болно.

Анх ардын үйлдвэрлэлийн нэгдэл гэж байхад цалинг мөнгөөр биш, хөдөлмөр өдрөөр тооцож байсан. Хөдөлмөр өдөр гэдэг чинь хөдөлмөр хийсэн өдрийг бодоод, нэг өдөрт 100 грамм мах, 200 гр цагаан идээ, 500 гр ногоо өгнө гэх мэтээр бэлэн бүтээгдэхүүн хувирилахыг хэлдэг юм. Нэгдэлжих хөдөлгөөн эхэлснээс хойш нилээд хэдэн жилийн дараа “Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдэл” гэдэг нэрийг өөрчлөөд “Хөдөө аж ахуйн нэгдэл” болгосон. Хөдөө аж ахуйн нэгдэл болсон үед хөдөлмөр өдрийг бүтээгдэхүүнээр тооцдогийг болиулаад, мөнгөөр тооцдог болгосон юм. Тэр бол 60-аад оны үе юм. Нэгдлийн түүхэнд ийм хоёр үе бий.

И.Л.: Танай Их тамирын “Гэрэлт зам” нэгдэл хэдэн суурьтай байсан бэ?

Р.М.: Адуу, үхэр, хонь, ямааны суурь нийлээд 100 хүрч байсан байх. Суурийг байгуулах малын тоо нь малынхаа төрлөөс шууд хамаарч, янз бүр байна. Хурганы нэг суурь 250 хургатай байна. Эм хонины суурийг 500 хониор байгуулна. Адуу бол 100-гаад адуу нэг суурь болно. Эр, сувай үхрийн суурь гэдэг чинь 150-200 үхэртэй байна. Малынхаа төрлөөр олон янзын суурь байна шүү дээ. Нийт дүнгээрээ “Гэрэлт зам” нэгдэл яахав дээ 100-гаад суурьтай байж.

И.Л.: Ингэж нарийвчилсан суурийг хэзээнээс зохион байгуулж ирсэн бэ?

Р.М.: За яахав дээ. Анхны үед бол байгаагүй юм. Хувийн аж ахуйтай үе шигээ л нэгдлийн 100-гаад хонь авчихаад, ганц гэрээрээ нүүгээд явж байдаг байсан. Тэр үед өөрийнх нь сонирхлыг их хардаг байлаа.

-Би айлтай нийлэхгүй. Нэгдлийн 100-гаад хонийг чинь хараад ганцаараа явна аа! гэдэг байсан. Түүнийг нь зөвшөөрдөг байлаа. Тэр үед сайн дураараа нэгдэлд элсэн орсон гэдэг санааг юм бүгдэд их хэрэглэдэг байлаа. 60-70 оны үед хууль, дүрмээр хийдэг болсон. Намайг Их тамирт ирж байсан үеэс л юм нарийсаж хууль дүрмийн дагуу болж эхэлсэн дээ.

Үнээний фермийн ойролцоо эр, сувай үхрийн суурийг ерөөсөө байлгаж болохгүй. Эр сувай үхрийн суурь гэдэг бол бяруу шүдлэн, тугалаагүй үнээнүүдээс бүрдсэн суурь юм. Эр үхрүүдээ хоршоонд өгдөг. Тийм үхрүүдийг тусад нь суурь болгоно. Тийм үхрийг 250-300 толгойгоор суурилана. Хоёр гурван малчин хариуцна. Ер нь нэг суурь дээр 2-3 өрх, 20-иод хүн, ам зохион байгуулагдаж байлаа даа. 20-иод хүн ам гэдэг чинь нэг өрхөд дунджаар 4 ам бүл ногдож байгаа юм шүү дээ. 3 айл нэг суурь болоод явж байхад 12 хүн байх жишээтэй. Тэр нь дээшээ доошоо хэлбэлзэнэ шүү дээ. Заримд нь их байна, заримд нь бага байна. Нэгдэл гэдэг чинь ажлаа ингэж зохион байгуулдаг байлаа.

5.8 Жингийн нэгдэл

Монголд нүүдлийн мал аж ахуй 2000 жилийн турш байжээ. Тэгээд ардын хувьсгал ялснаас хойш хувийн өмчийг хэвээр хөгжүүлээд, 30-аад оноос хамтрал-коммун гарч ирсэн юм шүү дээ. Хамтрал-коммун гэдэг чинь шууд нугалаа хийсэн юм. Тэр сайн дурын үндсэн дээр зохион байгуулагдаагүй юм шүү дээ. Албан хүчээр хамтрал-коммунд элсүүлээд, мал, хөрөнгийг нь хурааж авдаг байсан юм шүү дээ. Ийм учраас “нугалаа” гэж үзээд нам засгаас хамтрал коммуныг устгаж, тараасан юм. Гэсэн ч хамтарч амьдрах сонирхол ардын дотор хэвээрээ үлдсэн. Тэгээд 1935-36 оны үеэс “Ардын үйлдвэрлэлийн нэгдэл” гэдэг юм байгуулагдаж эхэлсэн юм. Тухайлбал, эхлээд “Жингийн нэгдэл” гэдэг юмыг байгуулдаг байсан. Тэр жингийн нэгдэл гэдэг юу юм бэ? гэвэл ардууд, үхэр тэрэг, шарнуудаа нийлүүлж нэгдэл байгуулдаг байсан юм. Тэгээд нэг нэгдэлд их олон тэрэг, шарнууд буй болжээ. Тэгж нэгдсэн хүмүүс тэрэг, шараараа хувийн аж ахуйтнаас хоршоонд авсан арьс, ширийг ачаад зөөдөг байж. Ийм жингийн нэгдэл хоршоотой гэрээ байгуулдаг байж.

-Алтанбулаг хүртэл танай хоршооны арьс, шир, нэхийг ачъяа! гэж тохироод олон үхэр тэрэгээр зөөдөг байж. Нэг үхэр тэргэнд 200 кг юм ачина. 80 үхэр тэргэнд бол 16000 кг юм ачих жишээтэй. Ингэж арьс шир, нэхийн тээвэр хийх гэрээ байгуулаад, зардал мөнгөө тооцож аваад, жингийн нэгдлийн гишүүд Сэлэнгийн Алтанбулаг явна. Тэр

үед гурван газар түүхий эдийг тушаадаг байсан юм. Богдын хүрээнд, Алтанбулагт, Цагаан эргийн дамжлага баазад тушаадаг байсан. Хойд талын аймгуудын жингийн нэгдэл бол Цагаан эргийн дамжлага бааз руу, Архангай, Булган, Баянхонгор гээд төвийн аймгууд Богдын хүрээнд юмуу, Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулагт хүргэж өгдөг байсан. Тэнд арьс, ширийг өгөөд тэндээс гурил будааг ачиж ирнэ. Орос бараа, даавуу даалимба, цай, тамхи ачаад нөгөө гэрээ хийсэн хоршоонд авч ирж тушаагаад, хоршооноос мөнгө авдаг байлаа. Жингийн нэгдэл тэгж мөнгө олдог байлаа. 27-30-аад оны үед жингийн нэгдэл их байгуулагдаж байсан юм. Жингийн нэгдэл бас албан газруудад түлээгий нь бэлтгэж өгдөг байсан.

И.Л.: Худалдаа бэлтгэлийн анги хэзээ байхгүй болсон бэ?

Р.М.: Ардчилалын үед л худалдаа бэлтгэлийн анги байхгүй болсон. 2000-2001 оны үед л бүр алга болсон байх.

И.Л.: Нэгдлийн үед худалдаа бэлтгэлийн анги, нэгдэл хоёр яаж харьцаж байсан тухай ярьж өгөөч!

Р.М.: Худалдаа бэлтгэлийн анги гэдэг чинь улсын зах, зах зээлийн том газар байсан юм шүү дээ. Би нэгдлийн даргын хувьд мал аж ахуйгаас гарсан бүтээгдэхүүнээ ХБА-д өгнө. Тийм учраас ангийн дарга, нэгдлийн дарга хоёр тун их найз байх шаардлагатай. Их дотно байна. Бие биендээ тусламж өгдөг байх хэрэгтэй байсан. Тийм учраас бид нар хэлэлцээр хийж юмаа бас ахиухан үнээр өгөхийг бодно.

-За би чамд 700 үхрийн шир өгнө. Нэг үхрийн ширийг 12 төгрөгөөр өгье! гээд эхлээд үнээ тохирч авна. Тэгсний дараа ширээ өгнө. 700 үхрийн ширээ гүйцээхийн тулд бяруу, шүдлэнгийн шир, бас энд тэндээс наймаа хийж яваад олж ирсэн ширийг засаж, хатааж, янзалж сайн болгож өгнө. Тэр чинь улсын зах учраас муу юм авахгүй, нэгдлийн юмыг голоод, муутгаад, үнийг нь бууруулах гээд байна. Нэгдлийн дарга тэр ХБА-ийн даргаас гуйна шүү дээ. Энэ хүний чинь өмнө нэгдлийн дарга, нилээд бөхөлздөг байлаа шүү дээ. Тийм байдлаар харьцана. Улсын зах учраас тэгж харьцана. Юмаа тохироод өгсөн тохиолдолд эднийх мөнгийг нь саадгүй өгнө. Баруун, зүүнээрээ л солилцоно доо. Бид хоёрын хооронд ер гарна гэж ёстой байхгүй. Юмаа өгнө, мөнгөө бэлэн авна. Урдын нэг их сайн юм бол улсын байгууллага, хоршооллын байгууллага, аж ахуйн байгууллагуудын хооронд ер авлага ерөөсөө байхгүй. Шууд аваад л өгөөд л байна. Хувь хүний хооронд ч тийм юм байхгүй. Монгол хүний хэзээний нэг сайхан чанар бол, жишээлбэл, би Лхагвасүрэнд 100 төгрөгний өртэй бол бушуухан л өгөх гээд л байна шүү дээ. Өөрөө гүйж явж өгнө. Хүний юмыг аваад удаан хугацаагаар өгөхгүй байх нь Монгол хүний ёсонд байхгүй. Ардчилалын үед энэ сайхан чанар юу болоод байна

аа. Мэдэхгүй.

Манай нэгдэл чинь том нэгдэл шүү дээ. Манай нэгдэл чинь 100 гаруй мянган толгой малтай байсан. Тэгэхэд энэ хоршоонд өр байхгүй, нэг ч авлага байхгүй. Тийм сайхан сахилга баттай байсан юм. Санхүүгийн айхтар сахилга баттай байсан. Би нэгдлийн дарга жишээлбэл, намар мал аж ахуй сууриудад зоотехникчээрээ үзлэг хийлгээд хөгшин, онд орохгүй малыг ялгаад суурь болгочихно. Түүнийг бранкийн суурь гэдэг байлаа. Түүнээс л өөрсдийнхоо хоол, хүнсний хэрэгцээнд хээглэнэ дээ. Нэгдлийн дарга хонь идвэл тэр бранкийнхаа сууринаас иднэ. Тэр товарын сууринаас идэхгүй. Тийм нарийн дэглэм журамтай байлаа. Л.Жагварал гуай улс төрийн товчооны гишүүн байхдаа манай нэгдэл дээр ирж, загас жараахай бариад хоёр хоносон юм. Тэгээд гэр лүүгээ цахилгаан явуулсан. Би яваад цахилгааныг нь дамжуулаад ирлээ. Л.Жагварал гуайн цахилгаан 20-30 үгтэй цахилгаан байсан. Хямдхан шүү дээ. 3-4 төгрөг л болсон байх. Би төлчихөөд л ирсэн.

-Цахилгаан явуулсан тасалбараа аваад ир, Минжүүр ээ гэж байна. Би гаргаад өгсөн. Л.Жагварал гуай мөнгийг нь өгч байна. Тийм л зөв тооцоотой байсан.Одоо сая, саяар өр авлага нь овоорсон байна шүү дээ.

И.Л.: Нэгдлийн гишүүдийн аж амьдралд хэрэгцээтэй өргөн хэрэгцээний бараа бүгдийг энэ худалдаа бэлтгэлийн анги хариуцдаг байсан уу?

Р.М.: Тийм. Тэр хариуцдаг байсан. Сургуулийн хүүхдийн ном дэвтэрээс авахуулаад, гурил будаа, цай, тамхи бүх юмыг энэ л хариуцна. Энэ юмс тасалдах юм бол ангийн дарга л хариуцна. Энэ л бүгдийг хариуцна. Одоо энэ ХБА байхгүй болсон учраас цай, тамхийг зах дээрээс авч байна шүү дээ. Наймаачнаас авч байна. Энэ хоршоо чинь яг нэгдэл улс хоёрыг холбодог байсан юм. Одоо Монголд айлуудаар явахад нэг юм хэцүү байгаа. Хонины ноос авдаг газар байхгүй болсон. Айлуудад хонины ноос гэдэг зовлонтой новш байна аа. Тэгээд л бороонд нороод гадаа байгаад байдаг. Хонины ноос 1 кг нь 100 гаруй төгрөг болсон. Түүнийг авах газар алга. Хятадад жаахан гарч байгаад больсон. Монголын хивсний үйлдвэр аваад, илүү гарсан ноосыг авах эзэн байхгүй. Хуучин энэ хонины ноосыг төлөвлөгөөгөөр зохицуулдаг байлаа. Манай нэгдэл 100 мянган малтай, түүний дотор 60,000 хоньтой байсан. Үүнээс нэг хониноос 1 кг 200 гр ноос авах ёстой. Заавал биелүүлнэ. Энд тэнд ноос туг, тугаараа ч байсан, би аваад л кармалаад харьдаг байсан. Тэгж ноосны төлөвлөгөөг биелүүлэхийн төлөө ажилладаг байлаа. “Ноос бол алт” гэж үздэг байсан. “Ноосны төлөвлөгөөг биелүүл!” гээд л тэр малчныг шахна.

Одоо ноос эзэн байхгүй. Айл бүрт л хэвтэж байна. Худалдаа бэлтгэлийн ангид тушаасан ноос, арьс, ширийг машинаар тээвэрлээд хот оруулна, эндээс гурил, будаа, цай тамхиа ачаад буцна. Нэгдлийн дарга

ХБА-д л юмаа өгчихвөл бусад нь хамаа байхгүй. Тэр өөрөө хийчихнэ. Нэгдэлд гурил будаа хэзээд бэлхэн байсан. Одоо наймаачдаар дамжиж очиж байна. Нэг кг гурилыг наймаачид зах дээрээс 240 төгрөгөөр аваад, Их тамирт 340 төгрөгөөр зарж байна.

Урд бол ХБА-д үнэ нь ерөөсөө өөрчлөгддөггүй байсан. Үнийг нэмэх юм бол шууд шүүхэд шилжинэ шүү дээ. Шууд шоронд хийнэ. Талх 1 кг байх ёстой юм. Прокурор шалгаж үзсэн чинь 800 гр байж, 200 гр дутжээ. Тэгвэл тэр талх хийдэг хүнийг барьж аваад л шоронд хийчихнэ. Тийм хатуу хуультай байсан. Одоо талх хэдэн грамм юм бэ? Бараг 500 гр байх аа, хамаагүй болсон. Үнэ нь нэмэгдээд байгаа шүү дээ. Одоо талх 250-300 төгрөг байна. Улс Х.Б.Ангиараа дамжуулаад малчдын хэрэгцээт барааг хатуу, хямд үнээр нийлүүлдэг, малчдаас малын гаралтай түүхий эдийг хямд, хатуу үнээр авдаг байсан. Улсад жаахан алдагдалтай байсан байж магадгүй гэвч өөр замаар алдагдлаа нөхөж болно. Одоо Улаанбаатарт байгаа жижиг компаниуд малчдаас ирж малын гаралтай түүхий эдээ авч чадахгүй, малчид өөрсдөө Улаанбаатар орж түүхий эдээ борлуулж чадахгүй байна. Малчдын зах зээлтэй холбогдох холбоо тасарсан.

Ингээд малын гаралтай түүхий эдээр ажилладаг улсын үйлдвэрүүд зогссон. Түүхий эдээ авч чадахаа байсан. ХБА-д малын арьс, ширийг авдаг улсаас тогтоосон стандарт гэж байна. Одоо тэр стандарт байхгүй болсон. Бүгд наймаачны гарт орсон. Одоо “Цайз” зах дээр хонины нэхий 5000 төгрөг байгаа юм байна. Одоо 8-р сарын хонины нэхий гэдэг чинь өвлийн үсийг нь авчихсан үзүүрсэг нь ургасан их сайхан нэхий шүү дээ. Ийм хонины нэхий аваачаад өгөхөөр 2000 төгрөг л өгнө. “Сармай арьс” гээд байна гэсэн. Уг нь одооны нэхий чинь сайн нэхий шүү дээ. Энэ хүн 2000-аар авна. Түүний цаана Хятад байгаа юм. Хятадын мөнгөөр наймаа хийж байгаа юм. Хятадаа 5000 төгрөгөөр өгөх байх. ХБА-ийн оронд ийм наймаа буй болсон байна.

5.9 Боловсон хүчний бэлтгэл

Р.М.: Их баярлалаа. Миний ярьсан яриа та нарт хэрэг болох уу, үгүй юу мэдэхгүй.

ХХ зууны эхэнд Монгол дорой, буурай, дэлхийн олон орноос хоцрогдсон байлаа. И.В.Сталины тушаалаар сүм хийдээ устгалаа. Лам нараа устгалаа. “Үгүй” гэж хэлэх чадал байгаагүй. Түүний хар гайгаар одоо хэлмэгдэгсдэд жилд 1 сая төгрөгийн нөхөн олговор өгч байна шүү дээ. Бөөн ажил болж байна. Монгол бол Азийн хамгийн сайхан хэсэгт байгаа орон юм. Манж нар Монголыг эргүү мал шиг болгочихсон. Ардын хувьсгал гарч ирээд бид өөдлөх замдаа орсон. Орос оронд Октябрийн хувьсгал гарч, Оросын тусламжийг авч Монгол орон 70 жил их өөдлөж

дээдэллээ. НҮБ-ийн гишүүн боллоо. Монгол улс дэлхийд танигдаад ирсэн. Гэтэл энэ ардчилсан өөрчлөлт гарч ирээд хямралд орлоо. Хятадтай их найрамдаж, овоо хэдэн барилга байшин, Энхтайвны гүүр зэргийг байгуулсан. Гэтэл хоорондоо хэрэлдээд тараад явчихлаа. Оростой 70 жил нөхөрлөөд сүүлдээ Оросуудыгаа хөөж явууллаа. Бид ч их л будлиж яваа улс шүү дээ. Бид нар их л янз бүрийн зовлон үзэж байгаа өрөвдмөөр амьтад байгаа юм шүү дээ. Одоо төр засаг зөв ухаарч, олон улс ч их харж үзэж байна. Сайн болох байх. Одоо чинь хүн нь залуужчихлаа. Одоо дан залуучууд, хүүхдүүд ажил хийж байна.

Ардын засгийн жилүүдэд урлаг, соёл, биеийн тамир, спорт хэзээд нам засгийн анхаарлын төвд байлаа. Маш их анхаардаг зүйлийн нэг байсан. Тийм учраас нэгдлийн нэг их чухал үүрэг бол нэгдлийн гишүүдийг соёлжуулах, урлаг, спортыг хөгжүүлэх асуудал байсан. Ямарваа нэгэн юм үндэс нь сайн байх ёстой юм. Энэ цэцэг ногоо чинь үндэс сайн бол сайн ургана. Үндэс муу бол ургахгүй. Түүнтэй адилаар нэгдэл ямарваа нэгэн юмаа суурийн дотроос л хөгжүүлж гаргадаг байх ёстой байсан. Нам засгаас их анхаарсан юм бол малчдын соёл, урлаг байсан. Нэгдэл энэ чиглэлд суурь дээр их ажил зохиодог байлаа. Суурь, фермийн концерт, биеийн тамирын уралдаан тэмцээн их зохиодог байлаа. Намын их хурал бүгд хурлаас шийдвэр гардаг. Аймгийн намын хорооноос шийдвэр гардаг байлаа.

Архангай 20-иод нэгдэлтэй байсан. Тэр урлаг, соёлын талаар Архангай аймгийн Чулуут сум, нэгдэл тэргүүлдэг байсан. Түүний дарга нь Р.Доржпалам гэдэг хүн байсан. Тэр хүн намын уриалгаар надтай цуг нэгдлийн даргаар очиж байсан хүн. Тэр бол урлаг соёлын ажлыг нэгдэлдээ их хөгжүүлснээрээ “Хөдөлмөрийн баатар” болсон хүн юм. Нэгдлүүд тийм болох гэж ажиллана. Бид суурийн, бригадын улаан булантай болсон. Бригад суурь дээр концерттой. Ямар нэгэн ойн баяр болно. Бригадын концерт, суурийн концерт гэж хийнэ. Тийм учраас сайн дуучин, сайн тамирчин, нэртэй цуутай хүмүүс олон төрж гарсан. Одоо жишээлбэл, Балдорж гэдэг сайн дуучин бий. Архангай аймгийн театрт дуулдаг. Тэр бол манай нэгдлийн Бугат бригадын хоньчин хүүхэд юм. Энэ нэгдлүүд соёл, урлагийн ажлыг аймаг, улсад зохиодог байсан. Аймагт зохиосон ажлаар Балдорж шалгараад, аймгийн соёлын ордны дуучин болсон. Аймгийн соёлын ордонд дуулсаар байгаад “Соёлын тэргүүний ажилтан” болсон. Манай 10 жилийн дунд сургууль улсад тэргүүн байрыг эзэлсэн сайн сургууль болсон. Материаллаг баазын талаар манай нэгдэл их анхаардаг байсан. Тэнд ажиллаж байсан багш ажилчид хичээл зүтгэл гарган ажилладаг. Түүний захирал нь С.Нямдорж гэдэг хүн байсан. Тэр сайн захирал байсан. Их ажилтай, нямбай хүн байсан. Сүүлдээ “Монгол

улсын гавьяат багш” болсон. Нэрд гарсан сайн хүн олон байсан. Нэгдлийн ихээхэн том шагнал бол “Улсын аварга малчин” цол юм. Малчин хүн улсын аварга, аймгийн аварга малчин болох нь их том болзолтой байсан.

Манай нэгдлээс улсын аварга малчин дөрөв төрсөн юм. Энэ дотроос нэг хүнийг зориуд дурьдахад нарийвтар ноосны хонийг хариулсан Д.Сэрдамба гэдэг малчин бий. Тэр хүн “Улсын аварга малчин” болсон. Сэрдамба эрлийз хонийг хорогдолгүй маллаж, түүний төлийг сайн бойжуулснаараа нэрд гарсан хүн. Намар дан эр хурга ялгаж аваад, түүнийг шүдлэн болгоод улсад тушаадаг. Тэр хүн нэг жил 500 эр хурга хүлээж аваад, жилийн турш маллаад дараа оны 5-р сарын 15-нд улсад тушаахад, нэг хурга нь 40 кг болж байсан. Тэр хүн хургыг өвөл тураахгүй яаж малласан бэ? гэвэл, өвөл модон дотор хариулдаг байж. Өвөл модон доторхи цас хатуурдаггүй. Зөөлнөөрөө байдаг. Тийм учраас модон дотор өвс их байдаг. Цасны доорхи өвс бол ногооноороо байж байдаг. Зөөлөн цасны доороос хонь ногоон өвсийг ямар ч төвөггүй олоод идчихдэг. Өвлийн улиралд тэр хүний хурга ердөө турдаггүй байж. Түүний хурга намрын тарга хүчээ хэвээр нь хадгалж чадаад, амьдын жингээр 40 кг хүрдэг байж. Бараг эр хонь шиг гэсэн үг. Тэр хүнийг тэр үеийн ханшаар 100 гаруй мянган төгрөгөөр шагнасан. Бид нар Д.Сэрдамбыгаа хүлээж авч, шагналыг нь гардуулан өгч, олон малчиддаа харуулж сайхан ажил болж байлаа. Тийм нэртэй цуутай сайн хүмүүс их олон гарч байсан.

5.10 Их тамирын хурдан хүлгүүд

Хурдан морины хувьд манай нэгдэл их нэрд гарч байсан. Аймгийн түмэн эхүүд голдуу л Их тамираас төрдөг байлаа. Энд бодууштай зүйл нэг байсан. Нэг үе хурдан морь л бол хувийн байдаг. Нэгдэл, нийгмийн хурдан морь байдаггүй. Гэтэл хамаг адуу нэгдэлд байдаг. Хамаг хурдан морь хувийнх байна. Бид :

-Нэгдэл өөрийн хурдан морьтой болоё! гээд ярьсан. Тэгээд манай тэр Бугат бригадын Я.Лхүндэвдаваагийн фермэнд үхэр хариулагч Х.Чулуунпүрэв гэдэг хүн байлаа. Ядуувтар амьдралтай хүн л дээ. Чулуунпүрэв нормын мориор үхэр тугалаа хариулдаг байсан. Үхэрчин чинь 2-3 морины нормтай байсан. Чулуунпүрэв нормын морь авахдаа өөрөө сонгож авдаг байсан. Тэгээд нэг шүдлэн үрээ авчээ. Тэр моринд их дуртай, хорхойтой хүн байсан. Дандаа хурдан морь ярьдаг хүн байсан.Тэгээд тэр нормонд авсан үрээгээ уяад уралдуулжээ. Тэгсэн тэр үрээ нь түрүүлсэн байна. Анх удаа “Гэрэлт зам” нэгдлийн морь наадамд түрүүлсэн байна. Бид түүнийг шагналаа. Уясан морь нь бол нэгдлийнх шүү дээ. Бид түүнд шагналаа өөрт нь өглөө. Шагналд эр даага өглөө. Тэр үрээ маш олон жил түрүүлсэн. Аймагт түрүүлсэн, суманд түрүүлсэн.

Шагналыг нь дандаа Чулуунпүрэвт хувьд нь өгдөг байсан. Түрүүлсэн морио “Гэрэлт зам” нэгдлийн морь гэж цоллодог байсан. Ингэж “Гэрэлт зам” нэгдэл аймаг, суманд түрүүлдэг хурдан морьтой болж, түүнийг үхэрчин Чулуунпүрэв уядаг боллоо. Тэр морь уяж байхдаа цэрэгт явлаа. Би хөөцөлдөж байгаад цэргийн 3 жилийг 1 жил хаагаад ирүүлсэн. Цэрэгт байхдаа надад захиа бичсэн. Тэр захиандаа эхнэр хүүхдээ бичдэггүй, юуны өмнө нөгөө үрээгээ бичдэг байсан.

-Тэр үрээ маань сайн байна уу, та нар хамаагүй унаж эдлэв. Надаас буцаагаад аваагүй биз! гээд л бичдэг байсан. Тэгээд бид түүнийг хөөцөлдсөөр байгаад 1 жил цэргийн алба хаалгаад гаргаж авсан. Тэргүүний сайн ажил зохионо гэдэг түүнийг хийж байгаа хүнтэй нь ажлаа сайн холбож байх хэрэгтэй юм.

-Манай нэгдлийн үрээ түрүүлсэн! гээд л түүнийг уясан хүнийг нь зүгээр орхиж ерөөсөө болохгүй л дээ. Уясан эзнийг нь урамшуулахаар тэр үрээ ахин дахин түрүүлж байгаа юм л даа. Тэгж нэгдлээс хурдан морь төрж байлаа.

Хурдан морь бол маш олон байлаа шүү дээ. Нэгдэл л өөрөө уяхгүй л байгаа болохоос биш, хурдан морь маш олон байгаа л даа. Нэгдлийн дарга өөрөө уяна гэдэг ерөөсөө байхгүй. Хурдан морь уяна гэдэг чинь 40 хоног ерөөсөө гэрийн бараа хардаггүй юм. Хээр л явдаг ажил шүү дээ.

Тийм, тийм байдлаар нэрд гарсан хүмүүс олон байлаа. Манай 10 жилийн сургуулийг төгссөн хоёр хүүхэд, одоогийн Засгийн газрын бүрэлдэхүүнд 2 сайд болж орсон байгаа. ХҮЯ-ны сайд Ч.Ганзориг, Үнэ хэмжил зүйн газрын дарга С.Хүрэлсүх хоёр чинь манай Их тамирын 10 жилийн хүүхдүүд юм. С.Хүрэлсүх бол манай Бугат бригадынх. Бас олон сайн, сайн эмч нар төрсөн. Х.Туяабаяр гэдэг эмч байна. Германтай их ажилладаг. Бүдүүн гэдэсний хавийн эмч юм даа. Яг Их тамирын хүн юм шүү дээ. Аав нь манай сумын намын үүрийн нарийн бичгийн дарга байсан. Ээж нь Н.Долгор гэж эх баригч эмч байсан. Тэр Тамираас гарсан сайн эмч, маш нэртэй эмч, Германы мэргэжилтнүүдтэй ажилладаг юм.

Ер нь одоо ажил өөдрөг, сайн сайхан байхын эх үндэс бол залуучуудын ажил сайн байх ёстой юм. Урлагийн ажил, спортын ажил сайн байх хэрэгтэй юм. Тийм ч учраас би Их тамир сумандаа “Малчны соёлын ордон” барьж өгсөн юм шүү дээ. Цахилгаан хөгжим гэдэг чинь газар бүрт байдаг эд биш. Бид цахилгаан хөгжим авч өгсөн. Аймагт биеийн тамирын хороо гэж байсан. Тэндээс нэгдэл хоорондын тэмцээн зохионо. Түүнд манай нэгдэл амжилттай оролцоно. Миний том хүү спортын мастер юм. Нөгөө Бүрд суманд байхад гарсан хүү юм шүү дээ. Сагсан бөмбөгийн спортын мастер болсон. Одоо 60 гаруй настай. Надаас хөгшин, хөл муутай. Насаараа сагсан бөмбөг тоглосон. Одоо тэр Их

тамир суманд байна. Их тамир сумын сургуулийн багш нартай уулзахад: -Минжүүр дарга аа, танай өвөө сайн байгаа шүү! гэдэг юм. Надаас доор, би бол босоод яваад өгнө. Манай хүү чадахгүй. Таяг тулна. Би таяг авч өгсөн. Таягтай явна. Тэгээд спортын мастер. Алдар нийгэмлэгт байсан. Улсын шигшээд байсан. Гадаадад их очиж тоглосон. Хятадтай муу байхад Бээжинд очиж тоглосон. Тэр үед Хятадууд хоол ундаар хавчсан гэнэ билээ. Чулуу модоор шидсэн гэнэ билээ. Одоо манай өвөө тэнд байна.

5.11 Минийн хүүхдүүд

К.Ю.: Одоо танай хүүхдүүдийнээ тухай ярьж өгнө үү?

Р.М.: Би есөн хүүхэдтэй. Бүрд суманд анхны хүүхэд гарсан. Мөрөн суманд 2 хүүхэд, хүү, охин хоёр гарсан. Охин 33-р сургуулийн багш, сайн багш гэж яригдаж байна. Их л яриа хүн дээ. Саяхан зовлон үзлээ. Нөхөр нь нас барчихлаа. Хэцүү юм боллоо. Даралт ихтэй байсан. Их хурц нартай байхад харвачихсан. Хойд, урд гэрийн нийлсэн 9 хүүхэдтэй шүү дээ. Одоо манай гэрт 3 хүүхэд байна. Гадуур 6 хүүхэд байна. Нэг нь саяын багш хүүхэн. Нэг хүүхэд СОТ-3 гэж оросын барилгын ангид барилгын ажил хийдэг байсан. Анх Улаан-Үдэд барилгын ТМС-д сурсан. Тэгээд явж ирээд насаараа барилгын ажил хийж байгаад тэтгэвэрт гарсан. Нэг охин цэцэрлэгийн багш байна. 3 охин ийм байдалтай. Мөрөнгийн “Ялалт” нэгдэлд байхад төрсөн хүү, одоо Унгарт байдаг юм. Унгарт хүүтэйгээ хоёулаа амьдардаг юм. Түүний дараагийн хүүг Алтангэрэл гэдэг юм. Тэр их зодооч хүн. Хоёр хүн зодолдож байвал очоод 3 болоод л зодолддог хүн дээ. Зодоо хийж яваад бас юманд ороод авсан. Авгай хүүхэдтэйгээ Дамбадаржаад байшин, хашаанд байдаг.

Энэ 3 хүүхдийн нэг нь Анагаахын их сургуулийн 6-р ангид орно. Эмч болно гэж бодож байгаа. Дарханы анагаахын дундыг төгсөөд, эх нялхасд 5 жил ажиллаад, тэгээд Анагаахын дээд сургуульд ороод энэ жил төгсөнө. Түүний дараагийн хүү жолооч юм. УАЗ-469 гэдэг машин барьж чаддаг. Түүнийгээ Солонгос явуулах гэж байгаа, явахдаа хульхи аргаар явахгүй.

Шинэ хууль дүрэм гарсан. Тэр хуулийн дагуу хөдөлмөр зохицуулалтын албаны шугамаар явна. Тэр болох байх. Манайх 3 хүүтэй, 3-уулаа архи уудаггүй. 3 хүргэнтэй. 3-уулаа уудаг. Сонин байгаа биз. Би бол зүгээр биш шүү. Одоо бол чадахгүй. Уг нь залуу, зандан байхдаа уудаг байлаа. Тэгэхдээ сүртэй юм болохгүй. Архи их уугаад ажлаасаа хөөгдсөн нэгдлийн дарга бий шүү. Би бол архи уудаг гэж нэрд гараагүй. Товчоогоор орж арга хэмжээ авахуулах юмыг үзээгүй. Архи уухдаа яриа ярьдаггүй. Дуу дуулна. Онигоо их ярина. Миний тухай дуу бий шүү дээ. Тамирын нутгаар явахдаа миний тухай дууг дуулаагүй юү?

Тайхар чулуун дээгүүр

Талимаараад байдаг

Тарган Минжүүрийн

Хоёр ногоон нүдээ хөө! гэсэн дуу байна шүү.

Цуг наргидаг нэгдлийн дарга нар бие, биендээ их нэр өгнө л дөө. Тийм дуу гаргасан. Би бол насан туршдаа, үеийн чиг байг, үеийн биш чиг байг хов, жив хөөцөлдөж, хэрүүл, шуугиан маргаан гаргаж яваагүй. Ер нь бол дандаа найзархаг, хүнийг инээлгэдэг, хөхрүүлдэг, тийм л ааш зантай явж ирсэн. Багадаа зовж зүдэрч ядуу хоосон байсан. Одоо их наслаж байна. Эрүүл саруул сайхан байна. Тийм хүн дээ. Хоол унд бол юу ч хамаагүй иднэ. Тарваганы мах нилээд их иднэ. Одоо түүнийгээ хааяа санадаг. Хөдөө явахыг боддог.

5.12 Саалийн фермүүдийн ирээдүй

Р.М.: За энэ Японы эрдэмтэд Монголын хөдөө аж ахуйг судлаж сурталчилж ном бичиж, яваа хүмүүс байна. Би манай хөдөөний амьдрал ийм байсан, Гачууртын сангийн аж ахуй гэж ийм байсан, механикжсан ферма гэж ийм байсан. Одоо ардчилсан хөдөлгөөний үед ийм болоод байна гээд хууч хөөрч байна. Юуны өмнө сайхан зусаж байна уу?

Айлын хүн: Сайхан зусаж байна. Сайхан зусаж байна уу?

Р.М.: Одоо энэ сангийн аж ахуйн механикжсан ферм чинь ямар янзтай цаашдаа хөгжинө гэж бодож байна вэ? Ямар байснаа, ямар болчихов?

Айлын хүн: За даа яахав дээ. Социализмын үед сайхан саалийн механикжсан ферм байсан. Улаанбаатар хотыг, ард түмнээ сүүгээр хангадаг ферм байсан. Тэгээд л ардчилал эхлээд хувийнх болсон. Ферм маань малаа зараад, нутаг бараадаад гараад явчихсан. Энд бол одоо эзэнгүй байгаа. Эзэмшиж байгаа эзэн нь хотод байдаг. Иймэрхүү л ферм болсон. Одоогийн ферм гээд байгаа нь том ферм байхгүй, фермерийн аж ахуй юм билээ. Одоо нөгөө сангийн аж ахуйгаас хувьчлаад авсан ч байдаг юмуу, худалдаад авсан ч байдаг юмуу, дор хаяж 10 үхэртэй, дээд тал нь 15-20 үхэртэй фермерийн аж ахуй маягаар явж байгаа юм билээ. Энд хуучин ажиллаж байсан, ажиллаж байгаа хүмүүс нутгаасаа яваагүй байна. 5-3 үнээнийхээ сүүг хот руу аваачиж борлуулаад түүгээрээ амьдраад байгаа хүмүүс байна. Ийм л байна даа. Цаашдаа фермерийн аж ахуй хоршооллын талын юм жаахан дийлэнх болох болов уу, гэж бодож байна. Цаанаасаа ерөнхийдөө тиймэрхүү хандлагатай байгаа. Манай энэ Гачууртын сангийн аж ахуйг анх байгуулаад 40 жил болж байгаа. 40 жил болохдоо юу хийсэн талаар товч түүх нь энэ байна. Энэ дээр хөдөлмөрийн алдартай настайчуулын танилцуулга байгаа. Энэ номыг та нарт дурсгая. Энэ номонд их тодорхой бичсэн байгаа.

К.Ю.: Та яг энэ Гачууртын хүн үү?

Айлын хүн: Би уг нь энэ Гачууртын хүн биш ээ. Би нийслэлийн байгаль, экологийн хяналтын газрын “Байгал хамгаалагч - улсын байцаагч” хүн л дээ. Энэ амыг хариуцсан байгаль хамгаалагч юм л даа. Л.Гүрбазарын хэлдгээр бол эндхийн “савдаг” юм. Гачуурт чинь Баянзүрх дүүргийн 20-р хороо гэж явдаг юм. 20-р хорооны “Шар хоолойн хэсэг” гэдэгт ажиллаж байгаа юм. Би хэсгийг нь ахалдаг юм. Тийм учраас яахав энд байдаг ард түмнийхээ амжиргааг харж үздэг юм л даа.

К.Ю.: Одоо өөрсдөө цахилгаантай юу?

Айлын хүн: За энд бол яахав өөрсдөө мотор асааж байна. Манайх бол байгууллагын шугамаар харилцаа холбооны мотортой, нарны энергийн эх үүсвэртэй.

К.Ю.: Энэ механикжсан ферм хэдэн онд хувьчлагдсан билээ?

Айлын хүн: 1995 онд хувьчлагдсан.

К.Ю.: 1995 он гэдэг чинь П.Жасрай тэргүүтэй МАХН-ын байгуулсан засгийн газар ажиллаж байжээ. Эхлээд ямар хүмүүс үүнийг авсан бэ?

Айлын хүн: 4 механикжсан фермийг түүний дарга нь байсан хүн авсан.

Р.М.: Ийм болчихсон байна аа. Танай ферм чинь. Одоо алдав уу, хожив уу?

Айлын хүн: Энэ бол алдсан гэж хэлнэ. Яагаад гэвэл, энэ зүгээр удирдлага зохион байгуулалтын хувьд өөрчлөж хувийн хэвшилд оруулах нь зөв байх л даа. Үнэнч сайхан хуваагаад, шудрага ёсны хувьчлал хийсэн бол алдаа байхгүй. Хүндээ очих ёстой. Зальтай улсууд хуваагаад авчихсан нь буруу гэж үзэж байгаа. Үйл ажиллагаа нь буруу. Хувьд очоод хуучнаасаа дээр болсон юм бас байхгүй. Энд дандаа шилмэл үүлдрийн мал байсан. Хуучин хангамж нь дутаад байсан. Хувь хүн гэдэг чинь өөрийнхээ бодлоор л явна шүү дээ. Тэгээд мэргэжлийн хүн биш шүү дээ. Практикийн л хүн. Амьдралын туршлагаасаа л маллаж байгаа болохоос үүнийг жинхэнэ номоор нь явуулж байгаа хүн биш шүү дээ. Хувьчлал явагдахад би оролцоогүй. Би 1995 онд ирсэн. Би өөр шугамаар ажилтай байсан учир хувьчлалын нарийн ширийнийг мэдэхгүй.

Р.М.: Үүнийг яаж сэргээх вэ?

Айлын хүн: Одоо ч сэргээнэ гэхэд бэрх байна шүү дээ. Нэгэнт өгсөн юмнуудыг буцаагаад хурааж авна гэж байхгүй. Шинээр л орон байрыг нь ашиглана гэвэл хөрөнгө мөнгөн дээр л гацах байх даа. Ахиад шилмэл үүлдэр буй болгоход зардал хэрэгтэй, цөөн ч байсан болно. Тэрнээсээ ахиж болно. Тэгж чадах уу гэдэг нь асуудал. Амархан сэргэхгүй л болов уу даа.

Р.М.: Бид фермээр ороод гарлаа. Нэг залуу тахианы жижиг аж ахуй байгуулах гээд нэг хуучин байрыг ашиглаад юм хийж байна.

Айлын хүн: Төв дээр байгаа байрыг хүмүүс бага, багаар нь аваад тараагаад дуусч байгаа юм.

Р.М.: Тэр байшингуудыг ашиглаад юм хийхээр зоригтой, чадалтай хүн байвал засгаас төгрөг, мөнгөөр дэмжээд, жишээлбэл, тэр шувууны аж ахуй байгуулж байгаа залууд тусламж өгөөд арга хэмжээ аваад, эх орныхоо төлөө ард түмэн, хүүхдүүдийг, ажилгүй улсуудыг ажилтай болгох тийм хүнийг дэмжсэн нь зүйтэй юү?

Айлын хүн: Маш зүйтэй л дээ. Ер нь ажиллаж байсан ч юм бий. Хятадын хөрөнгө оруулалттай хамтарсан тахианы аж ахуй байгуулаад нилээн өндөг, мах борлуулдаг байсан. Сүүлдээ тахианы чадал буурдаг юм байна. Нэг зэрэг муудахаар устгаж хаяад, дахиад л одоо тийм юм хийх гэж байгаа байх. Манай энд ч одоо тийм залуучууд байна л даа.

Р.М.: Энэ фермийг чинь өөрсдөө өөд нь татдаг арга байна уу?

Айлын хүн: Зээл тусламжаа аваад, өвс хадлангаа хадаад, энэ том, том савнуудыг чинь агуулах маягаар ашиглая, ядаж дүүргийнхээ хэмжээгээр хадлан аваад, өвс гуйсан үед нь өгье. Тийм их айхтар үнэтэй биш, зарцуулсан хөрөнгөө тооцоод, тэгээд ашиггүй биш, ашигтай ажиллая гэсэн хүмүүс байдаг юм. Эзэнтэй нь ярьсан хүмүүс ч бий. Манай энд бага сургуультай. Бага сургууль маань жижигхэн байртай. Бас хүний бага эмч байдаг. Түүнд бас өрөө тасалгаа байдаггүй. Айл айлаар явдаг. Тэнд чинь фермийн ажилчдын 4 байр байдаг. 8 айл байдаг. Түүнээс 1 байрыг үнэ өртгөөр нь эсвэл тусламжийн маягаар авах гээд хөөцөлдөөд байгаа юм бий л дээ. Заримдаа бүтмээр ч юм шиг, заримдаа бүтмээргүй ч юм шиг байдаг. Гачуурт чинь хүн ам олонтой. Сахилгагүй хүүхдийг гэрт нь аваачаад хорилтой биш. Албан байгууллагатай ярьдаг хөөрдөг сэргийлэх маягийн газартай болох талаас нь бид ярьдаг юм. Бас нэг сайн бүтэж өгөхгүй байгаа. Энд ч гэсэн тэр худагийг нь ажиллуулъя. Өвлийн цагт булаг шанд хөлдөөд усгүй болчихдог. Гүний худгаа ажиллуулаад, малаа услаад, хоол ундныхаа усыг авч болох юм гээд ярьж байгаа. Бас л бүтэж өгөхгүй байна. Ингээд л нэг нэгийгээ цохиод болохгүй юм.

Тийм санаачлагатай залуучууд байна. Байр орон сууцтай бол сайхан сийлбэр хийдэг гарын уртай залуучууд ч байна. Их том юм биш ч гэсэн хөдөөний улсын хэрэглээд байх ширээ сандал хийх хэмжээний чадвартай хүмүүс байна. Тийм залуучууд байна. Дэмжих гэхээр нэг л болж өгөхгүй байна. Захиргаа ерөнхийд нь мэдэж байгаа. Дарга маань энэ жил шинэ хүн болсон.

Р.М.: Сайхан юм ярьж өгсөнд их баярлалаа. Таны нэрийг хэн гэдэг вэ?

Айлын хүн: Миний нэрийг Базарсад гэдэг. Би уулзаж байгаагүй ч эчнээ бол таныг танин шүү дээ.